

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192515

UNIVERSAL
LIBRARY

वि चार त रं ग

: लेखक :

प्रा. द. के. केळकर

प्रतिभा प्रकाशन,
मुंबई २८.

किंमत
तीन रुपये

प्र का श क

वसंत आत्माराम गांगळ,
बी. ए. (ऑनर्स)

प्र ति भा प्र का श न
१९ बोंगरेबाग, मुंबई २८.

प्र थ मा वृ त्ति : १ ९ ५ २
स र्वा धि का र ले ख का धी न
मुखपृष्ठ : चित्रकार गांगळ
मुद्रा : नाईक ब्रदर्स, मुंबई.

मु द्र क

मु कुं द वि ण्णु जो षी,
बी. एस्सी.

पे प को प्रे स
३७६, शुक्रवार पेठ, पुणे १.

या संग्रहांतील शेवटचे दोन तरंग सोडून
बाकी सर्व तरंग निरनिराळ्या मासिकांतून
प्रसिद्ध झाले होते. ते सर्व एकत्र करून
तुमच्या हातांत देण्याचें सर्व श्रेय रुइया
कॉलेजमधील माझे विद्यार्थी श्री. वसंत
आत्माराम गांगूल, बी. ए. (ऑनर्स)
यांना आहे.

— द. के. केळकर

२६ जानेवारी, ५२

● ● मुंबई मराठी साहित्य संघाचे अध्यक्ष
प्रा. द. के. केळकर यांच्या अनेक
गाजलेल्या लेखांचा संग्रह 'प्रतिभा
प्रकाशन' तर्फे सादर करितांना मला
आनंद होत आहे. प्रस्तुत पुस्तक
प्रसिद्ध करण्याच्या कामी ज्यांनी मला
मदत केली त्या सर्वांचे आभार.

— वसंत गांगूल

वेस्टर्न इंडियाचा विमा

म्हणजेच

विमेदाराच्या फायद्याची परिसीमा

१८ हिंदी कंपनी प्रत्येकीं २ कोटींवर नवें काम पुरें करतात. या सर्व कंपन्यांत चालूं हप्त्याचे व बोनसचे दर लक्ष्यांत घेतां जास्तीत जास्त फायदा वेस्टर्न इंडियांतच मिळतो. उदाहरणार्थ, वय २५, मुदत ३० वर्षे, हयातींतील नफ्याचे विम्यांत वेस्टर्नमध्ये, दर हजारीं रु. १९५ वर फायदा होतो.

आपण असें करा कीं,

२६९०५ वर फोन करा, जमल्यास एक कार्ड टाका ;
पण उत्तम म्हणजे सर फिरोजशाहा मेहता रोडवर
वेस्टर्न इंडिया हाउसमध्ये मुंबई शाखेचे शाखाधिकारी
यांना भेटण्यास या. ते सर्व माहिती आनंदानें सांगतील.

वेस्टर्न इंडिया विमा कंपनी, लिमिटेड.

सा ता रा

अनुक्रम

१ विवेक व श्रद्धा हातांत हात घाळं देत !	९
२ योगसिद्धि व आस्तिक्य बुद्धि	१९
३ अहिंसेच्या मर्यादा	२७
४ विज्ञानप्रणित समाजरचना	३२
५ कुंवार माता	४२
६ घरचे तात्या	४६
७ दोन प्रवासी	५३
८ श्रेष्ठ वाङ्मय कसें निर्माण होईल ?	५७
९ कलेंतील चंचल अंश	६१
१० ललित कला आणि ललित वाङ्मय यांतील समानतेच्या मर्यादा	६६
११ दिङ्नागाचें कुन्दमाला नाटक	७३
१२ सावरकरांचीं भावगीतें	७८
१३ प्राचीन कवींतील अनुकरणप्रकार	८४
१४ उपेक्षितांचें अंतरंग	९०
१५ गुरुशिष्यसंबंध	९४
१६ शास्त्रीय परिभाषेचा बागुलबोवा	१०१
१७ माझ्या आवडीचे ग्रंथ	१०८
१८ अव्वल इंग्रजींतील कांहीं अनुवाद व अनुवादक	१११
१९ रसचर्चेचें चर्वितचर्वण	१३३

आमचीं कांहीं प्रकाशनें व इतर पुस्तके

न. र. फाटक	६.	पी. विठ्ठल	६.
न्या. रानडे चरित्र	६	माझे क्रीडाजीवन	५
ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरी	३	वि. मा. दी. पटवर्धन	
अर्वाचीन महाराष्ट्रांतील सहा		कागदी घोडे	२१
योर पुरुष भा. १ (आ. २ री)	१	सर का. त्र्यं. तेलंग	
मराठ्यांचा इतिहास		शाहणा नेथन	३
प्रा. गोवर्धन पारीख		बा. दा. गांगल	
महात्मा गांधी	२	कालीदास कथा	१
प्रा. द. के. केळकर		प्रा. श्री. दा. भालेराव	
विचारतरंग	३	कला आणि कलास्वाद	८
अव्वल इंग्रजींतील कांहीं अनुवाद		सं. प्रा. देशपांडे, प्रा. टोपे	
व अनुवादक	१८	मेघदूतम् (विस्तृत टीपा व इंग्रजी	
मामा वरेरकर		अनुवादासह)	४
जागलेली आई	१११	PROF. Mathrani	
(पुरुषपात्रविरहित नाटिका)		Studies in Inductive Logic	३
व्यंकटेश वकील		सं. मा. का. दामले	
खूनमुख	११	जगाला आव्हान (गांधी, बल्लभ-	१
गांवकाकू	११	भाई इत्यादींचीं निवडक व्याख्यानें)	
(पुरुषपात्रविरहित नाटिका)		दिवाकर	
वि. म. फणसे		नाट्यछटा	४
पं. नेहरू चरित्र	१८		
न. वि. गाडगीळ		आगामी	
घटना प्रबोधिनी	१०	अ मर्ची लोकगीतं व. दि. राव	
पु. गो. काणेकर		कम्युनिझम कां नको ? (ले. ! !)	
माझ्या कांहीं नाट्यस्मृति	२		

प्रति भा प्रकाशन, १९, डोंगरेबाग, मुंबई २८.

पुस्तकेंच पुस्तकें (जुनीं व नवीं)

शाळा-कॉलेजचीं मराठी, इंग्रजी वा हिंदी
तसेंच,

एंजिनीअरिंग, सायन्स, आर्टस् व कॉमर्स कॉलेजच्या
व शाळेच्या विद्यार्थ्यांना लागणारीं सर्व पुस्तकें
आणि स्टेशनरी मिळण्याचें एकच ठिकाण

‘ ए वन् ट्रेडर्स ’

[कॉलेज डिपार्टमेन्टल स्टोअर्स]

रामनारायण रुइया कॉलेजसमोर, माटुंगा, मुंबई १९.

स्व दे शी

भारतीयांनीं निवडून दिलेलें सरकार आतां प्रस्थापित
झालेलें आहे.

....स्वतंत्र भारताला सर्वतोपरी स्वयंपूर्ण करावयाचें
हें भारतभाग्यविधात्यांचें ध्येय आहे. या ध्येयाच्या
पूर्तीसाठीं आम्ही आमच्यापरीनें शक्यतो प्रयत्न करीत
आहोंत. आणि म्हणून छत्र्या, ट्रंकस्, होल्डॉल इत्यादि
प्रवासी सामानासाठीं एकदां या व पुन्हा केव्हांही—

स्व दे शी ट्रंक मार्ट

- ★ सरकारी तबेला, गिरगांव, मुंबई ४
- ★ विजयनगर, दादर (बी. बी.), मुंबई २८
- ★ फॅक्टरी : भवानीशंकर रोड, दादर, मुंबई २८

अ लं का र

अलंकार व्यक्तीच्या सौंदर्यात भर घालतात. परंतु ते कलात्मक आणि अस्सल हवेत. गेल्या ४० वर्षांहून अधिक दिवसांच्या अनुभवावरून आम्ही खात्रीने सांगू शकतो की जेव्हा आपल्याला हिऱ्यामोत्यांचा व सोन्याचादीचा माल घ्यावयाचा असेल तेव्हा अर्थातच आमचेकडे याल.

वामन हरि पेठे ज्युवेलर्स

६९, पोर्तुगीज चर्च स्ट्रीट,
दगढी वाडी, दादर [बी. बी.],
मुंबई २८.

टे. नं. ३०३८५
पेठे बिल्डिंग,
मुंबई ४.

शुद्धि पत्रक

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१३८	२५	देशपांडे	देशमुख
१३९	७	"	"
१३९	२४	"	"

: एक :

विवेक व श्रद्धा हातांत हात घालू देत !

श्रद्धावाद की बुद्धिवाद याचा झगडा तुम्हां आम्हां सर्वांनाच खेळावा लागतो. त्याचें एक शब्दचित्र अवलोकावयाचें असल्यास जीवन आणि साहित्य हा आचार्य भागवत यांच्या ३१ लेखांचा संग्रह उघडा. यांतील कांहीं लेख आकारानें छोटे असले तरी विचाराला चालना व धक्के देणारे आहेत. येथें रवींद्रनाथ, टॉलस्टॉय, रोमॅरोलॉ, कृपलानी यांच्या लेखांचे अनुवाद आहेत; शिवरामपंत परांजपे, आचार्य जावडेकर, साने गुरुजी, महात्मा गांधी, रवींद्रनाथ ठाकूर, कोणे, लो. टिळक, समर्थ रामदास यांचीं शब्दचित्रें व त्यांच्या जीवनाचें आणि साहित्याचें मूल्यमापन आहे; आणि स्वतः आचार्य यांचें जीवनविषयक तत्त्वज्ञान मांडणारें ‘ जीवनाचें साफल्य ’ व ‘ उद्यांची संस्कृति ’ यांसारखे लेख आहेत. हे सर्वच लेख मार्मिक आणि मूलग्राही विचारांनीं ओथंबून भरलेले असून त्यांना प्रकट करणारी भाषाहि स्वल्पाक्षरांनीं वहर्थ व्यक्त करणारी, प्रौढ आणि अर्थवती अशी आहे. यांपैकीं कांहीं लेखांची प्रथम ओळख करून देतो व नंतर एकदोन विवाद्य प्रश्नाकडे वळतो.

टागोर व टॉलस्टॉय

कविवर्य रवींद्रनाथ ठाकूर यांच्या सत्तराव्या वाढदिवशीं त्यांचा सत्कार करण्याचा मोठा समारंभ करण्यांत आला. त्या प्रसंगीं आपल्या जीवनयात्रेचें समालोचन करणारें जें हृदयस्पर्शी भाषण कविवर्यांनीं केलें त्याच्या अनुवादानें प्रस्तुत लेखसंग्रहास प्रारंभ होतो. या भाषणामध्यें रवींद्र म्हणतात, “ सध्यां पाश्चात्य देशांत साहित्यामध्ये लोकांची अभिरुचि बदलत असल्याचें

दिसून येतें, हें लक्षांत घेऊन या वयांत मी कीर्तीचा विश्वास धरीत नाहीं असें म्हणतां. पण फुलांचें साफल्य त्यांच्या आविर्भावांतच असतें. सौंदर्याच्या संपर्कानें हृदयांत जो अनुराग भरून राहतो, त्या अनुरागानें मानवी चैतन्याला उद्दीपित करणें हें कवीचें काव्य होय. काव्याचे चिरकालिक विषय हे आधुनिक कालां जुनेपुराणें होऊन गेले आहेत असें वाटूं लागलें असेल तर आधुनिक कालच रसहीन झाला असें आम्ही समजूं. मला अशा आहे कीं, ज्यांनीं मला जाणण्याचा प्रयत्न केला असेल, त्यांना येवढें कळून आलें असेल कीं, मी जर्ण जगांत जन्म घेतलेला नाहीं. चराचराला वेष्टन करून अनादिकालाची जी अनाहत-वाणी अनंत काला-कडे वाजत चालली आहे तिला मी आपल्या प्राण-मनांनीं साथ देत आलों आहे. मी या जगतावर प्रेम केलें आहे. परम-पुरुषाला आत्मनिवेदन करून लाघण्या-मुक्तीची कामना केली आहे.” अशा शब्दांत कविवर्यांनीं आपल्या साहित्याचें रहस्य सांगितलें आहे. रवींद्रांच्याच तोलाचे रशियांतील श्रेष्ठ साहित्यिक टॉलस्टॉय यांच्याविषयीं रोमॅरोलॉ लिहितात कीं, ‘सर्व प्रकारच्या पूर्व-ग्रहांपासून मुक्त असा मुक्तात्मा ही दुर्लभ वस्तु आहे. टॉलस्टॉय हे या प्रवृत्तीचें फार मोठें उदा-हरण होय. दुष्टांच्या सामर्थ्यापेक्षां सज्जनांचें दौर्बल्य हाच जगाला जडलेला मोठा रोग आहे. स्वतंत्र विचाराच्या भयामुळें हा दोष उत्पन्न होतो. मोठे धैर्य-वान लोकहि रुढ विचारांच्या पहिल्या शृंखलांचा त्याग केल्यावर दुसऱ्या शृंखलांत आनंदानें स्वतःस अडकवून घेतात.’ खुद्द टॉलस्टॉय हे फ्रेंच साहित्यिक मोपासाँ यांच्या साहित्याचें मूल्यमापन करितांना सांगतात कीं, ‘जीवनांतील मांगल्याची यथार्थ जाणीव, प्रासादिक रचना आणि अंतरींची कळकळ या श्रेष्ठ साहित्याच्या तीन कसोठ्या होत. या कसोठ्या लावून मोपासाँचे साहित्य पारखलें असतां तें तीन अवस्थांतून गेलेलें दिसतें. पहिल्या अवस्थेंत मोपासाँला निरा-शेनें ग्रासलें होतें. या अवस्थेंत कामगार स्त्रियांना कामुकता आणि वात्सल्य या दोनच भावना समजूं शकतात असें या स्त्रियांचें तो चित्रण करी. दुसऱ्या अव-स्थेमध्ये सद्गुणांविषयीं प्रेम आणि दुर्गुणांविषयीं तिरस्कार हीं उत्कटत्वानें उसळूं लागलीं. तिसऱ्या अवस्थेमध्ये तो विलासाचीं आणि दुर्गुणांचीं वर्णनें करण्यांतच कृतार्थता मानूं लागला. ’ हें अधःपतन कां घडून आलें ? टॉलस्टॉयचें

विवेक व श्रद्धा हातांत हात घालू देत !

मातेमेल ११
११

उत्तर असें कीं, मोपासाँला स्तुति आणि संपत्ति हीं दोन्ही अलोट मिळालीं आणि त्याचा कैफ चढल्यामुळे जीवनाकडे ध्येयवादी दृष्टीने पाहण्याची धमक पांगुळली अनुवादित लेखांत अशा प्रकारची विचार-रत्नें सर्वत्र विखुरलेली आहेत.

टिळक व परांजपे

प्रस्तुत संग्रहाचा दुसरा भाग म्हणजे थोर साहित्यिकांच्या जीवनाचें व साहित्याचें आचार्यांनीं केलेलें मंथन हा होय. ते लिहितात कीं, “ लोकमान्य टिळक व समर्थ रामदास यांनीं कर्मयोग व नेटका संसार यांचा उपदेश केला. त्याचा अर्थ धूर्त लोक धैर्यक्रिक स्वार्थाकरितां कर्म करीत राहावें व स्वतःचा संसार उत्तम थाटावा असा करीत असतात.” पण आचार्य त्यांना बजावून सांगतात कीं, “कर्म निःस्वार्थ बुद्धीनें करणें म्हणजेच कर्मयोग व समाजाच्या धारणेला आणि पोषणाला उपकारक होईल अशा रीतीनें केलेला संसार तोच नेटका संसार होय.” या भागांतील शिवरामपंत परांजपे यांच्यावरील लेख विशेष चिकित्सक आणि मार्मिक असा उतरला आहे. शिवरामपंतांचें असामान्य वक्तृत्व, उच्चारशुद्धिविषयी त्यांचा कळकळीचा कटाक्ष, त्यांची श्रेष्ठ कलोपासना या सर्वांचें आचार्यांनीं मोठें रसभरित वर्णन केलें आहे.

शिवरामपंतांच्या जीवनाचें पर्यालोचन करितांना एक महत्त्वाचें विधान आचार्यांनीं केलें आहे तें उद्धृत करून प्रस्तुत संग्रहांतील तिसऱ्या भागाकडे वळतो. शिवरामपंतांच्या विषयांचें तें विधान आचार्य भागवत यांची भूमिका समजण्यास उपकारक होईल. शिवरामपंतांविषयी भागवत लिहितात कीं, “ शिवरामपंत बुद्धीनें तर्कवादी आणि भावनेनें आस्तिक होते. बुद्धिवादानें मनुष्य अज्ञेयवादी बनतो. आस्तिक्याच्या अनुभूतीसाठीं शुद्ध भावनांची आणि उच्च श्रद्धेची आवश्यकता लागते. आस्तिक्याचा नाश होणार नाही अशा बेतानें ते आपली तर्कशक्ति चालवीत ! ” आचार्य भागवत यांची बौद्धिक बैठक शिवरामपंतांच्या या बैठकीसारखीच आहे, म्हणजे माझ्या दृष्टीनें कांहीशी धरसोडीच्या बुद्धिवादाची आहे. ती भूमिका समजून घेण्याच्या दृष्टीनें या संग्रहांतील ‘ जीवनाचें साफल्य ’, ‘ उद्यांची संस्कृति ’, ‘ ध्येयवादी जीवन ’, ‘ व्यासांचा

आक्रोश ' हा लेखचौफुला मननपूर्वक वाचण्याजोगा आहे. तो वाचीत असतां असें दिसतें कीं, बुद्धिवादाच्या मार्गावर कांहीं काल आचार्य भागवत हे ताठ सपासप पाऊलें टाकीत चाललेले दिसतात. हीं पाऊलें टाकीत असतां आजूबाजूला सर्वत्र माजून राहिलेल्या चिररुढ आचारविचारांच्या आवाजांनीं त्यांचें चित्त विचलित होत नाहीं. बुद्धिवादाच्या आगनिं मार्गातील कांटेरी झाडें जाळून काढण्यास ते कचरत नाहींत. समाजांतील आजची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सर्व क्षेत्रांतील विषमता ही पूर्णतेनें नष्ट केली पाहिजे असें ते रोखठोक प्रतिपादितात, पण अध्यात्माचे, आस्तिक्याचे, अतःप्रेरणेचे मंजुळ ध्वनि ऐकू येऊं लागले म्हणजे मात्र आचार्यांच्या बुद्धिवादाचे पाय मरगळूं लागतात. व तडफदार पाऊलें टाकावयाचें सोडून देऊन पाहतां पाहतां ते गूढवादाच्या धुक्यांत शिरून बैठक मारतात! बुद्धिवादी भागवत लिहितात कीं, “मानवी जीवनांतील सर्व प्रवृत्तींचें स्वरूप शुद्ध होऊन त्यांतील विरोध नष्ट होणें ही मानवी संस्कृतीची कल्पना होय. जीवनाची प्रगति आणि संस्कृति यांचें स्वरूप वर्ध्ध्ण असणार, त्यासाठीं अखंड साधना चालविली पाहिजे. जीवनदर्शन पूर्ण होण्यासाठीं मनुष्यानें आपल्या सर्व शक्तींचा योग्य विनियोग केला पाहिजे. दर्शन हें केवळ बौद्धिक नाहीं. तो अनुभव आहे. कल्पनांचें सत्यत्व पारखण्याची सोय जर जीवनांत नसेल तर कल्पना भ्रमात्मक होण्याचा संभव आहे ” हे आचार्यांचे उद्गार खणखणीत बुद्धिवादाचे आहेत. हा शास्त्रज्ञांचा बुद्धिपूत, प्रयोगपूत मार्ग होय. शास्त्रज्ञ हा कल्पना मांडूनच प्रयोगाला सुरुवात करतो. पण त्यांपैकीं प्रयोगाच्या सत्यतेत टिकतील तेवढ्यांचाच स्वीकार करितो. प्रयोगास तंतोतंत उतरण्याच्या दृष्टीनें जेवढी उणीव असेल तेवढी तो प्रामाणिकपणें नमूद करून ठेवतो व तीहि उणीव भरून निघेल अशी नवी उपपत्ति सुचल्यास पहिलीं दीर्घकाल स्वीकारलेली उपपत्तीहि सोडून देण्यास तो तयार होतो. भौतिक शास्त्राची अभिमानास्पद वाढ झालेली आहे ती या प्रयोगनिष्ठ अनुभवावरून उपपत्तीकडे जाण्याच्या मार्गानें झालेली आहे. जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाचा शोध चालू ठेवतांनाहि हीच शास्त्रीय दृष्टी स्वीकारली पाहिजे. ती हीच कीं, जीवनाविषयक तत्त्वज्ञानाच्या सत्यास्त्यतेची पारख ही शेवटीं जीवनांतील प्रत्यक्ष अनुभवावरूनच केली

पाहिजे. शास्त्रीय शोधकाप्रमाणें जीवनाचा शोध करणारालाहि कांहीं कल्पना घेऊनच मार्ग आक्रमण्यास प्रारंभ करावा लागतो. पण ज्या कल्पना प्रयोगाला उतरणार नाहीत त्या सोडून देण्याचें श्रेष्ठ धारिष्ट्य ज्याप्रमाणें शास्त्रज्ञाला जागवावें लागतें; त्याप्रमाणें जीवनाच्या शोधकानें तें जागविलें पाहिजे. हा बुद्धिवादाचा मार्ग होय व त्याला जीवनांतील साधनेची तपस्या करण्याची तयारी लागते.

वैतागलेला बर्नार्ड शॉ

आचार्य भागवत हे स्वतः साधनोपासक आहेत या दृष्टीने त्यांनीं शिवरामपंतांविषयीं जें लिहिलें आहे तें अर्थपूर्ण आहे. ते लिहितात कीं, “शिवरामपंतांच्या हृदयांत आशानिराशांचे शुक्लकृष्णपक्ष सदैव चालू असत. कारण, कल्पनेला कर्तृत्वाची जोड नसली म्हणजे तिचा आदेश लुला होतो—” पण आचार्यांची ही भूमिका सर्वत्र टिकून राहिलेली नाही. नाहीतर बर्नार्ड शॉच्या जीवनांतील उणीव त्यांनीं नीट ओळखली असती. भागवत लिहितात, “शॉला वाटलें कीं, समाजांतील सर्व वर्गांत पुरेसें ज्ञान पसरविलें कीं अन्याय आणि विषमता गळून पडेल. पण दोन तपें या तऱ्हेनें उद्योग केला असतांहि इष्टसिद्धी झाली नाही. तेव्हां शॉनें घोषणा केली कीं, आदर्श समाजाच्या निर्मितीला आजचा मानव-प्राणी स्वभावतःच अपात्र आहे.” या शॉच्या घोषणेवर भागवतांनीं असा शेर मारला आहे कीं, ‘केवळ बुद्धिवादाच्या पराभवाची ही स्पष्ट कबुली आहे.’ बुद्धिवाद ही संज्ञा या विधानांत ढिलेपणानें वापरली गेली आहे व त्यामुळें बुद्धिवादाच्या भूमिकेविषयीं गैरसमज होण्यासारखा आहे. केवळ बुद्धिवाद किंवा कृतिहीन बुद्धिवाद असा निराळा कांहीं पोटभेद कुणी करीत नाहीत. बुद्धिवादाच्या नुसत्या पांडित्यानें जगांतील मानवनिर्मित विषमता नाहीशी होईल असा बुद्धिवादाचा दावाच नाही मुळीं. जगांतील वैषम्य दूर करण्यास प्रत्यक्ष झगडलेंच पाहिजे; आणि त्या झगड्याचें डावपेंच प्रत्यक्ष झगडून शिकले पाहिजेत असेंच बुद्धिवादी म्हणेल. शॉ वैतागला याचें कारण जीवनाच्या आखाड्यांत उतरून स्वतः झगडण्याची व लोकांना झगडण्यास शिकविण्याची धडाडी शॉमध्ये नव्हती म्हणून, बुद्धिवाद खोटा ठरला म्हणून नव्हे. बुद्धिवादो म्हणजे बुद्धीशीं

खेळत बसणारा असें कोणी म्हटलें तर श्रद्धावादी म्हणजे श्रद्धा उगाळीत बसणारा असें म्हणावें लागेल. पण हीं दोन्हीं वर्णनें विडंबनात्मक होत. प्रामाणिक बुद्धिवादी आणि प्रामाणिक श्रद्धावादी यांच्यामध्ये कर्तृत्वाच्या दृष्टीनें फरक नाही. फरक आहे तो कर्तृत्वाचें क्षेत्र निवडतांना बुद्धि ही सर्वश्रेष्ठ निर्णायक मानावयाची कीं नाही याबद्दल आहे. भागवत लिहितात, “आधुनिक काळीं पाश्चात्य देशांत बुद्धि-पूजेचें पुनरुज्जीवन मोठ्या उत्साहानें करण्यांत आलें आहे, परंतु या बुद्धिपूजकांची श्रद्धा प्रत्यक्ष व्यवहारांत बहुतांशीं विफल ठरलेली सध्यां दिसत आहे” आणि या वैफल्याचें उदाहरण म्हणून त्यांनीं शोंचें उदाहरण दिलें आहे. पण रशियांतील समाजवादी क्रांतिकारकांची कां त्यांना आठवण झाली नाही ? तेहि बुद्धिवादीच आहेत ना ? पण शोंप्रमाणें बुद्धिवादाचें नुसतें पांडित्य घोटणारे ते नव्हते. बुद्धीला पटलेलीं तत्त्वे व्यवहारांत उतरून दाखविण्याची व त्याकरितां सोसावयास लागणाऱ्या हालअपेष्टा सोसण्याची त्यांची तयारी होती, म्हणूनच शोंप्रमाणें हताशपणानें कपाळाला हात लावीत न बसतां आपलीं तत्त्वे कांहीं प्रमाणांत तरी व्यवहारांत चालतीं बोलतीं करून त्यांनीं दाखविलीं आहेत.

रशियांतील समतावाद किंवा पाश्चात्यांतील बुद्धिवाद हा भागवतांना अमान्य आहे असेंहि नव्हे. ‘समर्थाचें स्मरण’ या लेखांत ते लिहितात कीं, “आजच्या अनुभवानें मागच्या इतिहासाकडे पाहूं लागलों म्हणजे वाटतें कीं युरोपांत उत्पन्न होणाऱ्या नव्या संस्कृतीची कल्पना आमच्या ज्ञात्यांस वेळींच झाली असती तर भारतीय समाजाला वेगळें वळण मिळालें असतें. युरोपांत भौतिक शक्ति उत्पन्न होत होती. पण त्याचे आधीं तेथें बुद्धिवाद व समता यांचा प्रत्यक्ष समाजरचनेंत प्रवेश करून देण्याचा जोराचा प्रयत्न चालला होता. उलट आंधळेपणानें आणि मोळसटपणानें आमच्यांतले ज्ञातेहि भयंकर अज्ञानांत राहून गेले होते. त्यांच्या अज्ञानाचा परिणाम आज आपण भोगीत आहोंत.” हे खणखणीत बुद्धिवादाचे बोल होत. मग शोंच्या उदाहरणावरून बुद्धिपूजकांना दटावण्यात हंशील काय ?

गूढवादांत गुंतलेला बुद्धिवाद

पण हे असे विसंगत सूर निघतात याचें कारण भागवतांचा बुद्धिवाद हा अध्यात्माच्या आणि गूढवादाच्या छायेतून पूर्णपणें स्वतंत्र झालेला नाही हें

दिसतें. ' ध्येयवादी जीवन ' या लेखांत भागवत लिहितात, “ अध्यात्मवादा-
विरुद्ध सध्यां बुद्धिवादाचें बंड उभारण्यांत येत आहे. पण वस्तुतः या दोहों-
मध्ये विरोध असण्याचें कारण नाही. मनुष्य आपल्या आंतरींच्या प्रेरणेमुळें
विविध ध्येयें निर्माण करितो. या प्रेरणा बुद्धिनिर्मित म्हणतां येणार नाहीत. त्या
अतिबौद्धिक असल्यामुळें बुद्धीला त्यांचेवर कुरघोडी करतां येत नाही. या
प्रेरणांचें स्वरूप समजून घेऊन त्यांच्या सिध्दीसाठीं साधनांची निर्मिति करणें
इतकेंच बुद्धीचें क्षेत्र आहे.” आचार्य म्हणतात त्याप्रमाणें बुद्धीचें क्षेत्र येवढें
संकुचित नसून मूळच्या प्रेरणांपैकीं समाजहितकारक प्रेरणा कोणत्या हें पारखून
घेणें, त्या प्रेरणांची बुद्धीपुरस्सर जोपासना करणें आणि सर्वस्वी स्वार्थी प्रेरणांना
निराळें वळण देणें ही बुद्धीची श्रेष्ठ कामगिरी होय. मनुष्याच्या कर्तृत्वाला चालना
मिलते ती आंतर-प्रेरणांमुळें, पण या कर्तृत्वानें कोणती दिशा घ्यावी हें ठरविण्याचें
काम बुद्धीचें. मग या बुद्धीच्या मार्गदर्शकत्वाला कुरघोडी म्हणा वा न म्हणा.

आंतर-प्रेरणा या मूळांतच निस्वार्थी व ध्येयवादी असतात
असें जें आचार्यांच्या वरील विधानांत गृहीत धरलेलें आहे तेंच
मुळीं विवाद्य आहे. आंतरप्रेरणेनें पाप कोणतें आणि पुण्य कोणतें हें कळतें
तर नीतिशास्त्रांतील कूटें फारच सोपीं झालीं असतीं. प्रेरणावादी म्हणेल कीं
वाटेल त्याची प्रेरणा नव्हे, तर शुध्द अन्तःकरणवानाची प्रेरणा असें आम्ही
म्हणतो. पण शुध्द अन्तःकरण तरी कशांनें ठरवावयाचें ? तर आपण आधीं जें
पाप आणि पुण्य म्हणून ठरविलें आहे त्याच्याशीं ज्याची प्रेरणा जुळेल तें !
असें हें चक्र आहे. त्यापेक्षां नैतिक कल्पना या अन्तःकरणाच्या प्रेरणा नसून
सामाजिक जीवनांत जो अनुभव येतो त्या अनुभवावरून समाजाचें म्हणजे
सर्वांचें सुख ज्यांत सांघल तें पुण्य, आणि अनेकांना दुःखांत लोटून कांहींचें
सुख साध्य करील तें पाप असें प्रतिपादन करणें हें बुद्धिवादास धरून होय.

मग असा पक्ष न मांडतां आंतर-प्रेरणेवर भर देण्याची आवश्यकता कां
वाटते ! त्याचें कारण या आंतर-प्रेरणा ' आत्म्याच्या ' होत असें अध्यात्म-
वादी मानतात हें होय. भागवतांचाहि तोच पक्ष आहे. ते लिहितात कीं,

‘आंतर-प्रेरणा’ हेंच आत्म्याचें स्थान होय. हा पक्ष स्वीकारला म्हणजे बुद्धीला कार्याकार्यनिर्णयाचें कांहीं क्षेत्रच उरत नाही. आत्म्याच्या प्रेरणा या अशुद्ध असूच शकणार नाहीत. आणि तसें असेल तर त्या प्रेरणांच्या सफलतेचीं साधनें जुळविणें येवढेंच दुष्ट्यम काम बुद्धीला करावें लागेल. पण प्रत्यक्ष अनुभव तरी असा कीं आंतर-प्रेरणा या सुष्ट आणि दुष्ट अशा दोन्ही प्रकारच्या असतात. निदान सामान्य माणसांचा तरी असा अनुभव असतो. उदाहरणार्थ, ज्ञानलालसा ही जशी आंतर-प्रेरणा आहे, तशी वर्चेस्व गाजविण्याची लालसाहि आंतर-प्रेरणा आहे. या दुसऱ्या प्रेरणेला कक्षांत ठेवण्याला बुद्धिपुरस्सर प्रयत्न करावा लागतो. किंबहुना मूळ अन्तःप्रेरणांना नवीन वळण देणें यांतच मानवाचें मानव्य अथवा कार्याकार्य विवेक श्रेष्ठत्व आहे. स्त्री दृष्टीस पडली मात्र कीं कामुक होणें ही अन्तःप्रेरणा, पण त्या प्रेरणेला स्वस्त्रीविषयावरच नियंत्रित करणें ही जागत्या बुद्धीची कामगिरी होय. यामुळें आंतर-प्रेरणा या आत्म्याच्या प्रेरणा होत असें मानणें म्हणजे आत्म्याविषयीच्या कल्पनेला शबलत्व आणणें होय. ठिळकांनीं गीतारहस्यांत बुद्धिवाद आणि अध्यात्मवाद यांची सांगड घालतांना सर्वाभूतीं आत्मभाव हे अध्यात्माचें तत्त्व आणि सर्व सुखी व्हावें हें बुद्धिवादाचें तत्त्व यांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण त्यांनीं अन्तःप्रेरणेला नसतें महत्त्व दिलेलें नाहीं. बुद्धिवादाच्या दृष्टीनें पाहिलें तर सर्वाभूतीं आत्मभाव हें तत्त्व न स्वीकारतांही नीतीची उभारणी उत्तम रीतीनें करतां येण्यासारखी आहे. त्यामुळें ठिळकांचा एतद्विषयक आग्रह हाहि बुद्धिवादाला पटण्यासारखा नाहीं.

बुद्धिवादाची जोपासना

भागवत लिहितात, “ जीवनाच्या मांगल्यावरील, जीवनाच्या अर्थपूर्णतेवरील श्रद्धा वाढत गेली पाहिजे. ” त्यावर बुद्धिवादी म्हणेल जीवन हें मूळचेंच मंगलमय आहे कीं नाहीं हें मला समजण्याचें साधन नसल्यानें त्याच्यावर मी श्रद्धा ठेवूं कशी ? आणि जीवनाचा मूळचा अर्थ काय आहे, म्हणजे ज्यानें हें विश्वचक्र निर्माण केलें त्याच्यापुढें कांहीं योजना विशेष होती कीं काय हींह शोधून काढणें माझ्या बुद्धीच्या आवाक्याबाहेरचें आहे. म्हणून जीवनाच्या

अर्थपूर्णतेवरहि मी श्रद्धा ठेवू शकत नाही. पण मी एक सांगते की, जीवनातील मांगल्याचा अर्थ काय असेल तो असो, माझ्या दृष्टीने जे मंगल म्हणून मला वाटते की ज्याच्यामुळे सर्व समाज सुखी होईल ते मांगल्य जीवनांत आणण्याचा मी आटोकाट प्रयत्न करीन. आणि तेहि कां तर सर्वांच्या सुखांतच माझे सुख सामावले आहे हें मला पटू लागले आहे म्हणून. मग तुम्ही मला स्वाधीन म्हटले तरी हरकत नाही. जीवन मूल्ये मंगल आहे की नाही कोणास ठाऊक ? पण माझ्या कल्पनेप्रमाणे ते मांगल्य जीवनांत उतरविण्याचा प्रयत्न मी करणार आहे. आणि एवढे तत्त्व मला पुरे आहे.

भागवत लिहितात, 'जीवनाचा असा एक सिध्दांत समजण्यास हरकत नाही की अत्यंत सत्यनिष्ठेने आपण आपल्या अंतरीची स्फुरणे जर तपस्यापूर्वक श्रवण केली, आणि श्रद्धेने त्यांच्या सिध्दतेसाठी आपण साधना करू लागलों तर त्या साधनेतच आपल्या स्फुरणांची अशुद्ध रूपे नाहीशी होऊन लागतात. अंतरीची हांक न लाजतां न भितां ऐकणाऱ्या हृदयदेवाच्या पूजनांत आपले सर्वस्व अर्पणाच्या भक्ताला जीवनाने दगा दिल्याचा दाखला अद्याप उपलब्ध नाही, जीवनाशी जर आपण प्रतारणा करणार नाही तर जीवनाहि आपणाशी प्रतारणा करणार नाही.' आचार्यांच्या काव्यमय आणि टांशीव प्रतिपादनाचा हा एक उत्तम नमुना आहे. पण त्यांतील सिध्दांत प्रत्ययोत्पादक नाहीत. वरील उताऱ्यांत अंतःकरणाची स्फुरणे ही अशुद्ध असून हळूहळू शुद्ध होत जातात असे विधान आहे. पण शुद्ध कोणती आणि अशुद्ध कोणती हें जीवनातील अनुभवावरून ठरविण्याचे काम बुद्धीचेच ना ? अंतरीची हांक न लाजतां, न भितां ऐकावी या प्रतिपादनांतील धैर्याचा आदर्श योग्य आहे. पण कोणती प्रेरणा ऐकावी व कोणती ऐकू नये याचा विवेक नसेल, तर या धैर्याने अनवस्था प्रसंग ओढवे. आणि हा विवेक सामाजिक जीवनाच्या अनुभवावरून बुद्धीने करावयाचा असतो. आंतरिक स्फुरणे ही जातितः शुद्धहि नसतात व अशुद्धहि नसतात. तीं फक्त स्फुरणे असतात. त्यांपैकी कोणत्या स्फुरणांचा पुरस्कार करावयाचा व कोणतीं दडपून टाकावयाचीं हें सामाजिक जीवनांतील अनुभवावरून बुद्धि ठरवीत असते. बुद्धीचा असा पहारा शतकानुशतके जागता ठेवून

मानवानें आंतरिक स्फुरणांना कव्हांत आणलें आहे व इष्ट दिशेला वळविलें आहे. आंतरिक प्रेरणांतून माणसाच्या कार्यकर्तृत्वाला लागणाऱ्या शक्तीचा पुरवठा केला जात असतो, पण कार्य कोणतें करावें हें त्याच्या अनुभवावरून शहाण्या होत जाणाऱ्या बुद्धीने ठरवावें लागतें. आंतरिक स्फुरणें हीं स्वभावतः शुद्ध होत जात नाहींत, तर बुद्धीच्या अहर्निश आघातानें तीं तशीं करावीं लागतात, म्हणूनच जन्मास आलेल्या प्रत्येक नव्या अर्भकावर लहानपणापासून नीतितत्त्वे बिंबविण्याचा सहेतूक प्रयत्न करावा लागतो, आणि अशा प्रयत्नांचा मारा सारखा घरांत आणि शाळेंत सुरू असला म्हणजे नीतीच्या कल्पना या स्वतः सिध्द होत अशी भूल उत्पन्न होते. असो.

हें बुद्धिवादाचें पुराण परीक्षणाच्या मर्यादेंत अधिक लांबाविलें इष्ट नव्हे. पण आचार्यांनीं 'जीवनाचें साफल्य' या लेखांत म्हटलें आहे कीं, "मानसिक सृष्टींत पुंडावा करणाऱ्या अनेक भ्रामक वृत्तींना आपण प्रखर बुद्धिकिरणां-खालीं भाजून काढलें पाहिजे". म्हणूनच आचार्यांच्या प्रखर बुद्धीनें पेटविलेल्या होमाग्रीला चारदोन समिधा अर्पण कराव्या एवढ्यासाठीं वरील विचार सादर केले आहेत.

—'महाराष्ट्र माहिल्य पत्रिका' अंक ७६

: दोन :

योगसिद्धि व आस्तिक्य बुद्धि.

‘मौजे’ च्या ता. ६ मे १९४२ च्या अंकामध्ये बनारस येथे सहा महिने समाधि घेणाऱ्या एका योगिराजाची अद्भुत वाटणारी अशी हकीगत प्रसिद्ध झाली आहे. समाधीचा हा प्रयोग पहाण्यास बनारस येथील विद्यापीठाचे अनेक प्राध्यापक उपस्थित होते व त्यांच्यापैकीच एक प्रा. द. य. कुळकर्णी, एम्. एस्सी. यांनी त्या प्रयोगाची समक्ष पाहिलेली हकीगत ‘आरोग्य मंदिरांत’ प्रसिद्ध केली असून त्याचाच उतारा ‘मौज’ मध्ये उद्धृत केला आहे.

अशा प्रकारच्या योगसमाधीचे प्रयोग मधून मधून जाहीररीत्या करण्यांत आलेले आहेत व अनेक चिकित्सक प्रेक्षकांनी ते कसोशीने निरीक्षण करून त्यांत कोणत्याही प्रकारची गफलत नसल्याविषयी आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. यावरून अन्न, पाणी व हवा ह्या मानवी जीवनाला अत्यावश्यक असणाऱ्या ज्या वस्तु, त्यांचा स्वीकार न करतांही माणूस कांहीं काळ जगू शकतो हें प्रयोगसिद्ध होय असे मानावयास प्रत्यवाय नाही. आणि स्वतःच निर्माण केलेल्या तंतुजालानें स्वतःलाच गुरफटून घेऊन योगसिद्ध समार्थीत कांहीं दिवस निश्चिष्ट घालविणाऱ्या रेशमी किड्याचें उदाहरण आपणांपुढें आहेच ना ? मग मानवाला तें असाध्य असण्याचें कारण काय ?

या प्रयोगावरून जी अनुमानें काढली जातात तीं मात्र तर्कशुद्ध असतातच असें नाही. असले चमत्कारवजा प्रयोग करून दाखविल्याने प्रेक्षकांची ईश्वराच्या अलौकिक सामर्थ्यावरील श्रद्धा व आस्तिक्य बुद्धि ही दृढमूल होते अशी हे प्रयोग करणाराची किंवा ते करण्याबद्दल विनंति करणाऱ्या त्याच्या

भक्तांची समजूत असते असं दिसून येतं. कोणाची आस्तिक्य बुद्धि कशानं जागृत व्हावी किंवा दृढ व्हावी हा ज्याचा त्याचा वैयक्तिक प्रश्न आहे. पण यौगिक सिध्दीवरून ईश्वरी अनुग्रहाबद्दल काढलेलं अनुमान तर्कशुद्ध असतं काय, याची चर्चा करण्यास हरकत नाही.

बनारस येथील ज्या प्रयोगाचा वर उल्लेख केला आहे त्या प्रयोगानंतर रामस्वरूपजी योगिराज व प्रा. कुळकर्णी प्रभृति चिकित्सक विद्वान् यांच्यांत जी खाजगी चर्चा झाली त्यांत या विद्वानांनी योगिराजांना प्रश्न केला की, तुमच्या या समाधीपासून जगाचं काय कल्याण झालं? त्यावर योगिराजांनी उत्तर दिलं की, “पंचभौतिक सृष्टीच्या पलीकडे ईश्वर म्हणून कांहीं निराळी शक्ति आहे आणि ह्या ईश्वराची शक्ति अतर्क्य असून मानवी बुद्धीच्या पलीकडे असणाऱ्या किती तरी गोष्टी ह्या जड सृष्टीत आहेत. म्हणूनच वेदावर विश्वास ठेवून आणि ईश्वरावर श्रद्धा ठेवून मनुष्यानि आपलं कर्तव्य करीत रहावं आणि आस्तिक्य बुद्धीची वाढ व्हावी या गोष्टी लोकांना कळाव्या एवढाच हेतु मनांत धरून हा प्रयोग समाजांत येऊन केला आहे.”

गवतांतील गूढ

असल्या प्रकारचे यौगिक सिध्दीचे चमत्कार हे आश्चर्यकारक आहेत, म्हणजेच चिकित्सकदृष्ट्या त्यांची सर्व उपपत्ति लावतां येण्याइतकी विज्ञानांची वाढ झालेली नाही ही गोष्ट खोटी नाही. तसे पाहिलं तर विज्ञानाला व मानुषबुद्धीला आकलन न झालेल्या अशा गोष्टी अद्याप थोड्या का आहेत? पण या असल्या मनुष्याच्या अज्ञानावर ईश्वरानुग्रहाची उभारणी करणं ही धार्मिक श्रद्धेला फारशी भूषणावह गोष्ट आहे असं मला तरी वाटत नाही. मानवाच्या अज्ञानावरून ईश्वराच्या अतर्क्य सामर्थ्याविषयी विश्वास दृढ करावयाला तुम्ही निघालांत तर यौगिक सिध्दीसारख्या थक्क करून सोडणाऱ्या प्रयोगांना आवाहान करण्याची तरी काय गरज आहे? तुमच्या हातांत असलेल्या एखाद्या गवताच्या काडीवरूनही तो करता येईल. विज्ञानाला आज सृष्टीचे कांहीं थोडे व्यापार कळले असले, तरी न कळलेल्या असंख्य गोष्टी आपल्याभोंवतीं पसरलेल्या आहेत. साधे गवताचं पातें घ्या ना? जमिनीवर

पडलेल्या ह्या गवताच्या बीजावर पर्जन्य पडतांच अंकुर बाहेर कां पडावा, ठराविक प्रकारचाच आकार त्यानें धारण कां करावा, नंतर त्याला मांजिऱ्या कां फुटाव्या, व हें होत असतां ज्या असंख्य लहानसहान क्रिया होत असतील त्या सुरळीत एकासागून एक कां व्हाव्या यांची उपपत्ति बीजांतच पुढील विकासाचें सर्व सामर्थ्य सूक्ष्म रूपानें संचित असतें याशिवाय विद्वान् तरी दुसरी काय देणार ? आणि कदाचित् सर्व क्रियांचा उलगडा विज्ञानाला कधीं करतांही येणार नाहीं. कारण अंतिम मूलभूत घटकांचा विचार सुरू झाला कीं, तेथें विज्ञान तरी काय करणार ? सृष्टीतील यच्चावत् पदार्थांचे मूल घटक ९२ असतात, त्यांपैकी कोणताही परमाणु विभजन केला तर त्यांत इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन, न्युट्रॉन, वगैरे सांपडतात, येथवर मानवीबुद्धीनें प्रवेश करून घेतला आहं. पण अणूच्या अन्तर्गत रचनेंत पोटांन-भोंवतीं इलेक्ट्रॉन्स कां फिरत असतात, व ही भ्रमणाची शक्ति त्यांना मूळ कोटून प्राप्त झाली, हें विज्ञान आज तरी काय सांगणार ?

प्राण्याच्या शरीरवाढीवर कंठग्रंथींचे नियंत्रण असतें व या कंठग्रंथींतील स्त्रावांस कोणते घटक असतात हें विज्ञानाला अवगत झालेलें आहे, इतकेंच नव्हे, तर त्या घटकांच्या मिश्रणानें कंठग्रंथींतील स्त्रावासारखा द्रवपदार्थ तो प्रयोगशालेंत तयारही करूं शकतो. पण मूळ घटकांच्या अंगीं जे गुणधर्म आहेत ते कोटून आले हें विज्ञान कसें सांगणार ? पण अशा गोष्टी विज्ञानाला मानवी बुद्धीच्या आटोक्याबाहेर वाटत असल्या तरी सृष्टीतील ज्या अनेक क्रियांचें त्यानें आजवर अवलोकन केलें आहे त्यावरून सृष्टीचे व्यापार हे सुसूत्र नियमबद्ध आहेत अशी मात्र त्याची दिवसेंदिवस अधिकाधिक खात्री पटत चालली आहे.

इलेक्ट्रॉन्सच्या गतिस्थितीचें नक्की मोजमाप करणें अशक्य ठरूं लागल्यामुलें सृष्टिव्यापाराच्या मानवी नियमबद्धतेविषयीची काटेकोर समजूत सोडून द्यावी लागेल असें कांहीं शास्त्रज्ञ म्हणूं लागले आहेत याची येथें वाचकांना आठवण होईल. या विषयाच्या खोलांत शिरण्याची येथें आवश्यकता नाहीं. फक्त एवढें सांगितलें म्हणजे पुरें कीं, एक तर शास्त्राच्या या विभागांत जी अनिश्चितता उत्पन्न झाली आहं ती फक्त अणूच्या अन्तर्गत असलेल्या इलेक्ट्रॉन्सपुरतीच

आहे. त्या अनिश्चिततेने निरनिराळ्या मूळभूत द्रव्याच्या अणूंच्या कार्यासंबंधींचे जे नियम अबाधित म्हणून ठरले आहेत त्यांत त्यांना कोणताही बाध आलेला नाही. आणि दुसरें म्हणजे इलेक्ट्रॉन्सच्या गतिस्थितीच्या मोजमापासंबंधी जी अनिश्चितता उत्पन्न झालेली आहे तिच्यावरून आजमितीस तर्कशुद्ध अनुमान एवढेंच काढतां येईल कीं, हें मोजमाप करण्याला अवश्य असणारीं साधनें आज विज्ञानाला साध्य झालेलीं नाहीत. तात्पर्य, व्यापक दृष्टीनें पाहिलें असतां सृष्टीचे व्यापार हे सुसूत्र नियमबद्ध आहेत असाच विज्ञानाचा अनुभव आहे.

असले सुसूत्र नियमबद्ध विश्व ज्यानें निर्माण केलें असेल त्याच्या अलौकिक निर्माणकौशल्याबद्दल शास्त्रज्ञांला इतरापेक्षां वाटला तर अधिकच आदर वाटे, कारण अखिल विश्वांतील यच्चावत् व्यापारांची आश्चर्यकारक सुसूत्रता त्याला सर्वांत अधिक उत्कटतेनें प्रत्ययास आलेली असते. पण असें सुसंघटित विश्व निर्माण केल्यानंतर तो निर्माता त्यांत फिरवाफिरव करतो हें मानणें मात्र त्याला कठीण जातें. हें त्याला अशक्य आहे असें म्हणण्याचें कारण नाही. ज्यानें विश्व निर्माण केलें त्याला त्यांत वाटेल ती उलाढाल करितां येणार नाही असें कसें मानतां येईल ? पण सृष्टींतील सुसूत्रपणाच्या नियमबद्धतेचा ज्यांनीं अभ्यास केला आहे त्या शास्त्रज्ञांना सृष्टींतील या नियमबद्धतेचा भंग झालेला आढळत नाही. जेथें सृष्टिक्रमाविरुद्ध प्रकार झाला असें प्रथमदर्शनीं वाटतें तेथें अधिक परिशीलनानंतर पूर्वीं अज्ञात असलेला असा दुसरा एखाद्या सृष्टीचा नियम प्रभावी असतो असें त्यांना आढळून येतें. आणि मग जी गोष्ट प्रथम अलौकिक, गूढ, अगम्य अशी वाटत होती ती तशी वाटेनाशी होते.

सर्वांच्या परिचयाचें रेडिओचें उदाहरण घ्या ना. विलायतेंत केलेलें भाषण त्याचक्षणीं जसेंच्या तसें हिंदुस्थानांत ऐकूं येईल असें जर एखाद्या भविष्यवाद्यानें पचास वर्षांपूर्वीं जाहीर केलें असतें तर त्यावर तुमचा आमचा कोणाचाही विश्वास बसला नसता. तसें पाहिलें तर रेडिओचा चमत्कार हा योगसमाधीपेक्षां कोणत्याही तऱ्हेनें कमी का आश्चर्यकारक आहे ? पण रेडिओच्या चमत्काराच्या पाठीशीं असलेलें रहस्य शास्त्रज्ञांनीं उघड करून दाखविल्यामुळे त्यांतील चमत्कारिकत्व नष्ट झालें इतकेंच. तोच प्रकार योगसमाधीचें रहस्य उघां उलगडतां येऊं

लागलें म्हणजे होईल. समाधिसाधन करण्याची एक विशिष्ट प्रकारची प्रक्रिया आहे. ती साध्य झालेले योगी आपणांत आहेत. पण त्या प्रक्रियेची उपपत्ति ज्यांना देतां येत नाही. त्यांच्याकडून ती गूढ समजली जाते. प्रक्रिया आधीं साध्य होणें व त्याची उपपत्ति नंतर बसविणें असाच प्रकार बहुतेक वेळां होत असतो. औषधांनीं रोग बरे होतात हा अनुभव सहजगत्या लागलेल्या शोधांनींही मिळण्यासारखा असतो; पण त्या औषधानें शरीरांत काय काय प्रक्रिया घडून येतात व रोगहरण होतें म्हणजे काय होतें याची उपपत्ति सांगतां येणें हें फार कठीण असतें. तोंच प्रकार या योगसमाधीच्या बाबतींत असावा. समाधि लावण्याची प्रक्रिया ज्याला साध्य झालेली असेल त्याला त्याची उपपत्ति देतां येईलच असें नाही.

समाधि लावण्यापर्यंत ज्याची योगविद्येत प्रगति झालेली आहे त्याची बुद्धि सर्वगामी झालेली असलीच पाहिजे असें मानणेंही वाजवी नव्हे. या बाबतींत बनारसच्या योगिराजांनीं काढलेले प्रांजल उद्गार महत्वाचे आहेत. प्रा. कुलकर्णी लिहितात कीं, तुलसीरामायण व भगवद्गीता हीं योगिराजांना मुखोद्गत आहेत. पण इतर कोणत्याही गोष्टीबद्दल किंवा शास्त्राबद्दल विचारलें असतां नम्रपणानें ते उत्तर देतात कीं, “मी एक साधा मनुष्य आहे. मी ही समाधि-क्रिया एवढीच जाणतो.” योगिराजांच्या नम्रतेचा मी गैरफायदा घेऊं पहात नाही. पण मला वाटतें त्यांचे हे उद्गार प्रांजल व सत्यपूर्ण असावे. ज्यांना आपलें प्रस्थ माजवावयाचें असेल वा या विद्येचा धंदा करावयाचा असेल ते इतकी प्रांजल भाषा मुखांतून कधींही काढणार नाहीत. आणि त्यांचा भक्तगण त्यांनीं असे उद्गार काढले तरी ते खरे मानणार नाही. कारण या मार्गांत असणाऱ्या लोकांची सामान्य मनोवृत्ति अशा प्रकारची असते कीं, आपल्या गुरुमहाराजांना एखादी विद्या प्राप्त झालेली असली कीं, ते त्रिकाल-सर्वज्ञ आहेत व ईश्वराचा त्यांच्यावर साक्षात् अनुग्रह आहे असें मानावें. खुद्द गुरुमहाराजांचीही अशी समजूत होणें अशक्य नसतें. या विद्येंतील रहस्य पूर्णपणें उलगडून सांगतां येत नसल्यामुळे हे प्रकार ईश्वराच्या साक्षात् अनुग्रहाशिवाय साध्य होत नसावेत असें मानण्याकडे त्यांचीही साहजिक प्रवृत्ति होते. आणि ईश्वराचा अनुग्रह याचा अर्थ असा करण्यांत येतो कीं, ईश्वराचा वरदहस्त असल्यास वाटेल त्या

सृष्टिनियमांचें उलंघन करितां येईल. ह्वापाण्याशिवाय माणूस जगेल कसा ? अर्थात् समाधीत तो जगू शकतो, इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या शक्तीचाही क्षय होत नाही हें कसे ? अर्थात् येथें कांहीं खास ईश्वरानुग्रह असला पाहिजे असें मानण्याकडे साहजिकच प्रवृत्ति होते आणि ईश्वरानुग्रहानें वाटेल त्या सिद्धि प्राप्त होतात हा सिद्धांत एकदां गृहित धरला म्हणजे सृष्टीचें रहस्य समजून घेण्याच्या शास्त्रज्ञांच्या मार्गापेक्षा ईश्वरानुग्रह संपादन हा मार्ग अधिक श्रेयस्कर असें अनुमान फलित होतें. धर्मपंथाची शिकवण अशाच प्रकारची असते आणि यामुळें शास्त्रीय दृष्टि व धार्मिक दृष्टि यांमध्ये विरोध उत्पन्न होतो. योगिराज म्हणतात की, जडसृष्टीच्या पलीकडे काहीं ईश्वरी तत्त्व आहे याविषयी विश्वास उत्पन्न करण्याकरितां मां समाधीचा प्रयोग केला. जडसृष्टीच्या पलीकडे ईश्वरीतत्त्व असू शकेल; पण त्या ईश्वराच्या ठिकाणीं प्रेमाळा, भक्तीला, प्रार्थनेला वश होण्यासारखा मानवी गुण आहे व त्यामुळें भक्ताच्या संकटांचा परिहार, तो आपणच केलेल्या सृष्टीच्या नियमांचें उलंघन करून करितो असले कर्तुमकर्तुम् सामर्थ्य ईश्वराच्या ठायीं कल्पित्यानें ईश्वराचें विभूतितत्त्व गौरविल्यासारखें कसें होतें, कोणास ठाऊक ! ईश्वरानें मानवास बुद्धिमत्ता दिली हाच त्याचा मानवजातीवर सर्वोत्तम अनुग्रह होय. या बुद्धीचा कसून उपयोग करणें हाच त्याच्या अनुग्रहाची सफलता होय. तें सोडून ईश्वराला आळवीत बसल्यानें त्याच्या अनुग्रहाची खरी किंमत आपणांस कळली नाही असेंच होईल. बुद्धीनें सर्वच गोष्टी कळतील असें नाही. पण एक एक गोष्ट समजून घेण्याचा हव्यास धरल्यानेंच मानवानें आजवर आपली प्रगति करून घेतली आहे.

योगसमाधीच्या प्रक्रियेंतील रहस्य आज बुद्धीस नाटसें आकलन झालेलें नसेल, पण त्यांत भांबावून जाण्यासारखें कांहीं नाही. आपल्या शरीरांत रासायनिक भट्टी सारखी पेटलेली असून अनंत क्रिया सारख्या चालू असतात त्या चालू रहाण्याकरितां हवेंतील प्राणवायूची आपणांस गरज लागते. आतां शरीरांतील ही घडामोड कमी करित आणतां आणतां जर अगदीं सूक्ष्म प्रमाणावर आणून ठेवली तर शरीराची झीजही होणार नाही. क्रिया चालू रहाण्यास लागणारा प्राणवायूही अगदीं सूक्ष्म प्रमाणांत पुरेल. समाधि ज्या चिरेबंदी भुयारांत घेण्यांत येते

त्या खोलींत जेवढा प्राणवायु असेल तेवढा प्राणवायु समाधिस्त योग्यास चार-सहा महिनेही पुरेसा होईल. बनारसच्या योगिराजांचे भुयार ४×६×८ म्हणजे १९२ घनफुटांचे होतें. अंमळनेरच्या प्रकारांत भुयाराच्या सर्व बाजू ४H फुटाच्या म्हणजे एकंदर घनफळ सुमारे ९० फूट होतें. अंमळनेरची समाधि १३ तासांची होती व बनारसची सहा महिन्यांची होती. कालमर्यादेचा आणि भुयारांच्या १९२ व ९० या घनफळाचा कांहीं संबंध आहे का, हें पाहिलें पाहिजे. दुसरे असें कीं, शरीरांत प्राणवायूची आवश्यकता लागते ती त्यांतील बराच भाग शरीरांतील मल काढून टाकण्याकरितां खर्ची पडतो. म्हणून योगी शरीरशुद्धीची दक्षता घेत असतो. बनारसचे योगिराज सांगतात कीं, त्यांनीं प्रारंभी प्रारंभी कित्येक दिवस झाडाचीं पानें व गवत खाऊन काढले होते. खारट, तिखट, आंबट, गोड या उत्तेजक व शरीरांतील क्रियावर्धन करणाऱ्या पदार्थांचे सेवन हें ते पाप समजतात. समाधि घेण्याच्या पूर्वी आठ दिवस नुसतें दूध पिऊनच रहावयाचें व समाधिस्त होण्याच्या वेळीं लोटाभर पाणी पिऊन धर्मरंध्रे मोकळीं करावयाचीं व जिभेचा शेडा तालुमार्गानें वर चढवून भ्रूमध्याच्या आंतल्या बाजूस पोहोचवायचा. असें केल्यानें शरीराचे व्यापार स्थगित होत होत अत्यंत सूक्ष्म प्रमाणापर्यंत स्थगित होत असावे व अज्ञा स्थगित स्थितींत शरीरास झीजही अत्यल्प व प्राणवायूची आवश्यकताही अत्यंत अल्प भासत असली पाहिजे. हें सर्व कसें होतें ह्याची वैज्ञानिक भाषेत उपपत्ति मांडतां येत नाहीं. पण ती एक विशिष्ट शारीरिक प्रक्रिया असून अभ्यासानें साध्य होण्यासारखी आहे असें अनेक योग्यांच्या हकीकतीवरून व यौगिक ग्रंथातील वर्णनावरून दिसून येतें. यांत साक्षात् ईश्वरानुग्रहाचा किंवा सृष्टीचे नियम उल्लंघण्याचा कांहीं प्रश्न नाहीं. समाधीची अवस्था प्राप्त करून घेण्याचे विशिष्ट नियम आहेत. ते आपल्याला आज वैज्ञानिक भाषेत मांडून दाखवितां येत नाहींत एवढेंच. पण त्या नियमांचा व अस्तिक्यबुद्धीचा अथवा ईश्वरानुग्रहाचा अर्थाअर्थी संबंध नाहीं. योगविद्येचे अज्ञात नियम हेही सृष्टीच्या ज्ञात नियमाप्रमाणेंच असावेत आणि ज्ञात नियमाप्रमाणें हे गूढ नियमही कसोशीने पाळले न गेल्यास दगाही देतात, प्रयोगशाळेंत प्रयोग चालू असतां विषारी वायु 2...

श्वासांत गेल्यास जसा शास्त्रज्ञ वेडा होण्याचा किंवा मृत्युमुखी पडण्याचा संभव असतो, तसा यौगिक प्रक्रियेंत देखील कांही चूक झाल्यास वेड लागण्याचा किंवा मृत्यु येण्याचा संभव असतो. नेमलेल्या वेळीं समाधि न उतरल्यास मानेच्या शिरा दाबणें, जीभ खाली ओढणें वगैरे ज्या क्रिया सांगितलेल्या आहेत त्या सर्व शारीरिक भौतिक क्रिया आहेत. वरील क्रिया करूनही समाधि उतरली नाहीं तर मृत समजून उत्तरक्रिया करावी असें योगिराजांनीं सांगितलें आहे. त्यावरून आस्तिक्यबुद्धीचा व ईश्वराच्या अलौकिक सामर्थ्याचा वगैरे कांहीं संबंध त्यांत आहे, असें दिसत नाहीं.

शरीरावर व मनावर विलक्षण प्रभुत्व संपादन करून देणारी योगविद्या ही एक प्रभावी विद्या होय यांत शंकाच नाहीं. एके काळीं या विद्येची जोपासना फार मोठ्या प्रमाणावर झाली असली पाहिजे. पण तिच्या भोंवती गूढतेचें आवरण उत्पन्न झाल्यानें तिची प्रगति स्थगित झाली असावी. शास्त्रीय दृष्टीनें तिचें परिशीलन झाल्यास शरीरविज्ञान व मानसशास्त्र यांत बहुमोल भर पडल्या-वांचून रहाणार नाहीं. तसें होण्यास तिच्याभोंवतीचें धार्मिक पटल बाजूस सारून ती एक प्रयत्नसाध्य व नियमबद्ध अशी विद्या आहे अशा दृष्टीनें तिच्याकडे पहाण्यास शिकलें पाहिजे.

—मौज 'दिवाळी अंक' १९४२.

: तीन :

अहिंसेच्या मर्यादा.

हिंसा-अहिंसा वाद ^१आज सर्वांमुखीं झाला आहे. राष्ट्रावर परचक्र आले असतां योग्य त्या सर्व उपायांचा अवलंब करावा कीं अहिंसेचें व्रतच चालूं ठेवावें या विषयावर राष्ट्रांतील श्रेष्ठ पुढाऱ्यांमध्ये आजकाल दोन तट पडले आहेत. अशा वेळीं अहिंसेच्या पूर्वां होऊन गेलेल्या ऐतिहासिक प्रयोगाकडे लक्ष जाणें सहाजिक आहे. युरोपांत ख्रिस्ति धर्माच्या पहिल्या अमदानींत अहिंसेची अशीच एक जोराची लाट उठली होती. तिच्याकडे व तिच्या अतिरेकांतील फोलपणाकडे थोडें लक्ष देऊं या.

ख्रिस्ति धर्माचें मूल प्राणभूत तत्त्व म्हणजे सर्वाभूतीं प्रेम हें होय. पण या पवित्र तत्त्वावर इतर अनेक कल्पनांची जी पुढें चढली तीं सामाजिक जीवनाला उपकारक ठरलीं नाहींत. मानवी प्राणी हा उपजतांच पापी असून त्याचा उद्धार होणें असल्यास तो सर्वस्वीं प्रभुकृपेनेंच होऊं शकेल ही अशीच एक कल्पना होय. आतां जन्मजात पापाच्या कल्पनेनें मनुष्याला स्वतःविषयीं तिटकारा वाहूं लागला म्हणजे त्याच्या आयुष्यांतील संगीत संपलेंच. मग पौरुषाला, कर्तृत्वाला, उत्साहाला भरतें कशानें आणावयाचें ?

पापमय आयुष्य कसें तरी सारावें येवढीच त्याची मग महत्वाकांक्षा. ही महत्वाकांक्षा धरून आयुष्य वेंचण्याचा राजमार्ग म्हणजे व्रत-वैकल्यें, उपासतापास यांनीं देहदंडन करीत बसणें हा होय. ही वैराग्यवृत्ति सर्व समाजांत पसरली तर व्यावहारिक जीवन नीरस झाल्याशिवाय कसें राहील ? अशी

^१ सात आठ वर्षांपूर्वी

वृत्ति ख्रिस्ति धर्माच्या अनुयायांमध्ये एके काळीं पसरली होती. वैराग्यवृत्तीनें भार-
लेल्या या ख्रिस्त्यांची सर्व दृष्टि परलोकांवर खिळलेली आणि इहलोकाविषयीं
जितकें औदासिन्य जास्त तितका परलोक जवळ अशी त्यांची कल्पना. त्यामुळें
व्यवहारिक जगांतील राजकीय, सामाजिक घडामोडीविषयीं ते पूर्ण उदासीन
असत. व्यावहारिक जगांत कणखरपणा लागतो तर यांची शिकवण पहावी तों
एका गालावर थापट मारली तर दुसरा गाल पुढें करावा अशा प्रकारची ! या
शिकवणीनें क्षात्रतेज क्षुप्त होत चालले. त्याचा परिणाम व्हावयाचा तोच झाला.

रोमवर परचक्र आलें तरीही ख्रिस्ति लोक शस्त्रग्रहण करण्याचें साफ नाकारत.
रोमनराज्य रसातळास गेलें. कान्स्टाइननें ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यानंतरचेंही
रोमनराज्य रसातळास गेलें तर त्यांत हळहळण्यासारखें कांहींच नव्हतें. कारण
जगाचा अंत लवकरच होणार असून प्रभु ख्रिस्ताचें राज्य साक्षात इहलोकीं सुरू
होणार आहे अशी ख्रिस्तींमध्ये दाट समजूत होती. या असल्या कल्पनांनीं
कोणत्याही समाजाच्या स्थैर्याला आणि प्रगतीला लागणारा व्यावहारिक
जीवनांतील उत्साह पार नार्हीसा होऊन या वैराग्य नादानें रोमच्या डळमळ-
णाऱ्या ऐश्वर्याचें थडगें खणण्यास सुरवात केली असा अभिप्राय गिबन, मिलमन
लेकी अशा चौकस इतिहासकारांनीं दिलेला आहे, आतां ख्रिस्ति धर्माचा
चांगुलपणा दाखविण्याकरितां गिबन येवढें मात्र म्हणतो कीं, ख्रिस्ति धर्मांनें
रानटी जेत्यावर मोहिनी टाकली नसती तर रानटी जेत्यांच्या हातून झाले
त्यापेक्षां अतिरिक्त अत्याचार झाले असते. (प्र. ३८.) मिलमनही ख्रिस्त्यांनीं
रोमचा विश्वासघात केला हें मान्य करतोच. पण येवढीच मखलाशी करतो कीं,
ख्रिस्त्यांची वागणूक रोमला नाशकारक झाली असली तरी एकंदर समाजाला
हितकारकच होती (ख्रिस्ति धर्माचा इतिहास : खंड ३, पृ. ४८). कसेंही
असलें तरी व्यावहारिक, सामाजिक जीवनास ख्रिस्ति कल्पना मारक होत्या
हें लेकीनें मात्र स्पष्ट शब्दांत सांगितलें आहे. संन्यासी, बैरागी, जोगिणी
होण्याचें व मठांत शिरण्याचें जें वेड ख्रिस्ति धर्मांनें पिकविलें त्यानें तर गृहस्था-
श्रमाचा उच्छादच मांडला होता. अनेक प्रेमळ माता, पिता, बंधु, भगिनी,
पत्नी पती यांच्यावर या जोगवा घेण्याच्या सांथीमुळें दुःखाचे डोंगर कोसळले. मठांत

जाऊन हे लोक तामसी वृत्ति कायमची मारून टाकत असं नव्हे. कारण पाखं-
ज्यांशीं गांठ पडली असतां एकमेकांचीं डोकीं फोडण्याइतकेंही त्यांचें माथें फिरे
व त्यांचें क्षात्रतेज जागें होई. पण राष्ट्रावर परचक्र आलें असतां त्याचा प्रति-
कार करण्यास हातांत शस्त्र घेणें हें मात्र पाप मानीत ! इतकेंच काय पण
परचक्र ही ईश्वरी घटना मानून उदासीन राहात. मिलमन लिहितो—

“ Hatred of Heresy was a more sterring motive than the danger of Islamism, And after the first defeats the Christion mind was still further prostaticated by the common motive that the invasion was a heaven commanded visitation and resistance an impious struggle to avert inevitable punishment.” *

या वृत्तीमुळें ऐहिक जीवनाविषयीं औदासिन्य हें धर्मनिष्ठाचें पवित्र कर्तव्य मानलें जाऊं लागलें. याविषयीं लेकी या दुसऱ्या विद्वानाचे विचार ऐका.

“ The ablest men in Christion Community vied with one another in inculcating as the highest form of duty the abandonment of Social ties and the modification of domestic affection (ch. 4. p.56). It was at once their Confession and boast that no interests were more indifferent to them than those of their country. They avowed with frankness, long after the Empire had become Christion, that it was a matter of indifference to them under what rule they live (p. 60).

अुत्साह हा माणसांत उपजतच आहे. त्याचा उपयोग ऐहिक कार्यांत होण्या-
ऐवजीं तो सर्वस्वीं आतां परलोक विषयाच्या चरणीं वाहिला गेला व एकंदरीनें
सामाजिक जीवनांत अनास्था उत्पन्न झाली. आपल्याकडील पंडितांनीं राष्ट्रीय
जीवनाविषयीं अशीच अुदासीन वृत्ति धारण केली होती. तिचाही परिणाम
व्हावयाचा तोच झाला.

* Latin Christion II p. 206.

मुसलमानी स्वाऱ्या ज़ररी असतानांच मिताक्षराकार व हेमाद्रि हे होऊन गेले पण व्रतवैकल्याचा कीस काढणाऱ्या आणि प्रायश्चित्ताचे डोंगर रचणाऱ्या विद्वानांनीं परचक्राच्या आपत्तीविषयीं एक ब्र काढलेला नाही. देशांत बुद्धि होती, जोम होता पण तो सर्व परलोकांत विकला जाई आणि इहलोकीं उपासमार होई.

ख्रिस्ति राष्ट्रूचा पुढें उदय झाला तो त्यांनीं शस्त्र-संन्यासाची ही नेभळटपणाची वृत्ति झिडकारून क्षात्रवृत्ति पुन्हां प्रज्वलित केली तेव्हां, हें नवीन धोरण स्वीकारण्यास त्यांना मुसलमानी स्वाऱ्यामुळें स्फुरण आलें. प्रथम कांहीं वर्षे या स्वाऱ्यामुळेंही ख्रिस्त्यांनीं आपली अहिंसा वृत्ति सोडली नाही. उलट आपलें राष्ट्र परक्यांच्या लाथा खात आहे तें त्यांच्या पापक्षालनाकरितांच होय अशीहि ते आपली समजूत घालीत ! पण परक्या शूर लोकांच्या स्वाऱ्यामुळें जेव्हां सर्व युरोपखंडावर इस्लामी चांद फडकण्याची वेळ आली तेव्हां मात्र ख्रिस्ति राष्ट्रूंना आपली चूक उमगूं लागली.

ख्रिस्ताच्या पश्चात् तीनचार शतके शस्त्रग्रहण करणें पाप होय असें ख्रिस्ति धर्मोपदेशक कंठरवानें प्रतिपादन करीत. इतकेंच काय पण सत्यचाच्या बाजूनें कां होईना पण ज्यांनीं तरवार गाजविली त्या सैनिकांनाही विशेष प्रायश्चित्त घेतल्याविना ख्रिस्ता संघांत प्रवेश मिळत नसे. अहिंसेचें हें तत्त्व ख्रिस्ति समाजांत इतकें बद्धमूल झालेलें होतें कीं या तत्त्वाकरितां कांहींनीं देहांत शिक्षा पत्करली, पण रणांगणावर जाण्याचें झिडकारलें. मात्र हळूहळू ही वृत्ति पालटत गेली. रोमचें राज्य ज्या रानटी लोकांनीं उध्वस्त केलें त्या लोकांमध्ये रणांगणांत मृत्यु हें सद्भाग्य समजलें जाई. ही त्यांची कल्पना त्यांनीं ख्रिस्ति धर्म स्वीकारल्यावरही सोडली नाही, आणि रोमन साम्राज्याच्या अस्तानंतर जो एकंदर दंगल माजली त्या दंगलीमध्ये आपला धर्म टिकविण्यास व एकंदर ऐहिक व्यवहार चालवावयाचे तर शस्त्रसंन्यासाची कल्पना कायमची उराशी बाळगणें अशक्य होय, हें ख्रिस्त्यांनाही उमजूं लागलें. सर्वाभूतीं आत्मत्व व विश्वकुटुंबत्व ह्या कल्पना निःसंशय उदात्त होत. पण परिस्थिति अनुकूल असल्याविना या कल्पना व्यवहारांत आणूं पाहणें हें विस्तवाशीं खेळण्यासारखें आहे. एका ग्रंथकारानें म्हटल्याप्रमाणें—

In the society of selfish people selfishness is 'only self-defence. If society is to disarm it must do so by common counsels (Secley in Ecce Hown.)

स्वार्थी समाजामध्ये स्वार्थीपणा स्वीकारणे म्हणजे केवळ स्वात्मरक्षणाची तजवीज करणे होय हे तत्त्व ख्रिस्त्यांना पट्टे लागले. मुसलमानी स्वाऱ्या युरोपवर आदळू लागल्यावर तर त्यांचे डोळे खाडिशीं उघडले. आणि पुढे मुसलमानांच्या विरुद्ध चालविलेल्या धर्मयुद्धांत जेव्हां अगणित लूट मिळू लागली तेव्हां त्यांच्या लोभाला पान्हा फुटला आणि मग अहिंसेचे पाप टाळण्याकरितां आणि सर्वाभूतीं प्रेमाचा झेंडा उभविण्याकरितां ज्यांच्या पूर्वजांनी प्राणाचीहि आहुति दिली त्यांच्याच वंशजांनी रणांगणावर जाऊन देह अर्पण करणे हे पुण्यतम कृत्य होय, अशा प्रतिपादनाचा नुसता महागजर चालविला.

यापुढे ख्रिस्ति धर्माला जे वळण लागले त्यांत ख्रिस्तांच्या दया, प्रेम, अहिंसादि प्रेमाचा मागमूसही राहिला नाही. त्याचे समर्थन मला करावयाचे नाही हे वाचकांना सांगावयास नकोच. तर मला लक्ष वेधावयाचे ते एवढ्याच मुद्याकडे की अहिंसादि तत्त्वे ही स्वतः सिद्ध स्वयंभू तत्त्वे असे न मानतां बहुजन समाजाच्या उत्कर्षाला पोषक या दृष्टीने त्यांच्याकडे पाहून त्यांच्या मर्यादाही ओळखल्या पाहिजेत. एका गालफडांत मारले असतां दुसरा गाल पुढे करा असे प्रतिपादनाऱ्या येशूचे अनुयायी म्हणावयाचे व त्याच तोंडी अँटम बाँबची भाषा बोलावयाची यापेक्षां दुबळ्याला मारू नका पण आततायीला ठोकून काढल्या- शिवाय राहू नका असे म्हणणे अधिक प्रामाणिक नाही का ?

—उन्मेष मासिक अंक २, १९४२.

: चार :

विज्ञानप्रणित समाजरचना.

प्रा. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांच्या विज्ञानप्रणित समाजरचना या ग्रंथानें समाज-शास्त्रीय वाङ्मयांत अव्वल दर्जाची भर पडली आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचें स्वरूप ग्रंथांना रूढ असलेल्या पुष्पाच्या उपमेनें दर्शवावयाचें असल्यास तें हिरव्या चाफ्यासारखें आहे असें वर्णन करतां येईल. हिरव्या चाफ्याचा रंग भडक उठावदार नसतो. पाकळ्या नाजूक तर नसतातच पण फूल आहे कीं पान आहे हेहि चटकन ओळखतां येऊं नये अशा स्वरूपाच्या असतात. अनेक पाकळ्या एकमेकांत वर्तुळाकार बसवून जो गेंदेदारपणा इतर फुलांत साधलेला असतो त्याचीहि हिरव्या चाफ्यास दखलगिरी वाटत नाही. असें असूनहि हिरवा चाफा तो हिरवा चाफा. कारण फुलाचें जीवनसर्वस्व जो सुवास तो हिरव्या चाफ्या-मध्ये गोडच गोड ! प्रस्तुत ग्रंथाचेंहि असेंच आहे. ग्रंथांतील प्रकरणें मूळ चित्रमयजगत्मध्ये स्वतंत्र लेखरूपानें छापलीं गेलीं. त्या वेळीं तीं लिहितांना संबंध पुस्तकाचा आराखडा बहुधा लेखकापुढें नसावा. पण पुढें ती स्वतंत्र ग्रंथांत निविष्ट करतांना जो संस्कार लीवर जरूर होता तोहि फारसा झालेला दिसत नाही. ग्रंथ फारच घाईनें छापला गेला आहे. पृष्ठसंख्या देण्यांतहि पाहिली ४३ पानें झाल्यावर पुन्हां पाहिल्यापासून सुरुवात झाली आहे ! पण इतके सर्व दोष असूनहि मराठीतील समाजशास्त्रावरील ग्रंथांत मानाचें स्थान मिळावें अशा योग्यतेचा हा ग्रंथ आहे.

शास्त्राकडे पाहण्याची दृष्टि

समाजशास्त्रावर लिहितांना समतोल बुद्धी राखणें हें तारेवरील सर्कशीइतकेंच जवळ जवळ कठीण आहे. शास्त्र शब्द उच्चारला कीं, तर्ककर्कश कठोर निर्विकार

विचारप्रणाली मनापुढें उभी राहावी अशा प्रकारची प्रथा भौतिकशास्त्रांनी निर्माण केली आहे. पण रसायन, पदार्थविज्ञान यांसारख्या शास्त्रांचा अभ्यास आणि समाजशास्त्रांचा अभ्यास यांच्यांत जें अंतर आहे तें इस्पितळांतील एखाद्या बेवारशी प्रेताची चिरफाड करण्यांत आणि स्वतःच्या एकुलत्या एक मुलावर नाजुक जागीं शस्त्रक्रिया करण्यांत जें अंतर असतें तितकें मोठें आहे. रसायनशास्त्री हिरा आणि कोळसा यांचें पृथक्करण सारख्याच निर्विकार मनानें करूं शकतो म्हणून हिरा हिरामुसत नाही. आणि प्राणिशास्त्रज्ञानें कोल्हा हा कुत्रा आणि लांडगा यांची संकर प्रजा होय अशासारखें एखादें विधान केलें तरी विष्णुशर्म्यांशी किंवा इसापाशीं गुजगोष्टी करणारा कोल्हा शास्त्रज्ञांशीं हुजत घालणार नाही. या दोन्ही गोष्टी मानवी भावनांनीं अस्पृष्ट म्हणूनच निलेंप अशा राहूं शकतात. पण जेथें मानवी भावना, अहंकार, स्वार्थ यांचा प्रवेश झाला त्या त्या विषयांत शास्त्र या शब्दाकडे बऱ्याच साशंक वृत्तीनें पाहावयास शिकलें पाहिजे.

भौतिकशास्त्राचे विषय हे सामान्यतः मानवी भावनांच्या कक्षेबाहेरच वावरत असतात. पण त्यांतील चुकून मानवी भावनांच्या सोबळ्या जागेंत एखाद्याचा पाय पडला तर तेवढ्यानेंही त्यावर गहजब झाल्याविना राहत नाही. ज्योतिष-शास्त्रांत जुने स्थूल गणित सोडून टिळकांसारख्या थोर विद्वद्भ्यांनीं सुचविलेलें नवें सूक्ष्म गणित घेण्यानें वास्तविक कोणाचें काय नुकसान होणार ? पण या प्रकारानें पूर्वजांच्या बुद्धीविषयीं अनादर दाखविला जातो अशी भलतीच समजूत करून घेऊन या साध्या गोष्टीलाहि नाक मुरडण्यास लहरी भावना कमी करीत नाही. मग समाजशास्त्राची गोष्टच बोलावयास नको. समाजशास्त्र या समासांत शास्त्र हा शब्द बसलेला असला तरी रसायन गणितादि शास्त्रांना ज्या अर्थानें शास्त्र हा शब्द लागू पडतो त्या अर्थी तो शब्द समाजशास्त्राला लागू पडण्याचा काल अद्याप तरी आलेला नाही. समाजाच्या घडामोडींच्या बुडाशीं असणाऱ्या प्रेरणांचा अभ्यास चालू आहे. पण या अभ्यासाला अद्याप निश्चित सिद्धांतरूपानें मांडण्यासारखें कोणतेंहि फळ धरलेलें नाही म्हटलें तरी चालेल. जीं कामचलाऊ प्रमेयें झडलीं जातात तींहि पडताळून पाहणें कठीण असल्यानें या शास्त्रांत अभ्यासकाच्या भावनांना खेळावयास भरपूर वाव आहे. यामुळें जुने

स्मृतिग्रंथ वाचीत असतां धर्म या शब्दाचा जसा मर्यादित अर्थ घेतला पाहिजे तसा पाश्चात्यांचे ग्रंथ वाचीत असतांहि शास्त्र हा शब्दाहि मर्यादित अर्थानेच स्वीकारला पाहिजे.

समाजाची समतेवर रचना

विज्ञानप्रणित समाजरचना म्हणजे विज्ञानाची विचार करण्याची जी पद्धत आहे त्या पद्धतीला पटेल अशी समाजरचना होय. ह्या पद्धतीचे सारसर्वस्व म्हणजे वस्तुस्थितीवरून शुद्ध तर्कांनी जे प्रमेय निघेल ते स्वीकारणे हे होय. 'सर्वे नः सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः' म्हणजे पुष्कळांचे पुष्कळ सुख हे बुद्धिवादी ध्येय होय. या ध्येयाला जडवादी म्हणून नाक मुरडून जे आक्षेप घेण्यांत येतात त्याची ग्रंथकारांनी उलट तपासणी करून असे दाखविले आहे की, तेच आक्षेप आत्मवादावरहि तितक्याच यथार्थतेने उलटविण्यांत येतील. सर्वांचे सुख हे ध्येय मानले म्हणजे या ध्येयाला पोषक अशी जी दोन तत्त्वे समता व स्वातंत्र्य, त्यांचा स्वीकार करणे अपरिहार्य आहे. म्हणजे समाजाची रचना अशी असली पाहिजे की त्यांत जन्मतः सर्व व्यक्ती सारख्याच गणल्या जाव्यात व त्यांतील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या गुणांची योग्य जोपासना करून सामाजिक प्रतिष्ठेच्या अगदी शिखरावर चढण्यास स्वातंत्र्य असावे.

सर्व व्यक्ती जन्मतः सारख्या नसतात ही रोजच्या पाहण्यातली गोष्ट आहे. हजार माणसे तपासली तरी जेथे दोन तोंडवळे सारखे आढळत नाहीत तेथे गुणावगुणांत सर्व माणसे सारखी आहेत असे मानणे हे शुद्ध धाडस होय. किंबहुना सर्व माणसे एकाच छापाची असती तर वैचित्र्याच्या अभावी सामाजिक जीवन नीरस झाले असते. सर्व माणसे एक छापी नाहीत हे खरोखर मोठे भाग्य होय. पण वैचित्र्य असले तरी श्रेष्ठ कनिष्ठपणा कोणावर जन्मतःच मुद्दाम लादावयाचा नाही हे समतेचे तत्त्व. हीन जातीत जन्मलास म्हणून तूं श्रेष्ठांची सेवाच जन्मभर कर किंवा मुलीच्या जन्मास आलीस म्हणून पतीच्या घरी दासी म्हणून रहा, माहेरीं हि येऊ नको, अशी वृत्ति न स्वीकारणे हे समतेचे सार. मग जो तो आपापल्या गुणावगुणांनी श्रेष्ठ कनिष्ठ काय पदवी मिळवील ती मिळवो. गुणा-

वगुण मूळचे समान नसले तरी सर्वांना समान संधि मिळेल अशी समाजाची रचना करणे हें ध्येय.

परिस्थितीचा कुंचला

जन्मतः सर्व माणसें तंतोतंत खरोखरच सारखीं असतात असेंहि मानणारे कांहीं पाश्चात्य समाजशास्त्रज्ञ आहेत. ते म्हणतात कीं, “माणूस जन्मतः निव्वळ ओल्या मातीचा गोळा असतो. त्याचा विनायक बनवायचा कीं वानर वठवावयाचा हें सर्वस्वीं परिस्थितीच्या संस्काराचा हात त्यावर कसा फिरेल यावर अवलंबून असतें. गारुडी मुठीवर फुंक मारून हंडिबागाला विचारतो कीं, काय काढूं बोल? पेढे, कीं जिलबी, कीं आंबे? तशा ऐटीनें हे बिहेविहयारिस्ट पंथवाले अथवा परिस्थितीप्रमाणवाले विचारतात कीं, “हें पाहा माझ्या हातांत आतांच जन्मलेलें हें अर्भक आहे. बोला याला कोण करूं? वेदान्ती शंकराचार्य, गणिती भास्कराचार्य, कीं नुसता कणिक तिंबणारा आचारी? परिस्थितीचा कुंचला माझ्या हातांत या आणि मग पाहा. मी या अर्भकाला सांगाल तें बनवतों.” याच्या अगदीं उलट टोकाला जाणारे समाजशास्त्रज्ञहि आहेत. ते म्हणतात, “सर्व व्यक्ति जन्मतः सारख्या नसतात हें तर झालेंच. पण कांहीं कांहीं गुण कांहीं विशिष्ट वंशांत किंवा जातींतच आढळून येतात. म्हणजे कांहीं वंश हे मूलतःच श्रेष्ठ आहेत आणि दुसरे मूलतःच कनिष्ठ आहेत.” युरोपियन समाजशास्त्रज्ञांचा सर्वांत प्यारा वंश म्हणजे नॉर्डिक वंश. पृथ्वीच्या पाठीवर देवाचा लाडका व श्रेष्ठांतील श्रेष्ठतम असा वंश कोठें असेल तर तो नॉर्डिक वंश होय. सुधारणेचें अत्युत्तम गौरीशंकर कोणाला गाठतां येणार असेल तर तें फक्त या वंशालाच. पण या वंशाचें शुद्ध रक्त कोणत्या राष्ट्रांत सर्वांत अधिक सांपडतें हें सांगावयाची पाळी आली म्हणजे या शास्त्रज्ञांची जी गडबड उडते ती पाहण्यालायक असते. प्रत्येक शास्त्रज्ञ म्हणणार माझ्या राष्ट्रांत सर्वांत अधिक, आणि माझ्या शत्रूच्या राज्यांत औषधालाहि तें मिळणार नाही. जर्मन शास्त्रज्ञ गुंथूट यांच्या मतें जर्मनीमध्ये नॉर्डिक रक्त सर्वांत अधिक, तर इंग्रज विद्वान डीन इंग व मॅकडुगल यांच्या मतें इंग्रजांत सर्वांत अधिक आणि जर्मनांत मुळींच

नाहीं. ते म्हणजे नुसते अल्पाईन जातीचे वेडगळ ! (पृ. २७) रक्ताची हिस्से-
राशी काढणारे हे सर्वच शास्त्रज्ञ आणि रक्त येथून-तेथून सर्व सारखेंच म्हण-
णारे वर उल्लेखलेले, तेहि पण शास्त्रज्ञच ! यावरून समाजशास्त्रांतील ' शास्त्र '
शब्दाविषयी कसें सावध आणि जागरूक राहिलें पाहिजे याची कल्पना येईल.

अशीच सावधगिरी जुन्या ग्रंथांतील धर्म शब्दाविषयीहि आपण राखणें अवश्य
होतें. जुन्या स्मृति ग्रंथांप्रमाणें विचार करावयाचा म्हणजे व्यक्तीचा आणि समा-
जाचा सर्वत्र झाडून सारा व्यवहार धर्माच्या हुकमतीखाली चालला पाहिजे.
आणि धर्माच्या म्हणजे पारलौकिक तर्कातीत गूढ अशा धर्मतत्त्वाचा ! यामुळें
समाजाच्या ऐहिक गरजांची तर्कांनें चर्चा करूं जाणेंच अशक्य होतें.

संस्कारगत व पिंडगत गुणांची कसोटी

आजच्या हिंदु समाजांत जसें वैमनस्य सर्वत्र वावरत आहे तसें इतर समा-
जांतहि आहे. जगांतील कोणत्याहि समाजांत उच्च कनिष्ठ असे थर असतातच.
पण इतर समाजांत ते खडकासारखे टणक बनलेले नाहींत. कारण उच्च किंवा
नीच जातींत जन्मास येणें हें पूर्वसुकृताचें फळ होय या गूढ तत्त्वज्ञानाचें समेंट
तेथें ओतलेले नाहीं. या तत्त्वज्ञानाची रजा घेतल्याशिवाय समाजाच्या पुनर्घट-
नेचा विचारच संभवत नाहीं. पुर्नजन्म खरा कीं खोटा याविषयी हुजतहि घाल-
ण्यांत अर्थ नाहीं. खरा मानून आत्मिक उन्नतीवर त्याचा परिणाम होत असेल
असें मानलें तरीहि हरकत नाहीं. पण पूर्वजन्माच्या संचिताचा परिणाम मनु-
ष्याच्या सर्व व्यावहारिक जीवनावर होतो व मनुष्यकृत ज्या उच्चनीच जाति
त्यांपैकी कोणतींत जन्मास येणें हेंहि पूर्वसंचितावरूनच ठरतें आणि तें ठरलें
म्हणजे पुढें केव्हां तरी आपल्याला उच्च जातींत जन्म मिळेल या आशेनें आज
ज्या नीच जातींत मी जन्मलों त्या नीच जातींचीं म्हणून ठरलेलीं कामें प्रामाणि-
कपणें करीत राहणें हेंच माझे कर्तव्यकर्म ठरतें वगैरे जी विचारसरणी आहे तिला
वाटेस लावल्याशिवाय समाजशास्त्रांत तर्काला व विवेकाला प्रवेश मिळणेंच दुर्घट.

पण एकदां बोळवणी केलेला बहुरूपी दुसऱ्या दिवशीं दुसरेंच सोंग घेऊन
पुन्हां यावा तसा एक नवीन प्रकार कांहीं समाजशास्त्रज्ञांनीं सुरू केला आहे. ते

म्हणतात, “पूर्वसंचिताचें तुम्हांला वावडें असेल तर तें नका मानूं. पण तर्काचा आणि प्रयोगाचा विषय होऊं शकेल असें अनुवंशशास्त्र तरी तुम्ही मानतां ना ? मग त्या अनुवंशशास्त्राचेंच असें म्हणणें आहे कीं ते ते गुण हे त्या त्या कुलांत आणि त्या त्या जातींतच कायमचे आढळून येतात. ते गुण त्या त्या जातीच्या पिंडगत तिजोरींतच सुरक्षित ठेवलेले असतात आणि या तिजोरीची किल्ली त्या त्या अनुवंशाच्याच हातीं असते. व्यक्तीनें आपल्या जातीचाच धंदा करावा, व आपल्या जातीच्या वधूशीच संसार करावा असें करणें यांतच तिचें कल्याण आहे, इतकेंच नव्हे तर असें न वागल्यास तिचा वंशक्षय होईल, असें जें पूर्वाचार्यांनीं प्रतिपादिलें आहे तें अनुवंशशास्त्राच्या आधारानेंच. आणि हें शास्त्र तर्कशरण असल्यानें गूढवादाची बोळवणी करणाऱ्या तुम्हांलाहि त्याचें स्वागत केलेंच पाहिजे. ”

युरोपमध्ये गाल्टननें या विचारसरणीचा पाया घातला आणि नंतर पियर्स-नादि त्याच्या शिष्यवरांनीं पोकळ आंकड्यांच्या इंद्रजालानें त्यावर प्रचंड प्रासाद उठविला. इतका कीं कोणताहि एखादा गुण कोणत्या पिढींत कोणत्या क्रमानें किती टक्के उतरेल याच्या अगदीं सारण्या त्यांनीं बांधून टाकल्या. एखादें गवयाचें घरानें घ्यावयाचें आणि त्याच्या पांचपन्नास पिढ्या तपासून दाखवावयाचें कीं, या कुलांत गायनविद्या ही अनुवंशिकच आहे. तसेंच दुसरें एखादें भिक्षे-कऱ्याचें कूळ घ्यावयाचें आणि दाखवून द्यावयाचें कीं, या कुळाच्या पन्नास पिढ्या तपासल्या तरी या कुलांत लायकी सांपडते ती फक्त भीक मागण्याची ! आणि या काटकुळ्या प्रमेयांना आंकड्यांच्या कोष्टकांचे जाडजूड तट चढविले कीं झाले टोलेजंग सिद्धांत. पण उपजल्यापासून गाण्याचे आवाज ज्या मुलाच्या कानावर पडत असतात तें मूल गवई झालें तर त्यांत अनुवंशाचा गुण किती आणि संस्काराचा गुण किती हें ठरविणेंच मूळ कठिण. मग तें ठरवितांना गणिताच्या कितीहि कसरती केल्या म्हणून काय निष्पन्न होणार ? तसेंच रोज दारोदार भटकण्याचाच ज्याच्या मनावर अव्याहत संस्कार झाला आहे अशा भिक्षे-कऱ्याच्या मुलाला तूं भास्कराचार्य होणार नाहींस म्हणून सांगणें हें शास्त्रीय ठरेल काय ? तेव्हां संस्कारगत गुण आणि पिंडगत गुण यांची फोड करण्याची

कसोटी जोंवर शास्त्रज्ञांना गवसली नाही तोंवर गाल्टन पियर्सनादि आंकडे-शास्त्रज्ञांची विचारसरणी ही हवेंतील हवेलीच मानली पाहिजे. तात्पर्य जाती ह्या मूलतःच श्रेष्ठ कनिष्ठ आहेत, त्या कायमच्या तशाच राहातात, त्यांच्या धंद्यांत किंवा रक्तांत संकर आल्यास त्यांचा क्षय होतो वगैरे ज्या रूढ समजुती आहेत त्याला शास्त्रांत कोणताहि आधार मिळत नाही.

सगोत्र विवाहाविषयी जो विद्वेश बद्धमूल झाला आहे त्यालाहि शास्त्रांत आधार कसा सांपडत नाही याचेहि ग्रंथकारानें विवेचन केलें आहे. सगोत्र निषेधांत दोन गोष्टी मुख्य मानलेल्या आहेत. एक म्हणजे एकाच गोत्राची सर्व कुटुंबे हीं एकाच पूर्वजाच्या वंशांतली होत. म्हणजे त्या सर्व कुटुंबांत एकच रक्त खेळत आहे. आणि दुसरी म्हणजे एकाच रक्ताच्या कुटुंबांत विवाह होणें हें अनिष्ट आहे. पण हीं दोन्ही प्रमेयें निराधार आहेत. आजच्या गोत्रांची ऐतिहासिक तपासणी केली असतां दाखवून देतां येईल कीं, आजचीं गोत्रे हीं एक रक्तसंबंध मुळींच दाखवीत नाहीत. बौधायनाच्या मताप्रमाणें पूर्वीं गोत्रे असंख्य होती. त्याचे-पुढें गंगाधर, खांडव, गोदायन, पांचाल वगैरे गण पाडले. या गणांचीं नांवें हीं देशनामे उघड दिसतात. तीं एक रक्त दाखवीत नसून फक्त एकदेशीयत्व दाखवितात. दुसरें, पूर्वीं गोत्रे बदलताहि असत. उदाहरणार्थ, शुनःशेष हा आंगिरस गणांतून विश्वामित्र गणांत गेला व भारद्वाजाचा वंशज शौनहोत्र हा भृगुकुळांत गेला असे उल्लेख आढळतात. तिसरें, एका गोत्रांतला मुलगा चौल संस्काराच्या पूर्वींच दुसऱ्या कुळांत दत्तक दिला तर त्याचें पूर्वींचे गोत्र अजी-बात बदलतें म्हणजे विवाहाच्या वेळीं त्या पूर्वगोत्राचा विचार करावा लागत नाही वगैरे नियमहि असेच दाखवितात कीं गोत्रांचा आणि रक्ताचा अभेद्य असा संबंध नाही. गोत्र तर राहोच, पण महाभारतकार सांगतो कीं, “जाती देखील ठरविणें कठीण आहे. संकरान् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः”. दुसरें प्रमेय असें कीं एकाच रक्ताच्या कुळांत शरीरसंबंध होणें हें हानिकारक आहे. त्यासहि शास्त्रांत आधार नाही, उंदरांच्यावर केलेले प्रयोग माणसांना लागू असतील तर, अशा संबंधापासून कोणताहि अनर्थ उद्भवत नाही असाच उलट पुरावा उपलब्ध आहे. सारांश, सर्वांना समान संधि या तत्त्वानुसार समाजरचना

करुं पाहणान्याला विरोध करणारी अशीं जीं पाखंडें आज रुढ आहेत त्यांना तर्कशुद्ध असा पाया नाही.

गृहसंस्थेचें महत्त्व

सर्वांना समान संधि या तत्त्वामध्ये स्त्रीपुरुषांना समान संधि ही गृहीतच आहे. आणि ती व्यवहारांत उतरावयाची म्हणजे कुटुंबसंस्था आणि अपत्यसंगोपन या गोष्टींचाहि विचार करणें अवश्य होतें. या बाबतींत एक मत असें आहे कीं, स्त्रियांना पूर्ण स्वातंत्र्याचें सुख अनुभवूं व्यावयाचें असल्यास त्यांच्या मानेवरचें अपत्यसंगोपनाचें जूं दूर केलें पाहिजे. म्हणजेच कुटुंब संस्था मोडली पाहिजे व अपत्यसंगोपन हें सार्वजनिक संस्थांवर सोपविलें पाहिजे. पण राष्ट्रांतील सर्व अर्भकांची जोपासना करतील येवढ्या प्रचंड सार्वजनिक संस्था अद्याप निघाल्या नाहींत हें एक व जेथें थोड्याबहुत निघाल्या आहेत त्या रशिया व अमेरिका या देशांतील अनुभवहि मातांच्या इतक्या कळकळीनें या संस्था वागूं शकत नाहींत असाच आहे हें दुसरें. अपत्यसंगोपन हें मानेवरील जुवाप्रमाणें कष्टदायक आहे, असें न मानतां मांडीवरील वीणेइतकें आल्हादप्रद आहे अशा मान-णान्या माता थोडक्या नाहींत हें तिसरें, आणि समाजसेवेचे प्राथमिक धडे घेण्यास कुटुंबसंस्थेइतकी नमुनेदार शाळा दुसरी सांपडण्यासारखी नाहीं हें चौथें. या सर्व कारणास्तव गृहसंस्था मोडण्यांत समाजाचें हित साधेल असें वाटत नाहीं असा ग्रंथकारानें अभिप्राय दिला आहे आणि या त्याच्या अभि-प्रायावरून ग्रंथकाराची विचारसरणी लक्षांत येईल.

कांहीं विधानांचें परीक्षण

ही विचारसरणी प्रायः तर्कशुद्ध आणि समतोल अशीच आहे. क्वचित् कांहीं विधानें कित्येक आहेत त्यांचा निर्देश करून हें परीक्षण संपवूं. एकराष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचें विवेचन चालू असतां ग्रंथकार लिहितो कीं “‘हिंदु राष्ट्र’ हा शब्द मी उगीच वापरला आहे. असें एखादें राष्ट्र मागें कधीं होतें किंवा पुढें कधीं होऊ शकेल असें मला वाटत नाहीं”. या विधानाला बैतागानें केलेल्या विधानाचा वास अगदीं बरबर देखील मारतो आहे. एक राष्ट्रीयत्वाचे पांच धागे

ग्रंथकारानें दिले आहेत. ते म्हणजे एक रक्त, एक धर्म, एक पूर्वपीठिका, एक भाषा व समान संधि हे ते पांच धागे होत. ते देऊन ग्रंथकार लिहितो कीं, “ आपल्या हिंदु राष्ट्राला राष्ट्रीयत्वाच्या या पांच धाग्यांपैकी कोणत्या धाग्याने बांधलें आहे असें पाहिलें तर यांपैकी कोणताहि धागा येथें नाहीं.” या एकांतिक विधानाचा पाठपुरावा इतिहास करील असें मला वाटत नाहीं. रक्ताचें मिश्रण होऊं नये याविषयी हिंदुशास्त्रकार उत्तरोत्तर अधिक कडक लिहूं लागले होते पण एके काळीं रक्तसंकर भरपूर होता हें मागें आपण पाहिलेंच आहे. शिवाय भिन्न रक्त असलें म्हणून भाषा भिन्न असावी, धर्म भिन्न असावा, पूर्व पीठिका भिन्न असावी आणि असलीच पाहिजे असें कोणी प्रतिपादन करीत असल्याचें ऐकिवात नाहीं. कांहींचे संस्कार वैदिक मंत्रानें होतात तर कांहींचे पौराणिक मंत्रानें होतात; येवढ्यावरून त्यांचे धर्महि भिन्न असावेत असल्या विचारसरणीच्या आहारीं जाणें म्हणजे भागवतधर्माची आणि वारकरी पथांची कामगिरी डोळ्याआड करण्यासारखें होय. आषाढी-कार्तिकीला चंद्रभागेच्या वाळवंटीं जो तुफान जनसम्मर्द लोटतो तो रक्तानें भिन्नभिन्न असला तरी विट्ठल-भक्तीच्या एकमेव अखंड रसानें कसा आकंठ तुडुंब भरलेला असतो हें ज्यानें पाहिलें आहे त्याला, या लोकांना एक धर्म नाहीं असें विधान करतांना विचारच पडेल.

तीच गोष्ट एक भाषा आणि एक पूर्वपीठिका यांची. हिंदुस्थानसारख्या खंडप्राय देशाची एकच एक भाषा असणें ही गोष्ट मुळांतच अशक्य आहे; शिवाय तशी ती नसावीच असें कोणी प्रतिपादन केल्याचें वाचण्यांत नाहीं. पण या बाबतींत महत्त्वाची लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, प्रांतोप्रांतीं भिन्न भाषा नांदणाऱ्या या अफाट देशांत एक अशी भाषा होती कीं, ती काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत सर्वत्र अभ्यासली जात होती. ही भाषा संस्कृत होय आणि ही भाषा ब्राह्मणांच्या सोबळ्या संबळींतच व धार्मिक चर्चेपुरतीच तेवढी वावरत नसून देशांतील सर्व उत्तमोत्तम वाङ्मय त्यांत संग्रहित केलें जात होतें. त्यांत धर्मचर्चा आहे, अर्थशास्त्राचे ग्रंथ आहेत, कामशास्त्र आहे, पैशाचीतून संस्कृतमध्ये आणलेला कथासरित्सागर आहे, इतकेंच नव्हे तर ज्या बौद्ध आणि

जैन विद्वानांनीं प्रथम पाली आणि अर्धमागधी यांचा स्वीकार केला त्यांनीही उत्तरकालांत आपले ग्रंथ संस्कृतमध्येच रचिले ! या राष्ट्रीय संस्कृत भाषेनें भिन्न प्रांतांच्या वाङ्मयांत एकसूत्रीपणा राखण्यांत फार मोठी कामगिरी केली आहे ही गोष्ट डोळ्याआड करणें योग्य नव्हे.

आणि एक पूर्वपीठिका ? आर्य व द्रविड हे दोन मुख्य वंश घेतले तरी आर्यांच्या वैदिक धर्माला उत्तरेकडे उतरती कळा लागल्यावर त्यांची जाज्वल्य अभिमानांनीं कोणी जोपासना केली असेल तर ती दक्षिणात्य द्रविडांनीं. तसेंच ज्यांनीं बुद्धाला खुद्द दशावतारांत स्थान दिलें व जाखाई-जोखाईपासून निर्गुणनिराकारापर्यंत सर्व देवदेवतांना एका धर्मांत गोवळें, आणि वाराणशी, रामेश्वर, द्वारका, पुरी वगैरे पवित्र क्षेत्रांचें वर्णन करतांना प्रांताभिमानाचें वारें देखील लागूं न देतां देशाच्या अष्ट दिशेला असणाऱ्या क्षेत्रांचें स्मरणच पावित्र्य व महात्म्य मानलें त्यांस भरतखंडाची म्हणून एक पूर्वपीठिका निर्माण करण्याची कल्पना नव्हती असें कसें म्हणतां येईल ?

असेंच आणखी एक चिन्त्य विधान, म्हणजे ' जडव द व लोकशाही ' हीं तत्त्वे वगळलीं तर बाकीचीं तत्त्वे प्राचीन हिंदुस्थानला अवगत होती (पृ. १३५). हें होय. या वाक्यावरून जडवाद व लोकशाही ही हिंदुस्थानाला सर्वस्वी अपरिचित होती असा जो ध्वनि निघतो तो यथार्थ नव्हे. कारण दोन्हीविषयीं इतिहासांत भरपूर पुरावा उपलब्ध आहे. जडवादी चार्वाकांचा आणि लोकशाही गणराज्यांचा नुसता उल्लेख केला तरी पुरे होईल. तसेंच पान ५९ वर लिहिलें आहे कीं ' एकीच्या भावनेच्या बाबतींत अखिल हिंदु समाजाची स्थिती वाईट असली तरी महाराष्ट्राची बरीच समाधानाची आहे. धार्मिक क्षेत्रांत ज्ञानेश्वर एकनाथ या ब्राह्मणांच्या जोडीला तुकाराम नामदेव हे ब्राह्मणेंतर बसू शकले व राजकीय क्षेत्रांत संताजी-धनाजीच्या बरोबरीनें प्रतिनिधी-पद्धतींनीं उडी घेतली यामुळें जातीचा दुजाभाव राहिला नाहीं '. हें विधान महाराष्ट्राची खुशामत करणारें असलें तरी महाराष्ट्रपुरतेंच वापरणें योग्य होणार नाहीं. कारण धार्मिक बाबतींत जें महाराष्ट्रांत घडलें तेंच संयुक्त प्रांतांत, मद्रासेंत व बंगालमध्ये घडलें आहे. म्हणजे महाराष्ट्रांतल्याप्रमाणेच सर्व जातीतून संत निर्माण झालेले आहेत. आणि राजकीय बाबतींत शिखांना वगळून कसें चालेल ? असा. अशी स्थळें एकंदरीत थोडीं आहेत आणि जीं आहेत त्यांनीं ग्रंथाच्या मुख्य प्रमेयाला बाध येण्यासारखा नसून ग्रंथ रूढ विचारांना नवी कलाटणी देणारा असान्ध श्रेष्ठ उतरला आहे.

—कैसरी १४/११/१९३७

: पांच :

कुंवार माता

श्रद्धानंद अनाथ महिलाश्रमाचा ताजा अहवाल नुक्ताच वाचला. वाचीत असतां वाटलें कीं, आपल्या समाजांत जें परिवर्तन क्षपाट्यानें घडून येत आहे त्याचें प्रात्यक्षिकच येथें मी पहात आहे.

नव्या सुशिक्षित पिढींत पातिव्रत्यविषयक कल्पनेवरील श्रद्धा किती ढिली झाली आहे हें त्यांच्यांतील जाहीर चर्चेकरितां जो विषय अनेक वेळां निवडला गेलेला दिसतो त्यावरूनही लक्षांत येण्यासारखें आहे. तो विषय म्हणजे 'सह-वासोत्तर विवाह' कीं विवाहोत्तर सहवास.

हा विषय आतां नुसत्या वादाच्या वादळांत राहिला नसून कृतीच्या कक्षेंत तो आतां फिरूं लागला आहे. याची सामान्य कल्पना असली तरी तो उजळ माथ्यानें फिरूं लागला नसल्यानें त्याचा संचार किती प्रमाणांत आहे याची योग्य कल्पना बांधणें अशक्य असतें. अमेरिकेंत न्यायाधीश लिंडसे यानें स्वतः इन्साफ केलेल्या एतद्विषयक गुन्हेगारांचे आंकडे प्रसिद्ध केले तेव्हांच विवाहपूर्व सहवासाच्या प्रसाराची खरी कल्पना तेथील समाजास आली.

ह्या प्रकाराचा आपणामध्ये कसा व किती फैलाव होत चालला आहे याची स्पष्ट कल्पना हवी असल्यास श्रद्धानंद आश्रमाचा अहवाल चाळा. गेल्या वर्षी आश्रमामध्ये ७९ पतित स्त्रिया दाखल झाल्या. (पतित याचा पातिव्रत्यापासून पतित झालेली असा अर्थ अभिप्रेत आहे.) यांत २१ अविवाहित होत्या. ही संख्या प्रत्यक्ष आश्रमांत दाखल झालेल्यांची आहे. अर्थात विवाहपूर्व सहवासाचा अनुभव घेणाऱ्यांची संख्या यापेक्षा बरीच मोठी असली पाहिजे असा अनुमान काढल्यास तें चुकीचें होणार नाहीं.

प्रत्यक्ष अडचणीत ज्या सांपडल्या व त्या अडचणींचा परिहार आश्रमांत जाऊन करितां येणें शक्य आहे याची ज्यांना माहिती होती व त्या माहितीचा उपयोग करण्याचें धैर्य ज्यांच्यांत होतें अशा थोड्या पतिताच काय त्या आश्रमांत दाखल झाल्या. आश्रमाची माहिती नसणाऱ्यांची संख्या थोडी नसेल. माहिती असून त्याचा फायदा घेण्याचें धैर्य नसणाऱ्यांचीही संख्या कमी नसणार. आणि सर्वांत शेवटीं म्हणजे संततिप्रतिबंधक साधनांच्या फैलावानें अडचणींत न सांपडणाऱ्यांची संख्याही अल्प नसावी. या सगळ्या गोष्टी जमेस धरल्या तरच या वाढत्या प्रकाराची कांहींशी कल्पना येईल.

या प्रकाराची निरनिराळी कारणे आहेत.

पातिव्रत्यविषयक कल्पना ज्या धार्मिक श्रद्धेच्या आश्रयाखाली आजवर वाढलेल्या आहेत ती धार्मिक श्रद्धा डळमळू लागतांच पातिव्रत्याच्या कल्पनेचा जोमही कमजोर झाला तर नवल नाही. शिवाय समाजस्थैर्याकरितां पातिव्रत्याची व कुटुंब संस्थेची आवश्यकता आहे याविषयीही संशय उत्पन्न झाला आहे.

या दोहोंपैकी पापपुण्यात्मक गूढ वादावर उभारलेली धार्मिक श्रद्धा पुन्हां प्रस्थापित करणें अवघड आहे. तथापि प्रत्येक गोष्टीकडे निर्भीडपणें पहाण्याची संवय हीच अंती हितकारक ठरेल.

आणि या निर्भीड दृष्टीनें पाहूं लागलें म्हणजे स्वैराचार हा समाजस्थैर्याला बाधक आहे असेंच स्पष्ट दिसू लागेल. धार्मिक अंमलाखाली वैवाहिक बंधनें करकोचे पडण्याइतकीं आवळलीं गेलीं तेव्हां त्याविरुद्ध प्रतिक्रिया व्हावी हें अपरिहार्य होतें. पण प्रतिक्रिया होत असतांना दुसऱ्या बाजूस तोल जाणार नाही याविषयी खबरदारीचा इपारा देणें जरूर आहे.

धार्मिक बंधनें झुगारून देण्याचे प्रत्यक्ष प्रयोग करणारा देश म्हणजे रशिया. नव्या प्रयोगाच्या अंध अतिरेकानें तेथें प्रारंभी थैमान मांडलें. पण लवकरच नेते जागृत झाले. नव्या रशियाचा आद्यप्रणेता जो लेनिन त्यानेंही स्वैराचाराला पाठिंबा दिलेला दिसत नाही. क्लॅरा झेटकिन हिनें ' लेनिनच्या आठवणी ' दिल्या आहेत. त्यांत लेनिनच्या तोंडीं असें वाक्य घातलें आहे कीं, लैंगिक विषयाकडे जें फाजील लक्ष सध्यां दिलें जातें त्यानें जीवनांतील आनंद

आणि जोम हीं कमी होत आहेत. (wide spread hypertrophy in sexual matters takes away the joy and force of life) याचें कारण असें कीं, संयमानेंच मनुष्याची जीवनशक्ति जोरदार होऊं शकते. या संयमाचें रतोम माजविण्यांत आल्यानें त्यांतील सद्गुण विटू लागतो. पण स्वैराचार आणि संयम या दोहोंत लढा उत्पन्न झाला असतां संयमाचा अवलंब हाच समाजउपकारक ठरेल यांत शंका नाही.

दुसरें कारण आर्थिक अनवस्था. पोटाला मिळवूं लागेपर्यंत विवाहाची जबाबदारी स्वीकारणें अवघड वाटलें तर दोष देतां येणार नाही. पण आर्थिक परिस्थिति ज्यांना अनुकूल असते असेही तरुण ती जबाबदारी योग्य काळीं स्वीकारण्याचें टाळूं लागलेले आढळून येतात. या परिस्थितीचा वडीलधाऱ्या माणसांनीं विचार करण्याची वेळ आली आहे.

या बाबतींत अशा कांहीं चमत्कारिक संक्रमणावस्थेच्या खिंडींत आपला समाज सांपडला आहे कीं, विवाह हा प्रेममूलक असावा हा विचार दृढ होत चालला आहे; पण आपणांस अनुरूप असा जिवाचा सोबती शोधून काढण्यास योग्य ती संधी मात्र मिळत नाही. आपल्या समाजांत अद्याप स्त्री पुरुष हे सर्रास एकत्र मिसळूं लागले नाहीत. तरुण-तरुणींना अधिक भोक्तेपणें पण उघडपणें एकत्र येण्याची संधी दिल्यास चोरटेपणाचा व्यवहार एकंदरींत संकुचित होईल. चोरटेपणाच्या प्रकारांतील मनावर पडणारा ताण हा एकंदरींत जीवनसत्तीला क्षीण करणारा आहे.

सुशिक्षित तरुणी आपलीं लग्नें स्वतंत्रपणें जुळवितां या कल्पनेनें कांहीं पालक स्वतः या बाबतींत उदासीन रहातात. पण स्वतः निवड करण्याला अनुकूल अशी समाजाची घडी बसलेली नाही हें ते विसरतात. त्यामुळे मुलींची कुचंबणा होऊन विवाहाचें वय निष्कारण लांबतें. तरी पालकांनीं वरसंशोधन करणें व मुलींनीं त्यांतल्या त्यांत निवड करणें हा मधला मार्ग कांहीं काल अवलंबावा लागेल. तसेंच नैसर्गिक वासना लक्षांत घेतां विवाहाचा काल अनिश्चितपणें लांबविणें हें मनःस्वास्थ्याला अपायकारक आहे हें तरुणांना व पालकांना जितक्या लवकर उमजेल तितकें इष्ट ठरेल.

विवाहाची पूर्तता अपत्यानें होत असते. त्या अपत्याच्या संगोपनसंवर्धनाची तरतूद करण्याचें एक साधन या दृष्टीनें विवाह संस्थेकडे पहाणें ही मुख्य गोष्ट. सर्व अपत्यांचा सांभाळ करण्याची जोखीम सरकारनें घेण्याची व्यवस्था पुढें मागें कदाचित होईल. तेव्हां तिचा विचार तूर्त आवश्यक नाहीं.

—मौज दिवाळी अंक १९४३.

: सहा :

घरचे तात्या

१४ तारखेला पहाटे ५ वाजता * ती. तात्या इहलोक सोडून गेले ही अनपेक्षित वार्ता सकाळी ९ वाजता मुंबईस कळली, तेव्हां काय वाटलं असेल तें कोणत्या शब्दांत सांगू ? दोन दिवसापूर्वीचेंच त्यांचें जाहिर व्याख्यान वर्तमानपत्रांत आलें होतें. तें वाचतांना त्यांच्या मृत्यूची वार्ता दुसऱ्याच दिवशीं ऐकावी लागेल याचें स्वप्न तरी कोणास पडलें असेल का ? खुद्द तात्यांना मात्र येणाऱ्या मृत्यूचीं पावलें ऐकूं येऊं लागलीं असावीं. कारण, मृत्यूपूर्वीं कांहीं तास त्यांनीं स्वतः लिहिलेली कविताच त्यांच्या टेबलावर पडलेली होती. कालपुरुष निकट येत चालला आहे हें त्यांना दिसत असावें आणि तो प्रत्यक्ष जवळ येतांच शांत चित्तानें, निर्विकारपणें त्याच्याशीं हस्तांदोलन करितच ते इहलोकान्तर प्रयाण करते झाले असावे. मृत्यूचा मित्रभावानें असा स्वीकार करणारे फारच विरळा !

आणखी दहा पांच वर्षे तरी त्यांना डोळे भरून पाहावयास सांपडेल असें वाटत होतें. पण तें आतां म्हणून काय उपयोग ? आतां नजर पूर्वकालाकडेच वळविली पाहिजे व त्या काळांतील जीं दृश्ये स्मरणचक्षुसमोर येतात तीं पाहूनच समाधान मानून घेतलें पाहिजे. माझी दृष्टि तात्यांच्या घरांतल्या राहणीकडे वळत आहे.

माझी वडील व तात्यांचे वडील मिरजेस नोकरी करित असत. पुढें तात्यांचे वडील सेवानिवृत्त होऊन पुण्यास तात्यांच्याकडे येऊन राहिले आणि माझ्या वडिलांनीं मिरजेस नोकरीत असतांनाच इहलोक सोडला. नंतर मी नऊ दहा वर्षांचा असतांनाच मिरजेहून तात्यांच्याकडे राहण्यास जो आर्थी, तो शाळेंतील

* कै. न. वि. केळकर

कॉलेजांतील शिक्षण संपवून नोकरी करण्याकरितां बाहेरगांवीं जाईपर्यंत त्यांच्याच सहवासांत होती. नंतरहि सामान्यपणें वर्षातून महिनाभर तरी माझा मुक्काम तात्यांच्या घरीं असेच. मी पुण्यास आलों त्यावेळीं तात्यांनीं सदाशिव पेठेंतील घर विकत घेतलेलें होतें. यापूर्वीं ते भाडेकरू म्हणून अन्यत्र राहात असत.

मालक्रीचें घर झाल्यावर त्यांच्या आवडी रूपष्ट होऊं लागल्या. सदाशिव पेठेंतल्या घरास आंगण मोठें होतें. त्या आंगणांत नाना प्रकारची बाग करण्याची त्यांना फार हौस. दरवर्षीं मागच्या वर्षीचें बागेचें स्वरूप पार बदलून माळ्या-कडून नवीन स्वरूप निर्माण करावयाचें. नवीं फुलझाडे, नवीं फळझाडे, नव्या पायवाटा, नवे जलप्रवाह हीं त्यांचीं नेहमीं चालू असत. कांहीं वेळां बागेंत बसण्याकरितां पांच-सहा मोटे ओटे बांधलेले असत. घरासमोरचें थोडें पटांगण सोडून बाकीच्यांत मात्र हा बागबगीचा चाले. कारण पटांगणांत रात्रीचे दोन तीन तास मोकळ्या हवेंत घालविल्याशिवाय तात्यांना चैन पडत नसे. पटांगणांत मोठा झोऱ्या अंधारावयाचा व मेणबत्तीचा (रॉकेलचा वास त्यांना आवडत नसे) दिवा समोर ठेवून वाचीत बसावयाचें, किंवा पडून वाचावयाचें, किंवा भेटीस आलेल्यांशीं गप्पा मारावयाच्या. अलीकडे म्हातारपणीं कांहीं वर्षे ते दर उन्हाळ्यांत कोकणांत जात व तेथें बंगल्याच्या बाहेर मंडप असे त्यांत अंगांत रादराहि न घालतां खुशाल दिवसभर वारा अंगावर घेत मजेनें बसत.

बागेचें स्वरूप जसें दरच्यावर बदलावयाचें तसें शक्य त्या प्रमाणांत घराचें स्वरूपहि बदलण्याची तात्यांना फार आवड ! नेहमीं येणारा पाहुणा वर्षभरानें पुन्हां आला कीं त्याला घराचें स्वरूप पूर्वीचें कधींच दिसावयाचें नाहीं ! नवा मजला दिसेल, कधीं नव्या खोल्या दिसतील, कधीं नवे जिने दिसतील, कधीं प्रवेशद्वाराहि बदललेलें दिसेल. येवढ्यानेंच समाधान न होऊन पहिलें घर सोडून दुसरें घर बांधण्याचाहि उपक्रम सुरू होताच. कांहीं वर्षे सदाशिव पेठेंतल्या घरांत वाढल्यावर त्यांनीं तें विकून टाकून टिळक रोडजवळील नवें घर विकत घेतलें. त्या घरचेहि अनेक फेरफार केले. पण तेवढ्यानेंहि समाधान न होतां तें घर सोडून कांहीं वर्षांनीं गांवाबाहेरील सध्यांचा पुष्करणी हा बंगला त्यांनीं बांधला व तेथें ते राहावयास आले. राहावयास आल्यावर त्या बंगल्याचीहि

पुष्कळ उलथापालथ व्हावयाची ती झाली. घराचें नवें काम केव्हां सुरू होईल याचा खुद्द घरांतल्या कोणालाहि पत्ता नसावयाचा. तात्यांच्या मनांत आलें कीं, त्यांच्या ओळखीच्या बांधकामगाराला ते बोलावीत व लगेच बांधकाम सुरू होई. प्रि. तात्यासाहेब गोखले दर वर्षी पुण्यास तात्यांच्याकडे आले कीं, तात्यांचेंच हें घर ना ? म्हणून हंसून विचारीत ! गोखले स्वतः इंजिनिअर; पण इंजिनिअर झाला तरी आपल्या घराचें स्वरूप दरवर्षी थोडेंच बदलणार ? पण तात्यांचें सर्वच निराळें !

या तीन इमारतींशिवाय आणखीहि एक बंगला तात्यांनीं बांधला. तो सध्यां सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीकडे आहे. तो बंगला त्यांनीं गांवाबाहेर सोसायटीकडे जाणाऱ्या रस्त्यावरच गांवांत प्लेगचा उपद्रव झाला म्हणजे जाऊन राहण्याकरितां बांधला. मी शाळेंत व कॉलेजांत असतांना पुण्यांत प्लेग दर वर्षीच असे. आज बंगला आहे त्या ठिकाणीं पहिलीं कांहीं वर्षे झोपड्याच असत व प्लेग सुरू झाला म्हणजे आम्ही त्यांतच जाऊन राहात असूं. तात्यांना उघड्या जागेवर बसण्याची हौस. यामुळें या झोपड्यांत राहात असतांना रात्रीं स्वच्छ चांदणें पडलें म्हणजे हवाशीर अंगणांत तें येऊन बसत व सदाशिवराव बापट जवळच राहुटीत राहात असत, त्यांना लेखनास बोलावून कांहीं वेळा रात्रीं बारा वाजेपर्यंत लेख सांगत बसत. जवळच्या सोसायटीच्या बंगल्यांत तात्यांचे मित्र कै. गोपाळ कृष्ण देवधर राहात असत. कांहीं वेळां रात्रीं ते तात्यांच्याकडे येत व दोघांनाही भुइमुगाच्या शेंगा खाण्याची सारखांच आवड असल्यानें समोर परडींतल्या शेंगा सोलून दाणे तोंडांत टाकीत गप्पा मारीत मारीत ते दोघेहि तास दोन तास मजेंत घालवीत.

कांहीं वर्षांनंतर झोपडीच्या ठिकाणीं तात्यांनीं एक लहानसा बंगला बांधला. लहानसा म्हणजे फक्त तीन खोल्यांचा ! कल्पना मनांत आली कीं, लागलीच ती व्यवहारांत उतरावयाचा तात्यांना हव्यास असे. बंगला दाढवावयाची मूळची कल्पना नसल्यानें बंगला बांधला तो अगदीं एका कडेला. पुढें प्रत्यक्ष राहावयाला येण्याचें ठरल्यावर स्वयंपाकघर वगैरे स्वतंत्र असणें जरूर असें प्रथमच सुचूं लागलें, म्हणून मार्गे जेमतेम चार पांच फूट जागा होती त्यांत

तिन्ही खोल्यांना लागून एक लांबलचक पडवी बांधून काढली. पण तेवढ्याने भागेना. मुलांबाळांना स्वतंत्र खोल्या हव्या होत्या. त्या पुढच्या भागांत बांधणे जरूर होते आणि तेथे तर पुढची जमीन एका बाजूहून दुसऱ्या बाजूपर्यंत दोन तीन फूट उंच होती. जेव्हां ती उंची सर्व खणून काढली तेव्हा पुढची मुलांची दोन दालने बांधणे शक्य झाले. असो.

मात्र घरांत तात्यांनी लक्ष घातले असेल तर ते फक्त या घरांच्या बांधकामांतच. घरांत भाडेकरी फारसे नसतच. सदाशिव पेठेंतल्या घरांत कांहीं काळ भाडेकरी होते तेवढेच. तात्या घरांत लक्ष घालीत नसत, कारण स्वतःच्या घरांतील व्यवहाराकडे कधीच लक्ष देण्याची त्यांना जरूरीच उत्पन्न झाली नाही. बाजारांत जाऊन कधी एक जिन्नस तरी त्यांनी विकत घेतला असेल तर शपथ ! धोतर, कोट, पगडी वर्गरे कपडेहि व्यापारी त्यांना घरी आणून दाखवीत आणि त्यांतून ते घेत ! आणि या गोष्टींत तसे पाहिले तर वेळ घालविण्यास त्यांना फारशी सवडही नसे. सकाळचे व दुपारचे कांहीं तास केसरी कचेरीत जायचे. घरी असले तरी कोण ना कोण भेटीस आले नाही असे प्रसंग मला तर आठवतच नाहीत. भेटीस कोणी केव्हा जावे याचा आपल्याकडे कांहीं धरबंधच नाहीसा दिसतो. रात्री नऊ दहा वाजतांहि कांहीं लोक भेटीस येत. त्यांत विशेष सांगावयाचे म्हणजे असे की दुपारच्या प्रहरी तात्यांचे लेखन चालू असतांना अनेकदां लोक भेटीस येत. बाहेरचा कोणी आला की तेवढ्यापुरते लेखन बंद, व तो गेला की जेथून सोडले तेथून पुन्हां सुरू ! स्वतः हाताने लिहिण्याचा तात्यांना कंटाळा असे. तोंडाने सांगून दुसऱ्याकडूनच ते बहुधा लिहून घेत. मी कॉलेजांत जाऊ लागल्यापासून मला मोठी सुट्टी असल्याने तात्यांचे लेख लिहिण्याचे काम मला अनेक वेळा करावे लागे. वरील काम करीत असतां तात्यांच्याकडे कोणी येऊन बोलत बसला म्हणजे हातांत टाक घेऊन स्वस्थ बसण्याचा मला पुष्कळ वेळा कंटाळा येई, व काय लिहिले ते विसरूनहि जाई. पण तात्यांच्याकडे पाहिले तों भेटीस आलेला माणूस निघून गेला की मला शेवटचे वाक्य वाचावयास सांगून जणू कांहीं सगळा लेख मनांत तयारच आहे अशा रीतीने पुढचे वाक्य ताबडतोब सांगण्यास ते सुरवात करीत ! अलीकडे ते पहाटेसहि लिहीत. ते स्वतःच लिहीत हे सांगावयास नकोच.

तात्यांच्याकडे पाहुणेरावळे येत नसत असा दिवस क्वचितच जाई. ठिळक तुरुंगांत असतांना तर महाराष्ट्राबाहेरचे कोणीहि विख्यात थोर पुरुष पुण्यास आले तर त्यांना घरी जेवावयास बोलावून व त्यांच्या आवडीच्या विषयावर बोलून स्नेह संपादन केल्याशिवाय तात्या कधी राहात नसत. तात्या अनेक विषयांतील तज्ञांशी कसे बोलत असतात हे त्यांच्या वाचकांना सांगण्याची जरूरी नाही. तात्यांच्याकडे अनेक लोक येत असत तरी त्यांनी स्वतःच एक ठिकाणी लिहिल्याप्रमाणे त्यांचा मित्रवर्ग असा फारच थोडा होता. त्यांपैकी मुद्दाम उल्लेख करण्यासारखे त्यांचे मित्रवर्य म्हणजे सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हे होत. कोल्हटकरांची तात्यांना आलेली अनेक पत्रे तात्यांनी आपल्या पत्रव्यवहारांत छापलेली आहेत. त्यावरून दोघांचा संबंध करा अगदी घरोब्याचा होता. हे वाचकांना माहीतच आहे. दरवर्षी कोल्हटकर उन्हाळ्यांत महिनाभर पुण्यास येऊन राहात. व अनेकवेळां तात्यांच्याकडे येत.

पण त्या भेटीच्यापेक्षांहि साताऱ्यास तात्यांच्याकडे कोल्हटकर आले तो प्रसंग आजहि माझ्या डोळ्यासमोर उभा आहे. तात्यांची कन्या कमलाबाई देशपांडे यांच्या विवाहसमारंभाकरितां तात्या सहकुटुंब साताऱ्यास गेले होते. तेथे समारंभाकरितां व तात्यांना आपले नवे नाटक वाचून दाखविण्याकरितां कोल्हटकरहि आले होते. पहिल्या दिवशी लग्नसमारंभ असल्याने दोघां तात्यांना खाजगी संभाषणास फारसा वावच मिळाला नाही. दुसरे दिवशी सकाळी चहानंतर दोघेहि तात्या वरच्या मजल्यावर जाऊन बसले. आणि कोल्हटकर पेटी वाजवून आपल्या नाटकांतील पथे म्हणण्यांत व दोघेहि तात्या विनोदी हास्यांत इतके रममाण होऊन गेले कीं बारा केव्हां वाजून गेले त्याचे त्यांना भानहि राहिले नव्हते. वरच्या मजल्यावर चाललेले ते त्यांचे हंसणे खिदळणे ऐकून आम्हां खालच्या मजल्यावरील मुलांना काय वाटले असेल त्याची वाचकांनीच कल्पना करावी. एरवी पुण्यास तात्यांच्या वरच्या मजल्यावरील खोलीत वाद-विवाद चाललेले आम्हांस नेहमीच ऐकू येत. पण लहान मुलांप्रमाणे हंसण्या-खिदळण्यांत दंग झालेले दोघे तात्या पाहिल्यावर आम्हांला त्यावेळीं जी गंमत वाटली असेल ती सारी औरच ! बारा वाजल्यावर वर जाऊन मी दारांत उभा राहिलों. ते पाहतांच कोल्हटकर तात्यांना म्हणाले, 'अरे, बारा वाजले कीं

काय ? बाकी आपल्या हंसण्यानींच पोट इतकें तुडुंब भरलें आहे कीं आतां जेवणार तरी काय ? पण चला, उठू या आतां,' असें म्हणून ते खाली आले. आणि पुन्हां रात्रीं दोघेजण जे माडीवर जाऊन बसले ते संबंध रात्रभर ! त्यांचा गणप्याचा, बोलण्याचा, हंसण्याचा सारखा धिंगाणा खाली ऐकूं येत होता. पुण्यास कांहीं वेळां या दोघां तात्यांच्या बैठकीत राम गणेश गडकरीहि सामील होत. आणि मग विनोदाच्या आणि शाब्दिक कोट्यांच्या ज्या लाटांवर लाटा उसळत त्यांचें वर्णन करणें कठीण !

तात्यांना गणप्याची, पेटी वाजविण्याची, क्रिकेट खेळण्याची, नदींत पोहण्याची मनापासून फार आवड. पण त्यांचें जीवनच इतकें सार्वजनिक झालें होतें कीं वरीलसारख्या गोष्टींत लक्ष घालण्यास त्यांच्याजवळ वेळच शिल्लक नसे. घरांत पेटी तंबोरा आणून ठेवलेला असावयाचा पण आठवड्यांतून एखादा तासही त्यांत खर्च करण्यास त्यांना सांपडत नसे.

पोहण्याचा हव्यास मात्र प्लेगमध्यें शहराच्या बाहेर आंबराईत राहात असत त्यांना थोडासा पुरविण्यास मिळाला. आंबराईच्या आसपासच्या शेतांत पोहण्यासारख्या मोठ्या विहिरी बऱ्याच होत्या. आणि प्लेगकरितां आंबराईत राहात असतां या पोहण्याची हौस आंबराईतील सगळेच नागरिक फेडून घेत असत. तात्या आम्हां मुलांनाहि आपल्याबरोबर नेत व पोहणें शिकवीत. आंबराईत असेपर्यंत हा कार्यक्रम जवळ जवळ रोजच चाले. प्लेगच्या दिवसांत त्यांना भेटावयास येणारांची संख्याही घटे. यामुळें या दिवसांत त्यांना विसावा मिळे, पण विसाव्याचा उपयोग करीत तो मात्र हरत-हेच्या वाचनांत व लेखनांत. शरीर-प्रकृती उत्तम त्यामुळें फर्फें तपाशीत असतां घरी पुष्कळ वेळा छातीइतकें उंच एक मेज होतें त्यावर फर्फें ठेवून उभ्यानेच तास दोन तास फर्फें तपाशीत. एक वर्षीं तात्या आजारी असल्यानें सिंहगडास जाऊन राहिले होते. पंधरा दिवसांत ते पूर्ण बरे झाले. परत येतांना आम्ही सर्व बैलगाडींतून येत होतो. पण एक दोन मैल गेल्यावर तात्या खाली उतरले व दहा मैल पायी चालतच आले. अशी उत्तम देह्यष्टी !

तात्यांच्या वडिलांना तात्यांच्या आयुष्यांतील उच्चांक पाहावयास सांपडला नाही, पण तात्यांच्या मातोश्रींना मात्र तो पाहाण्याचें भाग्य लाभलें. टिळका

तुहंगांतून सुटून परत आल्यानंतर व्याख्यानाचे कार्यक्रम जवळजवळ रोजच चालत म्हटलें तरी चालेल. व्याख्यानाहून परत येतांना तात्या हातांत हारतुरे घेऊन येत. त्यांची वाट पाहात त्यांच्या मातोश्री नातवंडांना घेऊन दाराशेजारीच बसत. तात्या घरांत आले की, आपल्या हातांतला हार ते आईच्या हातांत टाकित व नातवंडें त्या फुलांशीं खेळून आजूबाजूला फुलें आणि पाकळ्या उधळीत. थोड्या वेळाने केरसुणीने तीं साफ करणें हा तात्यांच्या मातोश्रींचा रोजचाच व्यवहार असे आणि तो मोठ्या आनंदानें, अभिमानानें व हंसतमुखानेंच त्या करीत.

म्हातारपणीं केसरीचें संपादकत्व सोडल्यानंतर घरीं ते बराच वेळ घालवीत या वयांत त्यांचीं मुलें मोठीं होऊन नातवंडें, पंतवंडेंहि घरांत खेळूं लागलीं होती. पुष्करणीच्या बंगल्यांतील खालच्या मजल्यावरच्या मोठ्या हॉलमध्ये चहा पिण्याकरितां ते येऊन बसले म्हणजे आपल्या मुलांनीं व सुनांनींही आपल्या भोंवती येऊन बसावें व गप्पागोष्टी कराव्या असें तात्यांना वाटे. पण जेथें मुलांनाही थोडा संकोच वाटे तेथें सुना काय गप्पागोष्टी करणार ? पण नातवंडें पणतवंडें मात्र त्यांची ही इच्छा पुरी करीत व त्यांच्या अंगाखांद्यावर लोळण्याची इच्छाही तृप्त करीत. गेलीं वर्षे दोन वर्षे तात्या संध्याकाळीं फारसें बाहेर जात नसत. मुलें, सुना बाहेर गेलेलीं असत. तेव्हां पटांगणांत नातवंडें खेळत असत तीं पाहात बसण्यांतत तात्या व ताई समाधान मानून घेत !

: सातै :

दोन प्रवासी

‘सखा सप्तपदी’ हा मंत्र ज्याला स्फुरला तो ऋषि महान् द्रष्टा असला पाहिजे यांत शंका नाही. चार घटका एकत्र प्रवास केल्यानं एखाद्याचा स्वभाव आणि जीविताकडे पाहण्याची त्याची दृष्टि ही जशी अचूक लक्षांत येतील, तशी लक्षांत येण्यास एरवी चार वर्षे पुरणार नाहीत ! जीविताला यात्रेची वा प्रवासाची उपमा रूढ होऊन बसली आहे तिचेही मर्म हेंच असावे. जीवन हा दीर्घ प्रवास असला तर छोट्या प्रवासांत त्याचें प्रतिबिंब उमटायें यांत नवल कसलें ? निदान मला तरी याची प्रचीति एकदा चांगलीच आली ! म्हणजे अद्दल घडली किंवा खिशाळा खार लागला म्हणून नाही तो प्रसंग माझ्या ध्यानांत ठसलेला. तसें कांहींच झालें नाही, किंबहुना मौज ही की प्रसंग असा कांहीं नव्हताच !

आगगाडीच्या प्रवासांत एकदां सहज माझ्या डब्यांत दोन प्रवासी बसले होते. तसें पाहिलें तर चार घटकाही पुऱ्या त्यांच्या सांगातीं मी काढल्या नसतील. एक माझ्या ओळखीचा म्हणून त्याच्याशीं मी दोन शब्द बोललों तरी. दुसऱ्याशीं तर तोंडही उघडलें नाही. पण तेवढ्यानें त्या दोघांच्या जीवनाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनाचें मला दर्शन होऊन गेलें. पण अधिक पाह्याळ कशाला ?

त्याचें असें झालें. यशस्वी डॉक्टर या नात्यानें मला नेहमी बाहेर गांवीं बोलवणीं येत. त्या दिवशीं पहाटे भुसावळच्या स्टेशनवर मेलची वाट पाहता मी उभा होतो. दिवस ऐन पौषाचे. थंडी मी म्हणत होती. स्टेशनवर गार झोंबणारा बारा सुटला होता. अंगांत जाड वरकोट होता, तोंडांत लठ्ठ क्षिगार होता, तरी कुडकुडायची पाळी होती. गाडी स्टेशनमध्यें येतांच हातांतील

हँडबॅग सरसावीत मी तडक समोरच्या सेकंडक्लास डब्यामध्ये शिरलों. समोरच्या बांकावर कोणी तरी निजलेलें असून दिवा मालविलेला होता. मीही दिवा लावला नाही. दार बंद केलें, दुसरा सिगार शिलगावला व भपकारे सोडीत बसलों.

लवकरच बाहेर तांबडें फुटलें, व आंत डब्यांतही थोडथोडें दिसूं लागलें. समोरच्या बांकावर पाहतों तों कोणी तरी करवतकांठीं उपरणें पांघरून घेऊन निजले होते. डोक्याशीं बांधलेला होल्डऑल तसाच बिनउलगडलेला होता, व त्यावर पगडी ठेवलेली होती. थंडीनें कुडकुडल्यामुळें गृहस्थानें पाय पोटाशीं घेतले होते.

आतां स्वच्छ दिसूं लागलें होतें. होल्डऑलवरील पगडीचा हिरवा रंग पाहतांच मला एकदम आठवण झाली व माझ्या तोंडून एकदम उद्गार निघाले, ‘अरे, रावसाहेब रुद्राक्ष तर नव्हेत ?’

रावसाहेब अर्धघट जागेच असावे. माझे शब्द ऐकतांच ते उठून बसले. नमस्कार-चमत्कार झाला. “आज भारीच थंडी आहे, नाहीं डॉक्टर ?” उपर-ण्याची टापशी बांधत रावसाहेब म्हणाले.

“भारीच; मी तरी अशी कधीं पाहिली नव्हती बोवा ! पण रावसाहेब, आपल्याला पुढल्याच स्टेशनवर उतरायचें वाटतं ?” बांधलेल्या होल्डॉलकडे पाहात मी म्हणालों.

“तें कां म्हणून ? कलकत्यालाच निघाजों आहे कीं मी. ”

“मग मागच्या स्टेशनवरच बसलात कीं काय ? ”

“तसं नव्हे ! काल रात्रीं मुंबईहूनच निघालों. सनातन वर्णाश्रम संघाची परिषद होती, ती आटोपली आणि रात्रीच निघालों. ”

मी नुसता रावसाहेबांच्या बिनसोडलेल्या होल्डॉलकडे पाहातच राहिलों. गृहस्थ चांगला सेकंड क्लासमध्ये बसला आहे, बरोबर विस्तरा घेतला आहे, पण तो न सोडतां संबंध रात्र उपरणें पांघरून पाय पोटाशीं घेऊन काढली. फुटूं येगारें हसूं लपविण्याकरितां मी पुन्हां माझा सिगार शिलगावला. पण रावसाहेबांच्या न सोडलेल्या होल्डॉलकडची माझी नजर दुसरीकडे जाईना.

माझी नजर ओळखून रावसाहेबच म्हणाले, “विस्तरा नाहीं सोडला झालं ! हो सोडा आणि पुन्हा बांधा, हवी कशाला कटकट ! ”

“ कां ? आज विठू गडी नाही वाटतं बरोबर ? ”

“ विठू आहे की ! पण असं काय आपल्याला महिनाभर गाडीत बसायचं आहे ? दोन रात्री तर अवध्या काढायच्या ! ”

यावर काय बोलणार ? हसूं येत असलेलं दिसूं नये म्हणून खिडकीतून मी बाहेर पाहूं लागलों. सूर्याचीं कोवळीं किरणें आतां बाहेर फांकलीं होती व धुक्याची पांढरी शुभ्र उबदार दुलई सृष्टि हलक्या हातानें हळूहळू सारीत होती. पहातां पहातां गाडी पुढील स्टेशनवर थांबली आणि एक वृद्ध, तोंडाला सुरकुत्या पडलेली अशी एक युरोपियन स्त्री आमच्याच डब्याकडे येऊं लागली. तिच्या एका हातांतील मनगटावरून एक काळी कातडी पिशवी लोंबत होती व दुसऱ्या हातांत पायांशीं घुटमळणाऱ्या दोन काळ्या कुलुंगी कुत्र्यांची सांखळी धरलेली होती बाई आंत येऊन बसली आणि मांडीवर त्या दोन कुत्र्यांना बसवून त्यांना कुरवाळूं लागली. मागून हमाल सासान आणीतच होता. एक मोठा होल्डऑल, दोन सुटकेसिस, दोन लहान हँडबॅगा, एक लाकडी चौकटीत बसविलेला पाण्याचा कुजा, एक टेनिसची रॅकेट वगैरे सामान हमाल रचीत असतां वर्तमानपत्राचा पोऱ्या आला. त्याच्याकडून दोन वर्तमानपत्रें व तीन मासिकें बाईनें विकत घेतलीं. गाडी सुरू होतांच बाईनें आपली हँडबॅग उघडली आणि चष्मा डोळ्याला चढविला व आंतील विणकाम काढून विणण्यास सुरवात केली !

मला वाटलें बाई चांगल्या लांबच्या प्रवासाला निघालेली असावी; पण समोरच्या सूटकेसवर तिचा पत्ता लिहिलेला होता तो पाहतों तों तिला फक्त इटारसीपर्यंतच जावयाचें होतें. म्हणजे काहीं तातांचाच प्रवास करावयाचा होता. हा विचार मनांत येतांच मी तिच्या सामानाकडे, शेजारी पडलेल्या मासिकांकडे, हातांतील विणकामाकडे आणि मांडीवर खेळणाऱ्या कुत्र्यांकडे नुसता पाहतच राहिलों !

थोड्या वेळानें माझी नजर पुन्हा पलीकडच्या बाकाकडे वळली आणि दोन रात्रीचा प्रवास नुसता होल्डऑल व हिरवी पगडी यांच्या सहाय्यानें, आणि तोही मिरचीकडे नुसतें पाहून जेवणाऱ्या मारवाड्याप्रमाणें होल्डऑल नुसता

साथीला ठेवून प्रवास करणाऱ्या रावसाहेबांकडे पाहून माझ्या मनांत विचारांची नुसती गर्दी उसळली.

माझ्या शेजारी दोन बांकांवर बसलेल्या ह्या दोन व्यक्ति म्हणजे जीविताकडे पाहणाऱ्या दृष्टीच्या दोन मूर्तीच जणू ! एकाला आयुष्यांत मिळालेला शंभर वर्षांचा काल हाही धर्मशाळेत घटकाभर काढण्याइतका कसा तरी ढकलायचा काल, तर दुसऱ्याला मिळालेला प्रत्येक क्षण म्हणजे उद्योगाला आणि उत्साहाला उत्तेजन देणारं जणू आव्हानच !

थोड्याच वेळांत माझें स्टेशन आल्याने अधिक विचार करायला मला वेळच मिळाला नाही; पण त्या दिवशीं गाडींत पाहिलेल्या त्या दोन चित्रांचा ठसा माझ्या मनावर इतका खोल उठलेला आहे कीं आज त्या गोष्टीला पंधरा वर्षे होऊन गेली तरी तो जणू काल उठावा तसा ठसठशीत आहे !

—रामनारायण रुइया कॉलेज वार्षिक १९४०

श्रेष्ठ वाङ्मय कसें निर्माण होईल ?

“ पैशानें उत्कृष्ट साहित्य निर्माण करतां येतें काय ? ” *हा प्रश्न “ खतानें उत्तम पीक काढतां येतें काय ? ” या प्रश्नासारखा आहे. पैशाचें आणि साहित्याचें नातें खताच्या आणि पिकाच्या नात्याच्या जातीचें आहे. खतानें पीक फोफावू येण्यास उत्तम मदत होईल; पण पीक कोणत्या जातीचें आणि दर्जाचें निघेल हें नुसत्या खतावरून ठरणार नाही; तर जें बी पेरलें असेल त्याच्या पिंडगत गुणावरून तें ठरणार आहे. या पिंडगत गुणाच्या आविष्काराला योग्य सामुग्री पुरविणें हें खताचें काम. पिंडगत गुणामध्यें बदल करण्याचा मगदूर खतामध्ये नाही. हाच दृष्टान्त वाङ्मयनिष्पत्ति व पैसा यांचा आहे. पैसा म्हणजे सुखसोयी, साधनसामुग्री व स्वास्थ्य हीं मिळविण्याचें साधन. पण अशीं साधनें कितीहि पुरविलीं तरी ज्याला मूळचें लेखनकलेचें देणें नाही व ज्याची त्या देण्यावर परिश्रमपूर्वक व्यासंग करण्याची तळमळ व तयारी नाही, त्याच्या हातून उत्कृष्ट वाङ्मय निर्माण होईल ही आशा निराशाच पदरांत टाकील. मोठमोठ्या बक्षिसांची जाहिरात देऊन ग्रंथ मागविण्यांत येत असलेले आपण पाहतो. पण जाहिरातीबरहुकूम लिहिलेले ग्रंथ वरिष्ठ दर्जाचे उतरत नाहीत असाच सामान्य अनुभव नाही कां ? याचें कारण उत्कृष्ट ग्रंथ निर्माण होण्याचें आद्य कारण ग्रंथकाराची बुद्धिमत्ता हीच होय. पण त्या बुद्धीचा

* हा प्रश्न मनोहर मासिकानें अनेक साहित्यिकांपुढें मांडला होता व त्यांचे उत्तरात्मक लेख छापले होते. बरील लेख हा शेवटचा लेख होय.

विकास होण्यास पैशाची म्हणजेच सुखसोयीची व साधनसामुग्रीची मदत होत नाही असें मानणें मात्र चुकीचें होईल.

या ठिकाणीं मराठी संतकवींची आठवण साहजिकच होईल. कोणत्याहि सरदारदरकदाराच्या आश्रयाची अपेक्षा न करतां केवळ आत्मोद्धाराच्या आणि लोकोद्धाराच्या भावनेनें प्रेरित होऊन या संतांनीं अव्वल दर्जाचें वाङ्मय निर्माण केलें पण ते निष्कांचन होते म्हणून त्यांच्या हातून कांचनमय वाङ्मय निर्माण झालें अशांतला भाग नाही किंवा ते संत होते म्हणून सर्वोत्कृष्ट कवि झाले असेंहि नाही. संतपणाच्या सहचर्यानें कवित्व येतें तर सर्वच संत अव्वल दर्जाचे कवि झाले असते. पुष्कळांनीं काव्यें रचिलीं, पण ज्ञानेश्वर तुकारामाची उंची इतरांना कशी गाठतां येणार ?

उत्कृष्ट वाङ्मयाला अवश्य असणाऱ्या गुणांपैकीं एक गुण संतवृत्ति ही पुरवूं शकते. तो म्हणजे तळमळ, निष्ठा, श्रद्धा हा होय. पण तेवढ्या एका गुणावर कांहीं उत्कृष्ट वाङ्मय निर्माण होऊं शकत नाही. तें निर्माण होण्याला लेखनांतील कलात्मक दृष्टि असावी लागते.

दुसरें म्हणजे हे संतकवि अर्किंचन वृत्तीनें राहात त्यामुळे त्यांची प्रतिभा अधिक तेजाळ झाली असें म्हणणेंहि गैर ठरेल. ते निष्कांचन होते कीं लक्ष्मीवंत होते हा मुद्दा संतकवींसंबंधीं गौण असून त्यांच्या ठिकाणीं तळमळ आणि जिव्हाळा होता हा मुद्दा अधिक महत्त्वाचा होय. निष्कांचनत्वाच्या बाबतीत हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, जनतेत धार्मिक श्रद्धा जागृत असल्यानें संतकवींच्या चरितार्थाची काळजी घेणारा शिष्यवृंद तयार असे. त्यांच्या गरजा अत्यल्प असत आणि त्या सहज भागविल्या जात. त्यांचें अभंग वाङ्मय भावगीतात्मक असल्यानें त्याला अध्ययनाचीहि गरज बेताची असून मुख्य भांडवल अंतरीचा जिव्हाळा हें असे.

या संतकवींच्या उदाहरणावरून निष्कांचन वृत्तीतच प्रतिभा उत्तम फुलते असें अनुमान बांधणें जितकें असमंजसपणाचें होईल, तितकेंच उत्कृष्ट वाङ्मयाच्या निमित्तीला पैशाची मदत होणार नाही असें अनुमान बांधणेंहि गैर ठरेल. पैसा म्हणजे स्वास्थ्य आणि सुखसोयी मिळविण्याचें साधन. ही साधनें संपत्ति अनु-

कूल असेल तर ज्याच्यावर प्रतिभेचा वरदहस्त आहे त्याच्या हातून अधिक विपुल असें वाङ्मय निर्माण होण्यास मदत झाल्याविना राहणार नाही. सांपत्तिक स्थिति अगदीच निकृष्ट असेल तर लेखकाची बरीचशी शक्ति जीवन नुसतें टिकवून धरण्यांतच खर्ची पडेल. तशी तो पडणें हें श्रेष्ठ वाङ्मयाच्या निष्पत्तीला उपकारक नाही. अशाही स्थितींत एखादी प्रतिभा चमकल्याशिवाय राहात नाही. पण तो अपवाद होय.

पैशाला वर खताची उपमा दिली. त्या उपमेवरून अशी एक शंका सुचेल कीं वाजंत्रीपेक्षा जास्त खत घातल्यानें पीक पुष्कळ येतें, पण तें फोफसें असतें; तसें पैसा मिळत गेल्यानें वाङ्मय वृद्धिंगत होईल, पण त्याचा कस वाढणार नाही असें नाही का होणार ? प्रकाशक पानाच्या संख्येवर पैसे मोजूं लागला म्हणजे पानांची संख्या वाढविण्याचा मोह लेखकाला पडणें अशक्य नाही हें सांगावयास नकोच. पण हा मोह उत्कृष्ट लेखकाला भुलवूं शकणार नाही. कांहीं लेखन जीविकेकरितांच केलें जातें तें ह्या प्रश्न उद्भवेल. तसेंच तेथें अभिरुचि थोडी खालावूनहि दोन पैसे मिळविण्याचा मोह पडण्याचा संभव असतो. पण उत्कृष्ट लेखनाच्या वाटेस हे मोह जाऊं शकत नाहीत. उलट दोन पैसे जास्त मिळाल्यामुळे जें स्वास्थ्य मिळेल तें स्वास्थ्य व्यासंग वाढविण्यांत तो खर्ची घालील.

जेथें व्यासंगाची विशेष आवश्यकता असते अशा संशोधनात्मक लेखनास मात्र पैशाची मदत स्पष्ट होत असते. ज्ञानकोश खपविण्याकरितां केतकरांना जी पायपीट करावी लागली ती न लागती, तर केतकरांच्या हातून वाङ्मयांत अधिक भर खास पडती. नुसत्या पैशानें मात्र ज्ञानकोशासारखें काम होणार नाही. केतकरांच्यासारखा दुर्लभ योजक हा पाहिजेच. उत्कृष्ट लेखन हें हुकुमी केव्हांहि कोणीहि निर्माण करूं शकणार नाही. केवढीहि मोठी रक्कम खर्च करण्यास तयार झालांत तरी गीतारहस्य तुम्हांला लिहून घेतां येणार नाही. त्याला टिळकच जन्मास यावे लागतात. पण टिळकांनाहि सतत पांचसहा वर्षे तुरुंगातलें स्वास्थ्य न मिळतें व वाटेला तितके ग्रंथ विकत घेण्याची अनुकूलता नसती तर गीतारहस्य सध्यांच्या स्वरूपांत अवतर्ण झालें असतें कीं नाही याची शंकाच आहे. अर्थात् लेखकाला स्वास्थ्य आणि साधनें मिळवून देणें हें जनतेचें कर्तव्य आहे हें तिनें विसरून चालणार नाही.

श्रेष्ठ लेखनाला जितका आश्रय आज मिळतो आहे, त्याच्यापेक्षा पुष्कळ अधिक मिळणें अवश्य आहे हेहि स्पष्ट म्हटलें पाहिजे. या बाबतींत मध्यम वर्गाचा आश्रय जितका मिळतो तितका ऐतदारांचा मिळत नाही हा अनुभव ऐतदारांना फारसा भूषणावह नाही. घरामध्ये आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंमध्ये नामवंत पुस्तकांचा संग्रह ही एक अभिमानास्पद व आवश्यक वस्तू होय अशा प्रकारची परंपरा आपणांस रुजलेली नाही. महिना सात-आठशें रुपये प्राप्ति असणाऱ्या सुखवस्तु गृहस्थाच्या दिवाणखान्यांत खुर्च्या, कोचे, विजेचे पंखे, शोभिवंत वस्तूनीं भरलेलें एखादें कपाट, रेडिओ वगैरेंपैकी कांहीं कमी असेल तर मालकाला कमीपणा वाटतो. पण गीतारहस्य, ज्ञानकोश, समग्र केंळकर, आपढ्यांच्या कादंबऱ्यांचा संच वगैरेंसारख्यांपैकी कांहीं संग्रहित नाहीं हें सांगण्यांत कमीपणा वाटत नाही. तो वाटेल अशी सामाजिक रूढि पडली पाहिजे. ती पडल्यानें चांगल्या वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीत भर पडण्यास मदत होईल. एवढें वाचकवर्गाला खास करतां येण्यासारखें आहे. तें त्यानें करित राहावें. त्याच्या दृष्टीनें भारदस्त व प्रतिष्ठित असणाऱ्या वाङ्मयाला त्यानें आश्रय देत असावें. श्रेष्ठ वाङ्मय निपजण्यास श्रेष्ठ लेखक निपजावा लागतो तो कसा व केव्हां निपजेल हें कोण सांगणार ? पण जो या दर्जाचा असेल त्याला अनुकूल व उत्साहवर्धक वातावरण आपण वाचकांनीं निर्माण केलें पाहिजे. श्रेष्ठ वाङ्मय निर्माण कसें होईल याची चिंता वाहणाऱ्या आपणां वाचकांच्या हातीं येवढाच उपाय आहे. *

—मनोहर, जून १९४५.

कलेतील चंचल अंश

कलेचें क्षेत्र हें जीवनाच्या क्षेत्रापासून आणि सामाजिक जीवनास सुसंगत करूं पाहणाऱ्या नीतिनियमांच्या क्षेत्रापासून स्वतंत्र व अलग होय असा पक्ष मांडतांना ज्या युक्तिवादांचा अवलंब करण्यांत येतो त्यांपैकीं एक युक्तिवाद असा कीं, नीति ही चंचल, परिस्थितिसापेक्ष, परिवर्तनशील असून कला ही स्थाणु, स्थिर व परिस्थितिनिरपेक्ष असते हा होय.

कला आणि नीति या दोन्हींचेहि आवाहन मानवी जीवनालाच आहे. नीति ही सामाजिक जीवनातील संघर्ष दूर करून सुसंगतीचा आनंद व्यक्तिमात्रास प्राप्त करून देऊं इच्छिते. तर कला ही जीवनाची वास्तववादी व ध्येयवादी अशीं चित्रें रेखाटीत असते. दोहोंनाही मानवी जीवन हें अधिक सुसंगत, अधिक व्यापक, अधिक सुखकारक करावयाचें असतें. अर्थात् नीतीचा जीवनाशीं जसा संबंध आहे तसा कलेचाही जीवनाशीं आहे. यामुळे मानवी जीवनाचीच हीं दोन्हीं अंगें असल्यानें तीं सर्वस्वीं परस्पर असंबद्ध असणें संभवत नाही.

मग दोन्हीं क्षेत्रे अलग मानण्याचा मोह कां होतो ? तर काल्पनिक जीवन आणि व्यावहारिक जीवन हीं सर्वस्वीं भिन्न आहेत ही समजूत आपली झालेली असते म्हणून. नीतीचें क्षेत्र हें व्यावहारिक, सामाजिक जीवनाचें व कलेचें क्षेत्र हें काल्पनिक जीवनाचें हें खरें. पण काल्पनिक जीवन हें व्यावहारिक जीवनापेक्षां सर्वस्वीं भिन्न असतें असें नव्हे. काल्पनिकाचें क्षेत्र म्हणून स्वर्गाचीं जीं चित्रें कवींनीं रेखाटलीं आहेत त्याचें उदाहरण घेऊं. या स्वर्गांत कधीं दुष्काळ नाही, रोगराई नाही, वार्धक्य नाही, मरण नाही, अंधार नाही (देवांची

सावली पडत नाही म्हणे.), अज्ञान नाही, गुरुत्वाकर्षणादि नियतीची बंधने नाहीत व अप्सरासमागमामुळे नांतीची बंधने नाहीत—अमा हा स्वर्ग होय ! व्यावहारिक जीवनापेक्षा हे काल्पनिक जीवन सर्वस्वी भिन्न दिसते. पण हे सुचले कसे ? तर व्यावहारिक जीवनावरूनच स्वतंत्रपणे नव्हे. व्यावहारिक जीवनांत ज्या हालअपेष्टा प्रत्यक्ष अनुभविल्या त्यापासून जेथे मुटका होईल तो स्वर्ग, असे हे स्वर्गाचे काल्पनिक जीवन रेखाटले आहे. आणि ते रेखाटण्याची स्फूर्ति ही असले जीवन इहलोकी या देही जगतां येणार नाही म्हणून कल्पनेने तरी जग या, या विचारांतून उत्पन्न झालेली आहे. पण इहलोकी आनंदी जीवन जगण्याची अशक्यता जसजशी घटत जाईल व निसर्गाचे हृदयगत हस्तगत कर्ण दुष्काळ, रोगराई, अज्ञान ह्यांवर विजय मिळविता येईल तसतसे या स्वर्गाच्या काल्पनिक चित्राचे आकर्षण कमी होत जाईल.

काल्पनिकांत रंगण्याची प्रवृत्तीच कमी होईल असे नव्हे. आज असाध्य वाटणाऱ्या गोष्टी उद्या पदरांत पडल्या तरी कल्पनाशक्ति ही त्यांच्याही पुढे नेहमी धांव घेत राहणारच. ही कल्पना विलासाची प्रवृत्ति हा वलेचा चिरंतन अंश होय. पण कसल्या कल्पनेत रंगणार हे सामाजिक परिस्थितीनुसार ठरत असल्याने कल्पनेचा विषय हा कलेचा परिवर्तनशील असा अंश होय.

नांतीचेही असेच आहे. सर्वांना सुख मिळावे, सर्वांचे कल्याण व्हावे, म्हणून त्याग आणि संयम यांची जोपासना ही नांतीची मध्यवर्ति कल्पना. ती सामाजिक जीवन अस्तित्वांत आल्यापासून आजतागायत हजारों वर्षे कायम आहे. हा नांतिनियमाचा चिरंतन अंश होय. पण सर्वांचे जीवन सुखमय व्हावे या संकल्पांत 'सर्वांचे' म्हणजे कोणाचे आणि किती जणांचे या विषयाच्या कल्पना बदलत आलेल्या आहेत. ज्याच्या हाती सत्ता असते तो त्या 'सर्व' ची व्याप्ति स्वतःच्या वर्गापुरती मर्यादित ठेवण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्याला प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य इतरांना नसल्यामुळे सत्ताधिष्ठित वर्गातील सर्वांचे सुख केणेकरून साधेल तेच नांतिनियम रुढ होऊन बसतात. अरिस्टॉटलच्या वेळी सर्वांचे सुख या शब्दसंहतीमधील 'सर्व' मध्ये गुलामांचा समावेश होत नव्हता. ज्या समाजांत स्त्रियांना स्वातंत्र्य नाही त्या समाजांत सर्वांचे सुख म्हणजे सर्व

पुरुषवर्गाचें सुख हाच अर्थ रूढ होतो. पण प्रतिकाराचें सामर्थ्य दलित वर्गा मध्ये जसजसे वाढत जातें तसतशी सर्व या शब्दाची व्याप्ति वाढत जाते. हा नांतीचा परिवर्तनशील असा अंश होय.

कलेचीही अशीच दोन अंगे आहेत. कल्पनेचा आनंद लटण्याची प्रवृत्ति व त्या आनंदाचें प्राथमिक घटक जे सुसंगति, कलाटणी वगैरे, ते कलेचे चिरंतन अंश होत. पण कल्पनेचा विषय हा मात्र परिस्थिति सापेक्ष असा परिवर्तनशील अंश होय.

तो परिवर्तनशील कसा आहे हें उदाहरणानें पाहूं. भावसौंदर्य, रूपसौंदर्य हीं दोन्ही रेखाटण्याचा कला प्रयत्न करीत असते. (कुरूपतेचेंही यथातथ्य वर्णन करण्यांत जें कौशल्य लागतें त्या कौशल्यांतही सौंदर्यप्रतीति होत असतेच.) हें भावसौंदर्य व रूपसौंदर्य यांच्या कल्पना रथलकालपरतयें भिन्न भिन्न आढळतात. भावसौंदर्याचें बदलतें स्वरूप लक्षांत येण्याकरितां शृंगार, हास्य, बीभत्स या भावनांचे विषय बदलत आले आहेत हें पाहिलें म्हणजे पुरे. स्त्रीपुरुषांना परस्पर-विषयी वाटणारें आकर्षण हा शृंगाराचा पाया. या आकर्षणांत परस्परान्या शारीरिक सौंदर्यावर प्राचीन काळीं भर असे. आजच्या काळांत शारीरिक आकर्षण कमजोर झालें नसलें तरी त्याच्या जोडीला बौद्धिक आकर्षणही आवश्यक होत चाललें आहे. खोला जोपर्यंत स्वातंत्र्य नव्हतें व ती भोग्यवस्तू म्हणूनच लेखली जाई तोंपर्यंत बौद्धिक आकर्षणाचें क्षेत्र अगदीं मर्यादित असलें पाहिजे. म्हणून राजदरबारीं वावरणाऱ्या संस्कृत कवींच्या काव्यांत शृंगाराचें आलंबन प्रामुख्याने शारीरिक सौंदर्य हेंच असे.

हास्याच्या भावनेचाही विषय बदलत आला आहे. दलित वर्गाला जोपर्यंत समाजांत महत्त्व नव्हतें तोंपर्यंत त्यांचीं दुःखें व आपत्ति हीं थेट्या व हास्याच विषय होता. दलितांच्याकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन जसा बदलत गेला तसा त्यांचीं दुःखें हा सहानुभूतीचा विषय बनला. तसेंच बीभत्स भावनेचें. पूर्वे काळीं ज्यांघोष्टी बीभत्स वाटत नसत त्या आतां वाटूं लागल्या आहेत. भीम हा दुःशासनाची छाती फोडून त्याचें ताजें रक्त घटाघटां पितो आहे हें वर्णन पूर्वकाळीं वीररसाला पोषक म्हणून उत्तेजक वाटत असेल, पण आज च्या वाच काळा तें बीभत्स वाटणार नाही का ?

या सर्व ठिकाणीं पूर्वी ज्या विषयांना अनुलक्षून भाव उद्दीपित होत असत त्या विषयांत फरक पडलेला आहे व त्यामुळे मूळ उपजत प्रेरणा व भावना कायम असल्या तरी त्यांचे रूप बदलत चालले आहे. उपजत प्रेरणा व भावना यांना नवे रूप देणे यांतच मानवाचे मानवत्व आहे. क्रोध ही उपजत भावना असली तरी सात्त्विक क्रोध हे तिचे स्वरूप उपजत नव्हे. ते मानवाने बुद्धिपुरस्सर तिला दिलेले आहे व ते समाजाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने उपकारक म्हणून दिलेले आहे. माणसाच्या आवडीनिवडी परिस्थिती-प्रमाणे बदलत आल्या आहेत व त्याप्रमाणे कलेचे विषय बदलत आलेले आहेत.

कलेच्या दृष्टीने विषयांना महत्त्व नसून त्याच्या आविष्काराला, सजावटीला, मांडणीलाच सर्वस्वी महत्त्व आहे असे म्हणणेही योग्य नव्हे. तसे असते तर विषय बदलण्याचे तरी कारण काय होते ? कलेचा उपभोक्ता जर आविष्काराच्या कौशल्याखेरीज इतर कांहीं पाहणार नसेल, विषय कोणता आहे याची फिकीर करणार नसेल तर देवादिकांच्या कथा रंगविण्याऐवजी मानवी कथा रंगविणे, अद्भुतापेक्षां वास्तवतेवर भर देणे, नियतीशी कराव्या लागणाऱ्या कलहापासून सामाजिक कलहाकडे आणि सामाजिक कलहाकडून अन्तःप्रवृत्तींतील कलहाकडे आधुनिक कला वळत चालली आहे असे जे म्हटले जात आहे त्याला कांहीं अर्थच नाही असे होईल. यामुळे विषयाचे बदलत जाणारे रूप हा कलेचा चंचल अंश होय असे निष्पन्न होते. मात्र चंचल शब्द येथे चांगल्या अर्थी म्हणजे विकासशील या अर्थाने योजिला आहे हे मुद्दाम सांगायचा पाहिजे. नाहींतर चंचल म्हणजे कमकुवत असा अर्थ सुचेल. पण तो येथे अभिप्रेत नाही हे वाचकांनी विसरू नये.

भावसौंदर्यापेक्षां रूपसौंदर्यातच चंचलपणा अधिक दिसून येतो. स्थलकाल-परतवे सौंदर्याच्या कल्पनांनी भिन्नरूपे धारण केलेली आहेत. पाय बारीक असणे हे चीनमध्ये सौंदर्याचे चिन्ह गणले जात असे हे उदाहरण गाजलेले आहे. डोळ्यांचा रंग निळा अधिक गहिरा की काळा अधिक गहिरा, केशकलापाला सुवर्णाचा वर्ण अधिक खुलतो की कृष्णवर्ण अधिक खुलतो, चंपक गौर वर्ण हा अधिक आकर्षक की घननील श्याम हा अधिक मोहक याविषयी स्थलकालपरतवे

अभिरुचि कलाटणी खात असलेली आढळते. रूपप्रसाधनांमध्येही हीच तऱ्हा. या विषयासंबंधी वन्य लोकांच्या आवडीनिवडीचें जें निरीक्षण करण्यांत आलें आहे तें बोधप्रद आहे. पुष्कळशा वन्यजातीमध्ये पशूंचीं शिंगें, दांत, नखें हीं अलंकार म्हणून वापरलीं जातात. हे लोक शिकारी वृत्तीचे असतात व मारलेल्या पशूंचीं शिंगें धारण करणें हें शौर्याचें दर्शक असल्यानें शिंगें हीं त्यांना भूषणभूत वाटत असावीं. किंवा शिंगें व दांत ही चकचकीत, गुळगुळीत, कमानदार व टिकाऊ अशीं असल्यानेंही आवडत असावीं. लोखंडाचीं कडीं दागिने म्हणून काहीं वन्य लोक वापरतात. शेती करणारे लोक फुलाफळांचा उपयोग रूपप्रसाधनाच्या कामीं करूं लागतात. अशा रीतीनें रूपप्रसाधनाचीं म्हणजेच कलेच्या क्षेत्रांतील विषयाची व साधनांची आवडनिवड बदलत आलेली आहे.

मिर्बिंहगस्टन या प्रवाशानें दिलेलें एतद्विषक उदाहरण फार मौजेचें आहे. झांबीजीच्या वन्य लोकांत फिरत असतां त्यानें पहावें तो प्रत्येक स्त्रीच्या वरच्या ओंठांत एक एक मोठें वळें आढळे! वरच्या ओंठाला भोंक पाडून त्यांत संबंध तोंड झाकिल असें वळें हा प्रकार आहे तरी काय म्हणून त्यानें एका म्हाताऱ्याला विचारलें कीं, 'म्हातारबाबा तुमच्या सगळ्या बायांनीं हें ओंठांत कशापायीं घातलें आहे?' म्हातारा आश्चर्यानें उद्गारला, 'कशापायीं असं काय येड्यावाणी विचारतां? मग काय नुसताच ओठ भुंडा ठेवावयाचा म्हणतां? अहो राव, बाप्यांना मिशा, कळे असतात. म्हणून ते फक्कड दिसतात. पण या बायांनीं जर वळें घातलें न्हाई तर त्यांचें त्वांड भुच्चं आणि वंगाळ दिसल कीं?' या उद्गारावरून कलेच्या व सौंदर्याच्या कल्पना कशा बदलत आलेल्या आहेत हें उमगून येईल. मात्र सौंदर्याच्या सर्वच कल्पना बदलतात असा पक्ष मांडावयाचा नाही हें सांगावयास नकोच.

—धनुर्धारी, दिवाळी अंक १९४५

: दहा :

ललित कला आणि ललित वाङ्मय यांतील समानतेच्या मर्यादा.

पाश्चात्य काव्यशास्त्रांत काव्य आणि ललित कला यांची मांगड प्राचीन कालापासून घालण्यांत आली आहे. नृत्य, गायन, वास्तु, शिल्प, चित्र या ललित कलांचा व साहित्यकलेचा त्यांच्यात एकत्रच विचार करण्यांत येतो. या सर्वांची जाति एक, गोत्र एक, कुल एक असे समजण्यात येते. या सर्व कलांना ललित कला या नांवाने संबोधण्यात येते आणि त्या सर्व कलांत एकरूपाने प्रगट होणाऱ्या लालित्याची मीमांसा करण्यांत येते.

स्वतंत्र उपाधि, स्वतंत्र मर्यादा

पण त्या त्या कलांतील लालित्याचे कांही घटक स्वतंत्र आहेत. त्यांचा विसर पडला म्हणजे लालित्य-मीमांसेत घोटाला उत्पन्न होतो. विशेषतः वाङ्मय आणि शिल्पगायनादि ललित कला या दोहोंमध्ये महत्त्वाचा फरक आहे. तो लक्षांत न घेतां वाङ्मयाच्या मीमांसिवरून निघणारे निष्कर्ष शिल्पादि कलांना सरसकट लागू केले तर दाहोनाहि अन्याय होईल.

वास्तु, शिल्प, चित्र, नृत्य, गायन व काव्य या ललित कला होत. या सर्व कलांत दिसून येणारे असे कांही समान गुण आहेत. रमणीयता, प्रमाणबद्धता साम्यविरोधी खुलावट हे असे कांही गुण होत. या गुणांमुळे या सर्वांना एक-सूत्रांत गुंफतां येते. पण प्रत्येक कलेचे कांही वैशिष्ट्य आहेत. प्रत्येकीच्या कांही उपाधि, कांही बंधने, कांही मर्यादा आहेत. त्या लक्षांत घेतल्या म्हणजे एकीला

जें साध्य होईल तें दुसरीला साध्य होणार नाही हा मुद्दा स्पष्ट होईल. शिल्प व चित्र यांचें उदाहरण घ्या. चित्रांत शिल्पांतल्याप्रमाणें दिसणारी मूर्ति तर दाखवितां येईलच, पण त्या मूर्तींच्या पार्श्वभागी असणाऱ्या वनश्रीची शोभाहि चितारतां येईल. शिल्पाला तें शक्य नाही. वास्तु कलेंत प्रमाणबद्धता, समप्रामाणता यावरच मुख्यतः सौंदर्य अवलंबून असतें. (वास्तु कलेला शिल्पाची व चित्राची जोड ठेवण्यांत येते ती निराळी). पण वास्तुकलेचें सौंदर्य हें प्रमाणबद्धतेवरच प्रास्थानें अवलंबून असतें.

‘लेआकून’चें उदाहरण

जमन कलामांसक लेसिंग यानें शिल्प आणि काव्य यांची तुलना करून दोहोंत क्या फरक पडता हें मार्मिकपणे दाखविले आहे. *

शकपूर्व पहिल्या शतकांच्या सुमारास तयार झालेला एक शिल्पकलेचा नमुना सोळाव्या शतकांत एका संशोधकांना सांपडला. त्या शिल्पांत अपोलो देवाचा पुजारी लेआकून (Leccoön) व त्याचें दोन पुत्र यांना सर्पांनीं विळखे घातले असून त्यांना प्राणांतिक वेदना होत आहेत असे दाखविलें आहे. व्हर्जिल कवीनं याच प्रसंगाचे आपल्या इलियड काव्यांत वर्णन केलेलें आहे. आतां ग्रीक दंत-कथेप्रमाणें पाहिलें तर सर्पांनीं गुदमरून मारलें तें फक्त पुत्रांना. त्यांचा पिता लेआकून थाला नव्हे, पण काव्य व शिल्पकृति या दोन्हींतहि पित्याचा समावेश आहे. अर्थात् कोणीतरी हुषऱ्याचें अनुकरण केलें असावें किंवा शिल्पकारानें कवीचें केलें असावें. कोणी कोणाचें केलें अगावें हें इतिहाससंशोधनांनं कसेहि ठरो. पण काव्य आणि शिल्प या कलांची जीं बंधनं आहेत त्यांवरून स्वतंत्रपणें याचा निर्णय करतां येईल का ? लेसिंगच्या मतें, देतां आला पाहिजे. त्यानं स्वतः हाच प्रश्न उपस्थित केला असून असा निर्णय दिला आहे कीं, शिल्पकारानेंच कवीच्या काव्यावरून आपली कल्पना उचलली असली पाहिजे. कारण शब्दमय मूर्तीचें शिल्पांत रूपांतर करतांना जे फेरफार आवश्यक ठरतात तेच नेमके या शिल्पांत दिसून येतात. काव्यांत लेआकून हा आपल्या उपाध्यायाचा झगा घालून उभा आहे असें वर्णन आहे. शिल्पांत तो विवस्त्र दाखविलेला आहे.

* लेसिंगचें लेआकून, इंग्रजी भाषांतर फिलिमोर कृत.

एरवी सर्पाच्या वेढोळ्यानें शरीराला पडणारा पीळ दिग्दर्शित करतां आला नसता. काव्यांत झग्याच्या आतील देह्यष्टीचें शब्दचित्र काढतां येते. शिल्पांत ते शक्य नाहीं. दुसरें म्हणजे काव्यांत सर्पानें गळ्याभोंवतीं वेढोळीं घातलेलीं आहेत असें दर्शविलें आहे. शिल्पांत तीं वेढोळीं मांड्याभोंवतीं दाखविलीं आहेत. एरवीं शरीराचा उर्ध्वभाग उठून दाखवितां आला नसता. तिसरें म्हणजे काव्यांत सर्पाच्या वेढोळ्यांनीं व्यथित झालेली व्यक्ति मोठमोठ्यानें किंकाळ्या फोडते आहे असें वर्णन आहे. पण शिल्पांत तसें दाखवावयाचें म्हणजे तोंडाचा आकार वेडावांकडा दाखवावा लागला असता व शिल्पाचें सादर्य कमी झालें असतें, म्हणून शिल्पकारानें तोंड घट्ट मिटून निरुपायानें वेदना सहन केल्या जात आहेत असें खोदलें आहे. या सर्व लक्षणावरून लेसिंगनें असा निर्णय दिला आहे कीं, शिल्पकारानेंच कवीचें अनुकरण केलें असावें. आतां कवीनें शिल्पकृतीवरून कल्पना घेतली असल्यास तोहि आपल्या कलेस योग्य ते फेरफार करीलच. तेव्हां लेसिंगचा निर्णय हा संभवनीय अनुमानाच्या स्वरूपाचाच समजला पाहिजे. (शिवाय कांहीं संशोधकांच्या मते, कोणीच कोणाचें अनुकरण केलें नसावें.) पण त्याची प्रमाणांसा येथें दिली आहे ती भिन्न साधनामुळे त्या त्या कलांच्या क्षेत्रमर्यादा कशा भिन्न होतात हें दाखविण्याकरितां दिली आहे.

वाङ्मयाचें व्यापक क्षेत्र

या दृष्टीनें विचार केला तर असें दिसून येईल कीं वाङ्मयकलेचें क्षेत्र हें इतर सर्व ललित कलांपेक्षा अत्यंत व्यापक असें क्षेत्र आहे. इतकें कीं सुरेलपणा, प्रमाणबद्धता वगैरे कांहीं लक्षणे इतरांशीं समान असलीं तरी वाङ्मयकलेची स्वतःची कांहीं विशेष लक्षणे उरतातच तीं स्वतंत्रपणें लक्षांत घेतलीं पाहिजेत. चित्र किंवा शिल्प यांना गति दाखवितां येत नाहीं. तात्कालिक होणारी गति फक्त सूचित करितां येते. धनुष्याला बाण लावून दोरी कानापर्यंत खेंचलेली दाखविली तर बाण सुटणार हें सूचित केलें जाईल. पण कालक्रमानुसार अनेक घटनांचें वर्णन चित्र व शिल्प यांना साध्य नाहीं. भावदर्शनांतहि तोच प्रकार. एकच ठराव भाव चेहऱ्यावर वठविण्याशिवाय चित्र व शिल्प अधिक काय करणार? भावविकासाला तेथें अवसरच नाहीं. विविध आकार आणि विविध

रंगरेषा ही जी शिल्प आणि चित्र यांची साधने त्या त्या कलांच्या साध्यांनाहि मर्यादा घातल्या आहेत. पण वाङ्मयाचें साधन जे कल्पनाप्रेरक शब्द ते अति लवचिक असल्याने इतर ललित कलांच्या पायांत श्रृंखला असल्या तरी वाङ्मय हें त्यांच्या मानानें खैर विहार करूं शकतें.

चित्र, शिल्प, गायन, नृत्य यांच्यांत जी विचारप्रेरकता व भावनोद्दीपकता असते ती वाङ्मयाच्या तुलनेनें अल्प प्रमाणांत असते. कौंचवध पाहून वाल्मीकीचें अंतःकरण हळहळलें, या प्रसंगाचें चित्र काढावयाचें तर पारधी, पक्षी, वाल्मिकी व पार्श्वभूमि यांचें, तो प्रसंग डोळ्यापुढें उभा राहील असें चित्रण साधलें असेल तर तें चित्र उत्तम. पारधी व वाल्मिकी यांच्या चेहऱ्यावर यथोचित भाव उमटविणें हें कौशल्याचें काम. तें कौशल्य ज्या प्रमाणांत प्रगट झालें असेल त्या प्रमाणांत चित्राचें मोल ठरेल. पण चित्रांतली मुख्य कल्पना चित्राबाहेरची म्हणजे कवीची. ती कल्पना रंगरेखेनें वठविणें हें चित्रकाराचें काम. भावने-द्दीपकता आहे ती मूळ कल्पनेमध्ये आहे. कौंचवधाची गोष्ट माहीत नसणाराला चित्राचें मर्म योग्य तऱ्हेनें आकलन होणार नाहीं. म्हणून चित्राच्या खालीं विषयाचें नांव द्यावें लागतें. शिल्प केलेला तर तें अधिक आवश्यक. एल्फीस्टनकृत नग्न पुतळ्याच्या खालीं जर 'आद्य मानव' हीं अक्षरे लिहीलीं नाहींत तर त्या पुतळ्याचें स्वारस्य बरेचसें कमीं होईल. कोणाचा पुतळा वा कोणत्या प्रसंगाचें चित्र हें नुसत्याच कलाकृतीवरून कळत नाहीं. तें अन्य रीतीनें कळावें लागतें. तें कळलें म्हणजे त्याची मूर्तिमंत अनुकृति शिल्पांत वठली आहे हे पाहून उत्पन्न होणारा विचारपरंपरा किंवा उत्तेजित केलेली भावनासंगति ही, चित्रानें जो विषय रुढ कथेतून निवडला असलें त्याच्यावर बरीं अर्थी अवलंबून असते.

स्वयंपूर्ण वाङ्मय कला

पण वाङ्मय कला ही स्वयंपूर्ण आहे. त्या त्या कलांना जें जें साधनें तें तें सर्व शब्दांच्या सहाय्यानें वाङ्मय एकत्र साधत असतें. त्याचें साधन जे शब्द ते विचारभावनांशीं साक्षात् संश्लिष्ट होत. वनश्रीचें चित्र रेखाटणें असल्यास कवि चित्रकारांवर मात करूं शकेल. चित्रकार सृष्टिसौंदर्यातील रंगरेखा, छायाप्रकाश

यांच्या सहाय्याने वठावितां येईल तेवढेच सौंदर्य म्हणजे चक्षुरिंद्रियाला प्रतित होणारे तेवढेच सौंदर्य उठवू शकतो. पण कवि त्याशिवाय त्या स्थलीच्या वृक्ष-वेळीतून दरवळणारा मधुर, मादक परिमल व तथाल विहंगमवृंदांचें सुस्वर कूजन, तेथाल जलाचा शीतल स्पर्श व अमृतोपम रुची वगैरेचें वर्णन करून सर्व इंद्रियांना प्रतित होणाऱ्या सौंदर्याचा एकत्रित अनुभव वाचकांस आणून देईल.

आणि हे शब्दचित्र असलें तरी रंगरेखाचित्रांपेक्षां तें कर्मा उठावदार असतें असें मुळींच नाही. उलट तें जास्त उठावदार असतें. कारण समर्पक शब्दांच्या कौशल्यपूर्ण योजनेनें वाचकांची कल्पनाशक्ति जागृत होऊन वाचक हा आपल्या कल्पनेप्रमाणें तें चित्र पूर्णतेला नेत असतो. रंगचित्र पाहत असतांनाहि प्रेक्षक स्वतःच्या कल्पनेची भर टाकीत असतोच, पण शब्दचित्रामध्ये या क्रियेला अवसर पुष्कळच अधिक.

गायनानें भावनोद्दीपन कांहीं प्रमाणांत होतें. पण अमुक एक भावना स्पष्टपणें आळवली जाते असें म्हणतां येत नाही. कांहीं रागांचीं व चालींचीं कांहीं भावनांशीं जी सांगड घातलेली आहे तींमध्ये साहचर्याचा परिणाम बराच असावा. 'उद्धवा शांतवन करि जा' हें करुण गीत एकदां लोकप्रिय झालें म्हणजे ती चाल करुणरसाची पोषक आहे असा ग्रह होऊन बसतो. कांहीं व्यक्तींमध्ये एका इंद्रियाचा अनुभव दुसऱ्या इंद्रियाच्या अनुभवाशीं कायमचा निगडित असतो. अशा व्यक्तींना कांहीं स्वर ऐकत असतां त्या स्वरांना वास येऊं लागतो व त्या स्वरांचे रंगही दिसूं लागतात या प्रकारांना मानसशास्त्रांत संश्लिष्टानुभूति Synesthesia असें म्हटलें जातें. पण एकंदरीत पाहतां गायनाचें मुख्य फल श्रवणेंद्रियतर्पण हेंच होय.

वाङ्मयांत नीति-अनीति कां?

वाङ्मय मात्र इतर कलांतील सौंदर्य घटकांचा एकत्र प्रत्यय आणून देतें. म्हणूनच इतर ललित कलांना आणि वाङ्मयाला जें क्षेत्र समान आहे, तेवढेच वाङ्मयाचें क्षेत्र समजलें किंवा वाङ्मयाचें सर्व क्षेत्र इतर कलांनाहि आक्रमितां येईल असें मानलें तर दोहोंनाही अन्याय होईल. वाङ्मय आणि इतर ललितकला यांचें गणगोत पूर्णपणें एकच समजलें म्हणजे असा घोटाळा होण्याचा संभव

असतो. वाङ्मय ही एक ललित कला असल्याने त्यांत नीति-अनीतीचे प्रश्न उपस्थित करणे हे गैर होय असे प्रतिपादन करणारांचा काहींसा असाच घोटाळा होत असावा. Creative Criticism या ग्रंथांत स्पिंजर्न लिहितो की, काव्य हे नीतिप्रवण किंवा अनितीप्रवण आहे हे म्हणणे एखादा सुरेल स्वर किंवा गोथिक प्रासादाची एखादी डौलदार कमान ही नीतिप्रवण किंवा अनितीप्रवण आहे असे म्हणण्यासारखेच अर्थशून्य आहे ! या ठिकाणी स्पिंजर्नने वास्तुकला, गायनकला व काव्यकला यांची जी तुलना केली आहे तीच गैर आहे. स्वर हा संवादी असेल वा विसंवादी असेल, सुस्वर असेल वा कर्णकुटु असेल, पण तो नीतिप्रवण किंवा अनितीप्रवण आहे असा दावा कोणी कधी मांडतो का ? तसेच प्रासादाच्या कमानीचे, कमान ही डौलदार प्रमाणबद्ध असेल वा बंडोल असेल व त्याप्रमाणे ती सुंदर वा असुंदर ठरेल पण ती असुंदर असली म्हणजे अनितीप्रवण असते असे कोण म्हणेल ?

पण हा न्याय काव्याला कसा लागू होईल ? काव्य हेही ललित कला आहे. केवळ एवढ्याच नात्यावर तो लागू करणे अयोग्य होईल. काव्य ही ललित कला असल्याने लालित्याचे नियम इतर कलांप्रमाणे काव्यालाही लागू करणे आवश्यक, पण ते सर्व पाळून काव्याचे म्हणून काही स्वतंत्र नियम असू शकतात हे नाका. रण्याचे कारण काय ? त्या नियमान्वये काही प्रकारच्या काव्यांत तरी नीति अनीतीचे प्रश्न टाळता येत नाहीत. मानव मानवेतर प्राणी या सर्वांना प्राणिजातीची लक्षणे समान आहेत, पण त्यामुळे इतर प्राण्यापेक्षा मानवांत जे जे अधिक आहे त्याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. तसेच काव्याचे. रामायणासारख्या काव्याचा आस्वाद घेत असतां राम-सीता-भरत इत्यादिकांच्या चारित्र्याचा विचार न करतां आस्वाद घेणे म्हणजे त्यांतील स्वारस्य नष्ट करून टाकण्यासारखे आहे. काव्याचे साधन जी अर्थपूर्ण शब्दसंपत्ति, तिचा विचार व भावनांशी साक्षात् संबंध आहे. त्यामुळे कथानकी काव्याच्या आस्वादाने नुसता आनंद न होता नीति-अनीतिच्या विचार-भावनांनी संपृक्त असा आनंद होत असतो. म्हणून अशा काव्यांत हे प्रश्न टाळता येत नाहीत. उलट वास्तु, शिल्प, गायन या कलांमध्ये आकार, स्वर वगैरेचे सौंदर्य प्रामुख्याने प्रतीत होत असल्याने तेथे व

विशेषतः वास्तुकलेंत तर नांति अनीतीचा प्रश्न उपस्थित करणें म्हणजे या कलेवर निष्कारण बोजा टाकणें होय. यामुळेंच गोथिक कमान ही दोन्ही हात जोडून प्रार्थना करीत आहे असें दर्शविते व म्हणून ती अधिक सुंदर दिसते असें रस्किन-प्रमाणें प्रतिपादणें किंवा रामायणांतील एकपत्नीत्वाच्या व्रताला स्निग्धर्नच्या मताप्रमाणें शून्य किंमत देणें ही दोन्ही वर्ज्यच होत. तात्पर्य वाङ्मय आणि इतर ललित कला यांना कांहीं गोष्टी समान असल्या तरी वाङ्मयाचें स्वतंत्र असें क्षेत्र आहे या मुद्याकडे दुर्लक्ष होतां कामा नये.

—धनुर्धारी, दिवाळी १९४४

: अकरा :

दिङनागाचें कुन्दमाला नाटक

संस्कृत साहित्यभांडार गडगंज असलें तरी त्याच्या मोठ्या भागाची स्थिति अद्याप गुप्तधनासारखी आहे. जुन्या राहत्या वाड्यांत ऐश्वर्यशाली पूर्वजांनीं बहु-मोल जडजवाहिर पुरून ठेवलें आहे असा घराण्याच्या दप्तरांत उल्लेख असावा, पण ठावठिकाणा तर लागू नये अशी स्थिति संस्कृत भांडारांतील अनेक साहित्य-रत्नांविषयीं झाली आहे. आज उपलब्ध असलेल्या वाङ्मयांत जुन्या ग्रंथकारांचीं शेंकडों नांवें आदरानें उल्लेखिलेलीं सांपडतात पण ते आज शब्दशः नाम-शेष होऊन राहिले आहेत. सर्वच ग्रंथ टिकणें शक्यहि नाहीं, तसें उपयुक्तहि नाहीं. म्हणून साहित्याच्या खाणींतील सुवर्णमिश्रित मार्तीतून सुवर्णकण तेवढेच काळाच्या चाळणींतून गळत गेले असते तर काय बहार झाली असती ? असा विचार मनांत आल्याशिवाय राहत नाहीं. पण काळाच्या भट्टींत मातीबरोबर सोन्याचेंहि भस्म होत आलें आहे.

संस्कृतमधील नामशे झालेल्या ग्रंथांकडे पाहिलें असतां या विधानाची सत्यता पटण्यास वेळ लागणार नाहीं. हे नष्ट झालेले ग्रंथ उपलब्ध ग्रंथांपेक्षां कमी योग्यतेचे असले पाहिजेत असा समज सक्कददर्शनीं होण्यासारखा आहे. पण त्यांतील कांहींची योग्यता येवढी मोठी आहे कीं, त्यांचीं नुसतीं नांवें सांगितलीं तरी बरील समज दूर होईल. भासाचीं नाटके आणि चाणक्याचें अर्थ-शास्त्र या ग्रंथांची योग्यता सर्वश्रुतच आहे; पण तीस चाळीस वर्षांपूर्वीं या सुप्रसिद्ध ग्रंथांचा पत्ता नव्हता ! या एका उदाहरणावरून संस्कृत साहित्यांतील नष्ट धनाची मातब्बरी लक्षांत येईल. सुदैवानें संशोधकांच्या पायाळु दृष्टीला या धनाचे

कांहीं हंडे सांपडूं लागले आहेत. त्यांपैकीच दिङ्नागाचें ‘कुन्दमाला’ हें नाटक होय.

या गुप्तधनाचा बराच भाग दक्षिणेकडे सांपडतो. याचें एक कारण उत्तरेकडे आर्य संस्कृतीला वाईट दिवस आल्यावर दक्षिणात्यांवर तिच्या संगोपनाचा भार पडला हेंच असावें. त्यांनीं तो किती चोख रीतीनें उचलला हें दाक्षिणात्यांतून निघालेली श्रीशंकराचार्यादि आचार्यांची परंपरा, व विजयनगरच्या विद्यारण्यांची संस्कृतसाहित्यसंकलनात्मक कामगिरी यांवरून लक्षांत येईलच. भासाचीं नाटके, चाणक्याकांचें अर्थशास्त्र, जुन्या ग्रंथकारांतील हजारोंवर वचनें उद्धृत करणारा भोजदेवाचा शृंगारप्रकाश इत्यादि अनेक ग्रंथ दक्षिणेकडे सांपडले आहेत. त्यांतील प्रस्तुतचें नाटक हें एक होय.

या नाटकाचा कर्ता दिङ्नाग हा न्यायशास्त्रांतील पंडित म्हणून प्रसिद्ध आहे. आणि या पंडिताची तर्ककशधी नाटकाच्या कोमल प्रांतामध्येहि किती कौशल्यानें वावरे हें कुंदमालेंत पहावयास सांपडतें. कालिदासांच्या मेघदूतांतील—

‘दिङ्नागावां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावपेलान्।’

या ओळींत दिङ्नाग पंडिताचा गर्भित उल्लेख आहे असें मल्लिनाथ व त्याच्या पूर्वीचा दुसरा टीकाकार दक्षिणावर्तनाथ हे दोघेहि मानतात. तें खरें असल्यास कालिदासानें ज्याच्या गर्वखंडनाविषयीं गर्भित उल्लेख करावा अशा प्रकारचा त्यावेळचा तो एक गाजलेला ग्रंथकार असावा. तो कालिदासाचा बहुधा समकालीन असून पांचव्या शतकाच्या प्रारंभी होऊन गेला असावा, असें कुन्दमालेंच्या संपादकाचें मत आहे. तेव्हांपासून तों ‘साहित्यदर्पण’ कारांच्या काळापर्यंत कुंदमाला किंवा त्यांतील कांहीं भाग उपलब्ध असावेत असें साहित्यदर्पणांत कुंदमालेंतील घेतलेल्या एका श्लोकावरून दिसतें. ‘भावप्रकाश’ कार शारदातनय, ‘बहुरुपमिश्र’ आणि ‘काव्यकामधेनुकार’ या ग्रंथकारांनीं कुन्दमालेचा उल्लेख केलेला आढळत होता पण साक्षात् नाटक उपलब्ध नव्हतें, तें थोड्या वर्षापूर्वी प्रथमच उपलब्ध झालें.

कुन्दमाला ही एक सुप्रसिद्ध सतितात्यागाच्या प्रसंगावर उभारलेली नाट्यकृति असून ती भवभूतिच्या ‘उत्तररामचरिता’ च्या जोडीला बऱ्याच अंशीं बसेल

अशा तोलाचो आहे. कुन्दाच्या फुलांची माला गुंफण्याची सातेची कांहीं विशेष हातोटी होती; आणि वनवासांतील सुलभ प्रसूतीनंतर अशी माला गुंफून रोज गंगेस अर्पण करण्याचा सातेनें क्रम ठेविला होता. पुढें यज्ञप्रसंगानें राम गंगा-तटाकें आला असतां गंगेच्या प्रवाहांतून वहात असलेली कुन्दमाला पाहता झाला आणि सीता आसपास कोठें तरी रहात असली पाहिजे या विचारानें तो व्याकुळ झाला. या प्रसंगास उद्देशून या नाट्यकृतीला 'कुन्दमाला' हें नांव दिलें आहे.

रामकथा आधींच रमणीय आणि अवीट, त्यांत सीतात्यागाचा प्रसंग हा तर भावनाकल्लोलांनीं नुसता ओथंबलेला. प्राणापलीकडे प्रेम असतांहि केवळ लोका-राधनेस्तव पत्नीत्यागाच्या विरहानलांत स्वतःला पिचवून घेणारा रामचंद्र, गंगाजलाप्रमाणें विशुद्ध असतांहि त्यागाबद्दल पतीला दूषण न लावणारी व त्यावर अव्यभिचारी प्रेम करणारी सीता, केवळ भ्रातृ-आज्ञा म्हणून मातेप्रमाणें पूज्य अशा सीतेला गर्भमंथरावस्थेंत रानावनांत सोडणारा व त्याबद्दल मनांत स्वतःची अवहेलना करणारा लक्ष्मण, अशीं यातील पात्रें. आणि अशा महोदार परंतु भवितव्यतेच्या गर्तेत सांपडलेल्या थोरांच्या भावनांचा खेळ हा या नाटकाचा मालमसाला ! त्यांतच यज्ञनिमित्तानें राम वनांत आल्यावर लुक्कुशांना पाहतो; पण बाप मुलांना ओळखात नाही व मुलें बापाला ओळखात नाहीत असा सर्वतोपरी नाट्यानुकूल प्रसंग ! सर्व वातावरणच काव्यमय. या प्रसंगावरील भवभूतीची दगडालाहि पाझर फोडणाऱ्या कहररसानें परिपूर्ण अशी नाट्यकृति प्रसिद्धच आहे.

'कुन्दमाले' मध्ये भावनाविष्कार 'उत्तररामचरितां' तल्या इतका उत्कट नसला तरी उत्तररामचरिताच्या शेजारीं स्वतंत्र असें स्थान मिळण्याइतकें रचना कौशल्य व महनीय आणि लोकोत्तर व्यक्तींच्या भावनांचा आविष्कार नल्क्य हातानें खुलविण्याची कोमलता कुन्दमालेमध्ये आहे. राम वनांत आला नंतर, स्वतः अदृश्य राहून सीता रामसन्निध राहते, ही नाट्यानुकूल रचना उत्तररामाचरितांतल्याप्रमाणें कुन्दमालेंतहि आहे. पण कुन्दमालेंत शिवाय अशी खुर्बादार योजना केली आहे कीं, वाल्मीकीच्या वरानें सीता तर अदृश्य होते, पण तिच्या

अंगावरचा शेला; रामास दिसू शकतो. इतकेच नव्हे, तर पुष्करणीमध्ये तिचे पडलेले प्रतिबिंबहि रामाला दिसू शकते ! त्यामुळे रामाची मनःस्थिति फारच चमत्कारिक होते.

त्यानंतर कथानकाला पुनः कलाटणी देण्याकरिता, तिलोत्तमा अप्सरा ही सीतेचे रूप धारण करून रामाची परीक्षा पहात आहे व रामाला दिसलेले सीतेचे प्रतिबिंब व सांपडलेला शेला हा सर्व तिलोत्तमेचा खेळ होय अशी रामाची समजूत त्याचा मित्र विदुषक याजकडून करविली आहे. सीतेचे निर्व्याज प्रेम आणि रामाचे उदात्त वर्तन ह्यांचे चित्र कवीने यथातथ्य काढलेले आहे. पाहिल्याच अंकांत सीतेला वनांत एकटीच सोडून लक्ष्मण निघाला असतांही सीतेची एकच चिंता म्हणजे पतीच्या कल्याणाविषयी ! ती म्हणते, “ श्रीरामचंद्रांचे परिवारमंडळ जर मोठे आहे, तरी तो यापुढे कस दिवस काढील बरे ? कारण स्त्रियाच दुःखामध्ये साहाय्य करणाऱ्या असतात.” दुसऱ्या अंकामध्ये सीतेची सखी सीतेच्या प्रेमाची परीक्षा पहाण्याकरिता, राम लवकरच यज्ञ करणार असून यज्ञामध्ये सहधर्मचारिणीचा पाणिग्रहणविधि होत असतो असें मुद्दाम डिवचून बोलते. पण त्यावर सीता एवढेच उत्तर करते की, “ सखे, माझा आर्य-पुत्राच्या हृदयावर प्रभाव आहे. त्याच्या हातावर नाही. ” कुन्दमालेचे दर्शन रामास होताच प्रियेची आठवण म्हणून ती कुन्दमाला हृदयाशी धरण्याचा मोह होणे सहाजिक असतांही व सीतेच्या आठवणीने चित्तव्याकूल झाले असतांही राम म्हणतो, “ ही कुन्दमाला मला प्रिय असतांही ती कदाचित् देवतेच्या पूजेची असावी या शंकेने मला तिचा उपभोग घेवत नाही ! ” कुशलवांना पाहिल्याबरोबर रामाच्या अंतःकरणांत जो प्रेमाचा पान्हा फुटतो, जी गूढ अस्फुट पण गोड आशा तरंगू लागते तिचे चित्र पांचव्या सहाव्या अंकांत फार हृदयंगम काढले आहे. ते सर्व प्रस्तुत नाटकांतच वाचले पाहिजे. त्याचे दिग्दर्शन करण्याने उपोद्घाताच्या मर्यादेचे अतिक्रमण मात्र होईल.

शेवटच्या एका उदात्त प्रसंगाचा उल्लेख करण्याचा मोह मात्र आवरत नाही. तो म्हणजे सीतेचा स्वीकार केल्यावर रामाने आपल्या हयातीत कुशाला राज्यावर बसविण्याचा. रामासमक्ष रामाच्या विनंतीवरून ऋषिवर्य वाल्मिकी कुशाला

‘राज्याभिषेक’ करतात आणि लगेच राम तमाम जनतेसमोर स्वतः कुशाला ‘राजा’ म्हणून संबोधून म्हणतो, “हें राजा, तुझ्या अनुज्ञेने चौवराज्यपदावर लवाला अभिषेक करण्याची मी इच्छा करतो.” हा देखावा चालूं असतां वानप्रस्थाश्रमाचें उदात्त चित्र पहावयास मिळतें. भरतवाक्यांतील शेवटच्या चरणांत ‘सकलीं वृद्धी असो गोधनी!’ हें वाचून कुन्दमालेच्या कालीं गोमातेला प्राप्त झालेलें महत्त्व लक्षांत येतें. तसेंच कुन्दमालेचा कर्ता दिङ्नाग हा बौद्ध मानला जात असतांहि त्यानें रामचरितच वर्णावयास घेतले यावरून हिंदूंची धार्मिक सहिष्णुताहि ध्यानीं येते. असो.

कुन्दमाला नाटक संस्कृत वाचकापुढें आल्याला दहावारा वर्षे होऊन गेलीं. मराठी वाचकांच्या भेटीला मात्र ते यंदा १९३५ सालीं प्रथमच येत आहे. व त्याचें श्रेय ‘मध्वभाष्यभाषांतर’, ‘छदोमंजरी’ वगैरेंचे विद्वान लेखक पंडित रंगाचार्य रट्टी यांना आहे. प्रस्तुत नाटक मूळ संस्कृतमध्ये छापलें गेलें तें तंजावर व म्हैसूर येथें सापडलेल्या दोन प्रतींवरून. त्या दोन्ही प्रति अपूर्ण व अनेक ठिकाणी कसरीनें खाल्लेल्या. दान्हां प्रतींत प्राकृताची संस्कृत छाया दिलेली नाहीं. अशा स्थितींत छापलेलें पुस्तक परिश्रमानें प्रथम बसवून नंतर भाषांतर करावें लागतें हें सांगावयास नकोच. प्रस्तुत भाषांतर सुगम व सुंदर असून मूळ कृतींतलि रसास्वाद भाषांतरांत उत्तम चाखतां येतो. नाटकातील मूळ पद्यांचें पद्यमय सरस भाषांतर कोल्हापूरचे डॉ. श्रीखंडे यांनीं केलें आहे. डॉक्टरांचे गीतगोविंदाचें सुश्लिष्ट भाषांतर ‘सुश्लोकगोविंद’ हें मराठी वाचकांजुढें आहेच. प्रस्तुत कुन्दमालेला मराठी पेहराव चढवून या ग्रंथकारद्वयानें वाचकाला ऋणी केलें आहे.

—नाटकाच्या प्रारंभीचा उपाद्घात.

: बारा :

सावरकरांची भावगीतं

सावरकरांच्या स्फुट कवितांचा संग्रह आज प्रो. मायदेव प्रसिद्ध करीत आहेत. त्यांतील जें कवन माझ्या प्रथमच ऐकण्यांत आलें व ज्यानें माझ्या मनाला चटक लाविला तें कवन म्हणजे “ ने मजसी ने परत मातृभूमीला । सागरा, प्राण तळमळला ” हें होय.

वीस पंचवीस वर्षांपूर्वीची ती गोष्ट. आम्ही कांहीं स्नेहीमंडळी प्रतापगड, रायगड वगैरे शिवशाहीतील स्फूर्तिप्रद स्थळांचें दर्शन घेण्याकरितां सहल करीत चाललों होतो. वाटेत वाचण्याकरिता साहित्य घेतलें होतें तें सावरकरांचे पोवाडे व इतर कवने ! अंदमानांत खितपत पडलेले सावरकर हे त्यावेळच्या तरुण पिढीला त्यागाची साक्षात् मूर्ति वाटत. मायभूमीपासून दुरावलेल्या पण मायभूमीचें दर्शन घेण्यासाठी तळमळणाऱ्या त्यांच्या हृदयांत कोणत्या भावनांचे कळोळ उठत असतील याचीच आम्ही मित्रमंडळी चर्चा करीत चाललों होतो. तोंच आमच्यापैकीं एकानें आपल्या पोतडींतून हस्तलिखिताची वही बाहेर काढली व त्या वहींतून ‘ सागरास ’ हें गीत गाऊन दाखविलें. त्या स्नेह्याला सुरेल आवाजाचेहि देण होतें. त्यावेळीं माझ्या मनावर जो परिणाम झाला तो आजहि नष्ट झालेला नाही. उत्कृष्ट भावगीताचे गुण त्या गीतांत एकवटले आहेत. सार्थी सुटसुटीत चार कडवीं, निरर्थक पाल्हाळाचा अभाव, करुण रसाला अनुकूल असें ‘ अकरूर ’ वृत्त व मायभूमीच्या विरहामुळें जिवाची होणार, तळमळ ही एकच एक भावना सर्वत्र खेळलेली. भावनेच्या आविष्काराला साजेल अशी प्रसादपूर्ण भाषा. कल्पनाविलास भावनेच्या तंत्रानें वागेल एवढ्याच बेताचा

सावरकर इंग्लंडमध्ये असतांनाच सरकारची त्यांच्यावर अवकृपा झाली. माय-भूमीला कदाचित कायमचे अंतरावे लागेल हें दृष्य त्यांना दिसूं लागलें. अशा स्थितीत सागराच्या कांठीं बसून आपल्या हृदयाची कथा ते सागरास सांगत आहेत. ज्या सागराच्या पृष्ठावरून मायभूमि सोडून आपण दूरदेशीं आलों त्यालाच पुन्हां आपणांस परत घेऊन जाण्याविषयीं ते विनंती करीत आहेत.

ने मजसी ने परत मातृभूमीला । सागरा, प्राण तळमळला !

सागरा, तुझ्यावर विसंबून ना मी येथें आलों ? वाटलें, जसा सुखरूप तूं मला येथें घेऊन आलास, तसाच परतहि नेशील. परत गेल्यावर मातृभूमीच्या उद्धाराचें व्रत अधिक जोमानें, अधिक कार्यक्षमतेनें मला चालवितां येईल. पण माझी फसगत झाली.

शुक पंजरि वा हरिण शिरावा पार्शी ।

ही फसगत झाली तैशी ॥

मी यथ आलों केवढ्या आशेनें कीं, माझ्यांतील सुप्त शक्ति विकसित होतील, आणि त्याला येणारा फुलोरा मीं परत गेल्यावर मातृचरणीं वाहीन !

गुणसुमनें मीं वैचियलीं या भावें ।

कीं तिनें सुगंधा द्यावें ॥

पण आतां त्यांचा निर्माल्य होणार !

जरि उद्धरणीं व्यय न तिचा हो साचा ।

हा ध्यर्थ भार विद्येचा ॥

सागरा ! तूं म्हणशील कीं, येथेंच राहिलास म्हणून काय बिघडलें ? काय येथल्या अ. काशांत नक्षत्रें नाहींत, कीं येथल्या नगरींत प्रासाद नाहींत ? पण तुला सांगतों—

नाभ नक्षत्रें बहुत एक परि प्यारा ।

मज भरतभूमिचा वारा ॥

प्रासाद इथें भव्य परी मज भारी ।

आइची झोपडी प्यारी ॥

तिजवीण नको राज्य मज प्रिय साचा ।

वनवास तिच्या जरि वर्निचा ॥

सागरा ! तुला माझी हृदयव्यथा कशी रे बोलून दाखवू ? सरित्पते, तुझ्या सरितेच्या विरहाची शपथ घेऊन तुला सांगतो की, माझा जीव तळमळतो आहे. काय ? फेसाच्या मिषानें तू माझ्याकडे पाहून हंसतो आहेस ? हंस, बाबा ! तुझ्यावर स्वामित्व गाजविण्याची सत्ता आज आङ्गलभूमीच्या हातीं आहे. आणि माझी मायभूमि आज दुर्बल झाला आहे. पण सागरा, लक्षांत ठेव. वरवर अबला दिसली तरी माझी भूमि अबला नाही बरें. आणि तुला तरी आठवण असावयास पाहिजे की, तुला एका आचमनांत पिऊन टाकणारा परा-कमी अगस्त्य माझ्या मायभूच्या कुर्शांतच जन्मास आला होता !

अबला न माझि ही माता रे ।

कथिल हें अगस्तिस आतां रे ॥

जो आचमनीं एक क्षणीं तुज प्याला ॥

सागरा प्राण तळमळला ॥

असें हें एक उत्तम भावगीत आहे. कवीच्या प्रथमच ऐकलेल्या एखाद्या चांगल्या कवनाचा ठसा मनावर खोल उमटून जातो. तसा या कवनाचा माझ्या मनावर उमटलेला आहे. पण मी या कवनाचा मुद्दाम विस्तारानें उल्लेख केला याचें कारण म्हणजे सावरकरांच्या कवनाची भूमिका येथें स्पष्ट पहावयास सांपडते. सावरकरांच्या साहित्याचा स्थायीभाव देशप्रेम हा आहे, मग विषय कोणताहि असो. चुकलेलें कोंकळ असो वा गाडीला जुंपलेला बैल असो. या प्रेमाच्या क्यारुप अविष्काराचा जातिवंत अनुभव त्यांनीं चाखलेला आहे. आणि आपलें प्रतिभेचें देणें देशप्रेमाच्या अविष्कारांतच वेचिलें गेलें पाहिजे अशी त्यांची तळमळ आहे.

सावरकरांच्या एका अत्युत्कट भावगीताचें हें विवेचन झालें. याच्या मानानें भावोत्कटनेनं जरा कमी अशीं कवनें ' सावरकरांची कविता ' या संग्रहांत वाचकांस बरीच वाचावयास मिळतील. स्वतंत्रतेचें स्तोत्र, प्रियकर हिंदुस्थान, प्रभा करास, सांतवन, माझें मृत्युपत्र, जा झुंज, मला देवाचें दर्शन घेऊं या, तनुवेल ह्या कविता भावगीतांचे चांगले नमुने म्हणून उल्लेखिण्याजोगे आहेत. प्रियकर हिंदुस्थान ह्या कवितेंतील,

कस्तुरी मृग परिमलपूरित जिचें फुलावें रान ।
प्रभातकाळीं कोकिल किलकिल कूजित आम्रोद्यान ॥

आणि

तुझ्या जलांहीं अनंत पितरां दिलें तिलांजलिदान ।
पुण्यभूमि तूं ! पितृभूमि तूं ! आमुचा अभिमान ॥

हे चरण विशेषच हृद्य आहेत. तसेंच प्रभाकरास या कवितेंतहि वास्तव्यदर्श आत्मलेखन किती सुंदर झालें आहे हें पहाण्यासारखें आहे. ते लिहितात.

परितुनि यौवनलतिकेला तूं पहिलें फूल फुले ।
तनया, तनु थरथरली स्नेहें नेत्र स्निग्ध झाले ॥
परंतु अमुचें अभिनव यौवन त्यांत पितृत्वाचा ।
प्रथम समागम, गमुनी लज्जाविनय मना साचा ॥
नवप्रसव तव जननी मजला दावित असतांहि ।
गुरुजनमर्यादेनें म्यां बहु पाहिलें नाहीं ॥
चोरुनि प्यावें कधीं कधीं तव अर्ध चुंबनातें ।
सुखोत्सवें तंव आपण होऊनि नयन झांकति ते ॥
प्रभ्या प्रियकरा, होतासी बहु दिवस असा सखया ।
अमूर्त तूं कल्पना एक मधु-मधुर अशी हृदया ॥

परंतु तोच प्रभाकर मृत्युवंचकानें हरुन नेल्याचें त्यांना कळलें तेव्हां त्याच कवितेंत ते म्हणतातः—

हृदय जोंवरी प्रभ्या प्रियाळा ! असाचि तिथ राहें ।
पूर्वार्जित मदहृदयगृह असे तुझेंचि तनया हें ॥

आधुनिक कवींच्या प्रेमगीतांत मागे न पडणारी अशी तनुवेल ही कविताहि वाचकांनीं नजरेखाली घालण्याजोगी आहे.

उत्कट काव्यगुणांनीं ओथंबलेली भावगीतें 'सावरकर कवितें'त फार आढळणार नाहीत. कारण सावरकरांच्या प्रतिभेचा कल काव्यगुणापेक्षां वक्तृत्व गुणांकडे कदाचित् अधिक झुकता असावा. वक्तृत्वाला ऐसपैस फैलाव मानवतो व शोभतो. पोवाड्यामध्ये या गुणांचा फायदा दिसून येतो. शिवाय त्यांची मनोघटना तर्कशील असल्यानें भावनेनें रंगतां रंगतां तार्किक प्रवचनाच्या प्रांतांत ते केव्हां

केव्हां शिरतात आणि त्या स्थळीं कवित्वाला उणेपणा येतो. तोंडाला फेंस आल्य तरी निमूटपणें गाडी ओढणाऱ्या बैलास पाहून कोणी हिंदु तुच्छतेनें हांसला. त्यावर ह्या बैलानें परक्याच्या निमूटपणें लाथा खाणाऱ्या हिंदूंची चांगलीच हजेरी घेतली. पण—

‘जे. पी. बैलतस महावृषभ सी. पस्. आय नंदी अशा ।

देईना पदव्या मला मम धनी नाना जरी शुष्कशा ॥

देतो नित्य तृणास गार हिरव्या खाया पिण्यानें जला

नाहीं घेत मिठावरी कर नसे मी धन्य का आजला ?

असली भाषा वृषभाच्या तोंडीं कशी शोभेल ?

‘बालविधवादुःखस्थितिकथन’ म्हणून जी कविता आहे तिच्यांत बाल-विधवांच्या वकिली कैफियतीचा थाटच अधिक दिसतो. प्रासंगिक म्हणून मुद्दाम तयार केलेल्या काव्यांचा सामान्यतः हाच प्रकार असतो. पण सावरकरांचें जीवनच सामान्य कवीहून वेगळ्या प्रकारचें झाल्यानें त्यांच्या कवनांतील कांहींचे विषय हे स्वाभाविकपणेच नाविन्यपूर्ण वठले आहेत. अंदमानांतील बंदिस्त परवशतेच्या जीवनानें त्यांच्या चरित्रपटांतील महत्त्वाची जागा व्यापून टाकली आहे. या जीवन खंडांतील विशिष्ट अनुभवांतून कांहीं कवनें निर्माण झालेली आहेत. कैद्याच्या पायांतील बेडी हें त्यांच्या परवशतेचें एक अखंड स्मरण जागविणारें मनःशल्य. पण या बेडीवर संतापून न जातां एखाद्या दागिन्याप्रमाणें ती स्वच्छ घासून पुसून ठेवावी लागावी हा एक दैवघटनेचा विक्षिप्त मासला आहे. बेडी न घासली तर गंजायची व गंजली म्हणजे अधिक खुपायची ! कैद्याला बेडी काळजीपूर्वक साफ करीत बसलेला पाहून त्या दृश्यांतील विरोध कोणाच्याहि मनाला चटका लावील.

फोडुनि तोडुनि जी जाळावी तीच कशी उजळावी ।

आपण अपुलिची रे बेडी हौस तुझी ही वेडी !

बंदिवासांतील दुसरा अनुभव म्हणजे सुटका होण्यापूर्वीच मृत्यूच्या स्वाधीन व्हावें लागण्याची भीषण कल्पना. अशा वेळीं मृत्यूचा बेडर वृत्तीनें स्वीकार करण्यांत वीरवृत्तीचा एक विशेष अविष्कार दिसून येतो.

ये मृत्यो ! ये तू ये, यावयाप्रती
निघालाची असशिल जरि ये तरी सुखें !
कोमेजुनि जावया भिवोत हीं फुलें
हीं द्राक्षें रसरशीत सुकुनि जावया
भ्यावें तें कां म्हणूनी तुजसि परी मी ?

देशसेवेमध्ये आयुष्याचें ज्यानें सोनें केलें त्याला मृत्यूच्या स्पर्शानें तें गंजेल
ही भीति कशाला ?

जरि असेल त्या अंधःकारलतेला
फुलत दुज्या दिवसाचें फूल (पुनर्जन्म) तरी ही
भीति न मज, कीं येथें पेरिलें अम्हीं
फुलत आणि फुलत तेंच.

या विषयावरची सर्वांत उत्कृष्ट कविता आत्मबल ही होय. हुतात्म्याला अमानुष छळ सोसण्याचा तयारी नेहमींच करावी लागते. ती सिद्ध होण्यास कोणताहि छळ बोथट ठरेल अशा वज्रवृत्तीचें कवच निर्माण करणारें हें छोटे कवन आहे. सत्याग्रही वीराच्या जिभेवर अखंड हळावें अशी त्याची योग्यता आहे. फांसावर लटकणारे कांहीं हुतात्मे भगवद्गीतेतील ‘अच्छेद्योऽयमदाहयोऽयं’ इत्यादि मंत्र म्हणतांना आढळून येतात. त्याच धर्तांवर सावरकर लिहितात :

अनादि मी अनंत मी अवध्य मी भला
मारिल रिपु जगतिं असा कवण जन्मला ?
लोटि हिंस्र सिंहाच्या पंजरीं मला
नम्र दाससम चाटिल तो पदांगुला
आण तुझ्या तोफांना करूर सैन्य तें
यंत्र तंत्र शस्त्र अस्त्र आग ओकते
हलाहला ! त्रिनेत्र तो
मी तुम्हांसि तैसाची गिळूनि जिरावितो.

या वज्रकवच मंत्राची मोहिनी भावी वीरांना अखंड भारून टाकील यांत संशय नाही.

३ तेरा :

प्राचीन कवींतील अनुकरण प्रकार

अनुकरण हें उत्तमांतलें उत्तम गौरवीकरण होय असें सुभाषित आहे. प्राचीन कवींनीं एकमेकांचा गौरव—नुसत्या प्राकालीनांचाच नव्हे तर समकालीनांचाही—मुक्तकंठांनं गायिला आहे. पण हे कवि नुसते कवि नसून संत असल्यानं गौरवोद्गारांत त्यांच्या संतश्रेष्ठत्वाच भर असे. यामुळें त्यांच्या कवित्वशक्तीचें मापन कसें केलें जात असे याचें प्रतिबिंब गौरवोद्गारांत पहावयास सांपडत नाहीं. हे कवि एकमेकांकडे संतत्वाच्या भूमिकेवरून पहात असल्यानं एकमेकांच्या काव्याचें काव्यदृष्ट्या म्हणजे गुणदोषविवेचनदृष्ट्या परीक्षण करण्यास त्यांचें मनच धजलें नसलें तर नवल नाहीं. पण जेथे मते साक्षात प्रगट झालेलीं नसतात तेथें तीं अप्रत्यक्षपणें डोकावत असलेलीं न्याहाळून काढतां येतात. या अप्रत्यक्ष मतप्रगटीकरणांपैकीं एक प्रमुख प्रकार म्हणजे अनुकरण हा होय. अन्य कवींतील कोणते दृष्टान्त, कोणते प्रसंग, कोणतीं वर्णनें या कवींना त्यांचें अनुकरण करण्याइतकीं हृदयंगम वाटलीं हें अवलोकन केलें असतां त्यांची रसग्रहणदृष्टी अजमावतां येईल. हें अनुकरण अजाणतां व जाणूनबुजून असें दोन्ही तऱ्हेचें असतें. तुकारामानें उल्लेखिलेल्यासारखे ‘उष्ट्या पत्रावळी गोळा’ करणारे कवि सोडले तर एकमेकांच्यातील सौंदर्य स्थळांचें अनुकरण करण्यांत त्यांना कमीपणाही वाटत नसे. महाराष्ट्र—वाङ्मय मंदिर हें समाईक मालकीचें आहे व तें शृंगारण्याचा यथाशक्ति प्रयत्न करीत रहावें अशी त्यांची भूमिका असे.

खेडेगावांतील ग्रामदेवतेचा उत्सव साजरा करावयाचा असला, म्हणजे गावांतील सर्व ग्रामस्थांनीं मिळून तो उत्तम रीतीनं साजरा होईपर्यंत झटावें व त्याबद्दल सामुदायिक अभिमान बाळगावा असा प्रघात पडलेला आहे. ज्याच्या

आंगांत जी कला असेल ती कला त्याने उत्सवाच्या यशस्वितेच्या चरणीं वाहावी. मल्लजेठी असतील त्यांनीं कुस्ती पकड जुंपाव्या, गोड गळ्यावर भजन करणारे असतील त्यांनीं भजनाचा थाट उडवून द्यावा, कारुणारुंही मंदिरास रंगसफेती द्यावी, पोरासोरांनीं रंगीबेरंगी कागदांच्या माळा, पताका टांगून गांव शृंगारावा असा सर्वांचा उत्साह एकत्र येऊन एकमेकांच्या संगतींत आनंद लुटावा असा प्रकार आढळतो. शेवटीं भंडार्याच्या दिवशीं प्रत्येक कुटुंबानें आपल्या घरांतील शिधा आणून भंडार्यांत सामील करावा किंवा सिद्ध व पक्क अन्न आणून त्याचा अन्नकोट करावा अशी रीत आढळून येते. या सर्व प्रकारांत स्वतःचें वैशिष्ट्य मिरविण्यापेक्षां सामुदायिक आनंद लुटण्याची वृत्तीच प्रामुख्याने वावरत असते.

प्राचीन मराठी कवींमध्येही असाच प्रकार आढळतो. ज्ञानदेवें रचिला पाया । तुका झालासे कळस ॥ हा संत बहिणाबाईचा अभंग सुप्रसिद्ध आहे. या अभंगांत संतांनीं निर्माण केलेल्या वाङ्मयाला मंदिराचीच उपमा दिली आहे. आणि या मंदिराच्या उभारणींत ज्ञानेश्वर आणि तुकाराम अशांसारख्या अव्वल दर्जाच्या संतकवींच्या कामगिरीचा प्रामुख्याने निर्देश करण्यांत आला असला तरी या मंदिराच्या भव्यपणांत आणि कलाकुसरीस अनेक संतकवींनीं हातभार लावलेला आहे हेंच बहिणाबाईला आपल्या अभंगांत प्रतिपादन करावयाचें आहे. हे सर्व संतकवि एकमेकांविषयीं आदर बाळगीत आणि आपलें काव्य सजविताना पूर्वकवींच्या काव्यातील रमणीय कल्पना आपल्या काव्यांत घेण्यास त्यांना कमीपणा वाटत नसे.

पूर्वकवींच्या काव्यांचें परिशीलन किंबहुना पठणही असल्यामुळें त्यांतील कांहीं सुरस कल्पना व दृष्टांत हे अजाणतांही त्यांच्या काव्यांत उतरत असत. पण कांहीं वेळेला जुन्या काव्याचा नव्या काव्यांत उठलेला पडसाद अगदीं स्पष्टही असतो. साधुसंत येती घरा । तांचि दिवाळी दसरा ॥ ही तुकारामाची वाणी प्रसिद्ध आहे. पण पूर्वकालीन एकनाथाची ओवी पहा, म्हणजे साम्य तेव्हांच नजर वेखील, “ जें माझे भक्त आले घरा । तें सर्व पर्वकाळ आले द्वारां । वैष्णवा तो दिवाळी दसरा । तीर्थें घरापै येती ॥ तुकोबानें एकोबाच्या वाणीलाच उजळा दिलेला नाहीं का ? तसेंच साधूची समता वर्णन करतांना ज्ञानेश्वरांनीं

लिहिलें आहे—ऊस हा जसा पाणी घालून जीवन देणाराला गोडी देतो तसाच तो त्याला चरकांत पिळून टाकणारालाही पण देतो. ना तरी इक्षुदंडु । पाळी तया गोडू ॥ गाळी तया कडू । नाहेच जेवीं ॥ आतां हाच दृष्टांत तंतोतंत मोरोपंतांच्या भारतांतही कसा आला आहे तो पहा—

‘ पाळी जो त्यासि मधुर इक्षु तसा त्याहि अदय जो गाळी । ’

मोरोपंतानीं वामनपंडिताची भक्तिरसज्ञ वामन स्वामी या शब्दांनीं मुक्तकंठांनै स्तुति केलेली आहे. त्या वामनाच्या उक्तींचा प्रतिध्वनि मोरोपंतांच्या उक्तींत उमटलेला पुढीलप्रमाणें दिसतो. वामन लिहितो : “ तुझा अतर्क्य महिमा न कळे अनंता ” तर त्याच धर्तीवर मोरोपंत लिहितो कीं : “ अतर्क्य महिमा तुझा गुणही फार बाहे विधि. ”

आद्यकवि मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर यांचे ग्रंथ हे त्यांच्यानंतर होऊन गेलेल्या कवींच्या नित्य पठणांत असत, त्यामुळें पहिल्या कवींच्यातले सरस असे दृष्टांत अनेकवेळां पुढील कवींच्या काव्यांत डोकावतांना आढळतात. वर ज्ञानदेवीतील ऊसाचा दृष्टांत दिला आहे. मुकुंदराजांच्या विवेकसिंधूतील ऊसाचा दृष्टांत पहा. मुकुंदराज म्हणतात कीं, ऊस वरून काळा दिसला तरी आंत रस गोडच असतो म्हणून नुसत्या भाषेच्या बाह्यांगवरून ग्रंथाची योग्यता ठरवू नये. ऊस कीरु दीसे काळा । परि घेणें रसाचा गळाळा । तैसे बोल आरुष परी झळाळा । दीसे वीवेकाचा ॥ आतां हाच दृष्टांत गुरुचरित्रकार सरस्वती गंगाधर यानें आपल्या बदलत्या भाषेंत मांडला आहे. तो लिहितो : “ ग्रंथ कराल उदास । वाकुडा कृष्ण दिसे ऊस । परि अमृत निघे त्याचा रस । दृष्टी द्यावी तयावरी ॥ ” आणखी एक सुंदर साम्य पहा. मुकुंदराज लिहितो, ज्ञानांचा तारुवीं बैसोनी । कृपेचे सुवायें पेलुनी । देवेचीं तारका होउनी । तारावें मातें ॥ हेंच रमणीय रूपक गुरुचरित्रांत जवळ जवळ अशाच शब्दांत आलेलें आहे. तें असें, “ ज्ञाननौकीं बैसवोनी । कृपेचा वायु पालाणुनी । हृदये तारक करुनी । तारावें मातें ॥ ” चंद्रदर्शनानें भरती येण्याचा दृष्टान्त हा अनेकांचा आवडता आहे. मुकुंदराज लिहितो, मग बोलिला तो योगिंद्र । बारे तूं पूर्णचंद्र । माझा बोध समुद्र । उल्हासीला तुवां ॥ गुरुचरित्रकारांच्या पुढें ही ओवीच जणुं काय असावी अशा प्रकारचे त्यांचे

शब्द पडलेले आहेत. ते असे : मग काय बोले योगींद्र । बा रे शिष्या तूं पूर्णचंद्र । माझा बोधसमुद्र कैसा तुवां उल्लासवील ॥ चोखामेळ्याच्या ऐसा भक्त राजगुंडा ज्याचा तिहीं लोकीं झेंडा । या वर्णनाचाच रामदासाच्या 'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा । ज्याचा तिहीं लोकीं झेंडा । या उद्गारांत पडसाद पडलेला दिसत आहे ना? लांकडासारख्या कठोर पदार्थाचा नाश करणारा भ्रमर हा कोमल कमलामध्ये मात्र गुरफटून जातो हा संस्कृत सुभाषितकारांचा मार्भिक दृष्टांत अनेकांनीं वापरलेला आहे. ज्ञानेश्वर लिहितात : “ जैसे भ्रमर भेदी कोंडे । भल तैसे काष्ठ कोरडे । परि कळिकेमाजी सांपडे । कोवळीये ॥ ” हाच दृष्टांत एकनाथ आणि तुकाराम यांनींही आदरिला आहे. एकनाथ लिहितात “ जो शुष्क काष्ठ स्वयें कोरी । तो कोंवळ्या कमळामाझारी । भ्रमर गुंतला प्रीतिवरी । केसरमाझारी कुचंबो नेदी ॥ ” याच प्रकारचे उद्गार तुकारामांनें काढले आहेत. “ नाहीं काष्ठाचा गुमान । गोंवी भ्रमरा सुमन . ”

होनाजी बाळाची 'घनेऽयाम सुंदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला' ही भूपाळी फार लोकप्रिय आहे. त्यांतील 'मुक्तता होऊं पाहे कमळिणी पासुनि भ्रमरा । 'पूर्व दिशे मुख धुतले होतसे नाश तिमिरा', 'प्रभातकाळीं उठुनि कापडी तीर्थपंथ लक्ष्मी' 'नेमनिष्ठ वैष्णव ते विष्णुपूजा समर्पिति । स्मार्त शिवार्चन सक्त शक्ति शाक्तहि आराधिति' या पंक्तिंतील विचार व दृष्टांत होनाजींच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या श्रीधरकवींच्या हरिविजयांत आधींच कसे प्रगट झाले आहेत ते पहा. श्रीधर लिहितो कीं, पूर्व दिशेनें मुख धुतलें । आरक्त कुंकुम निढळीं रेखिले । पक्षि उडोनि चालले । भ्रमर कमळांतून मुक्त झाले ॥ कापडी तीर्थपंथें जाती । भक्त प्रातःस्मरणें गर्जति । वैष्णव विष्णुतें चिंतिती । शैव ध्यातीं शिवातें ॥ पण खुद्द श्रीधरानें आणि कदाचित् होनाजींनेंही हे विचार मुक्तेश्वरी भारतांतून उसने घेतलेले असावेत. मुक्तेश्वराच्या वनपर्वीत प्रभातकालचें मोठें सुरम्य वर्णन आहे. त्यांत मुक्तेश्वर लिहितो : 'शेष वैचता अठरा घटिका । पूर्व दिशेनें क्षाळिले मुखा । कुंकुम रेखिले त्या तिलका । अरुणोदय बोलिजे ॥ कापडी चालले तीर्थपंथे । भक्त स्मरती हरिहराते । शक्ति चिंतिती शक्ति प्रतिमा । सौर म्हणती सूर्यचि आत्मा ॥

कोणत्याही कवीने सरस कल्पना एकादी मांडली म्हणजे कालांतराने ती समाईक मालकीची समजली जाते व तिचा सर्रास उपयोग करण्यांत येतो. असाच प्रकार वर दाखविलेल्या साम्यांत दिसून येईल. 'मनाचे श्लोक' म्हणजे रामदासांचे हेच सर्वांच्या परिचयाचे. पण मनाचे श्लोक ही संज्ञा रामदासांच्या पूर्वीपासून आहे. नामदेव व एकनाथ या दोन श्रेष्ठ कवींनीही मनाचे श्लोक रचलेले आहेत. लाजो नको मना हरीच्या कीर्तना। संसारा पाहुणा दो दिवसांचा। व अरे अरे मना सत्य धरा ध्याना। पंढरांचा राणा वेध ठेवी तयाचा। हे नामदेव व एकनाथ यांचे अभंग पदा. हीच परंपरा वामन पंडितांनीही चालू ठेवली. त्यांचेही मनाचे श्लोक आहेत. श्रीधरकवीने पांडवप्रताप लिहितांना मुक्तेश्वरी भारताचा जणुं किताच आपल्या डोळ्यापुढे ठेविला होता. यामुळे मुक्तेश्वराची छाया श्रीधरावर अतोनात पडलेली दिसते. आपले काव्य सजविण्याकरितां जुन्या कवींच्या काव्यांतून सरस कल्पना उचलून घेणे हा आपला हक्क आहे, ही आपली वडिलांजित जिदगीच आहे, असेच ते मानीत.

जुन्या कवींचे काव्य अपुरे राहिले असल्यास ते पुरे करण्याचाही प्रयत्न झालेला दिसतो. मुक्तेश्वराच्या भारतापैकी पहिली चार म्हणजे आदि, सभा, वन आणि विराट हीं पर्वे व सौक्तिक पर्व एवढीच उपलब्ध आहेत. तेव्हां बाकीची उरलेलीं पर्वे लिहून सर्व भारत पुरे करण्याचा प्रयत्न (प्रयोग) विष्णुदासनामा या कवीने केलेला आहे. श्रीधर कवीवर मुक्तेश्वराची छाप दाट पडलेली असली तरी श्रीधराने मुक्तेश्वराच्या ओंव्या जशाच्या तशा आपल्या काव्यांत समाविष्ट केलेल्या नाहीत. पण तसे करणाराही एक कवी आढळतो. तो म्हणजे नागपूर जवळील रामटेकचा मैराळ नांवाचा कवी हा होय. याने लिहिलेल्या विराटपर्वामध्ये मुक्तेश्वरी विराटपर्वतल्या सुमारे पांचशे ओंव्या जशाच्या तशा उद्धृत केल्या आहेत असे मुक्तेश्वराच्या विराटपर्वाच्या संपादकाने दाखवून दिले आहे !

या प्रकारचे एक अत्यंत आश्चर्यकारक उदाहरण आढळते. ते म्हणजे कृष्ण दयार्णव ह्या कवीचे. याला रक्तपितीची व्यथा होती, त्यावर एकनाथानीं स्वप्नांत येऊन सांगितले कीं भागवतामृत सेवन करा म्हणजे रोग हरण होईल. त्याप्रमाणे

कवीनें भागवतांतील कृष्ण चरित्रावर हरिवरदा नांवाच्या टीकेस प्रारंभ केला. पुढें भागवतांतील कथा रुक्मीणीहरणापर्यंत येऊन पोंचल्यावर ज्या प्रसंगावर एकनाथांनीं आपलें कलम चालविलें आहे त्याच प्रसंगावर आपण कलम चालविणें योग्य नव्हे, नाथांच्यासारखी तेजस्वी वाणी आपल्याला साधणार नाहीं, पण ग्रंथ संपूर्णतेच्या दृष्टीनें प्रसंग तर सोडतांही येत नाहींत, तेव्हां नाथांचेच रुक्मीणी-हरण कृष्ण दयार्णवानें आपल्या भागवत ग्रंथांत जसेंच्या तसें उतरून घेतलें आहे ! तात्पर्य मागच्या पिढीतील धन घेऊनच पुढच्यानि त्यांत भर टाकीत चलावयाचे असते. मात्र ते करीत असतां पितृऋणाचें स्मरण जागृत ठेवावे म्हणजे झाले.

—मौज १९४१, दिवाळी अंक.

: चवदा :

माटे यांचे 'उपेक्षितांचे अंतरंग'

दलितांचीं सुखदुःखें हीं ललित वाङ्मयाचा विषय होऊं शकतात ही जाणीव वाङ्मयांत अलीकडेच उदय पावली आहे. या जाणीवेनें रंगविलेलीं जीं समाज-चित्रें आपल्या वाङ्मयांत दिसूं लागलीं आहेत, त्यांत प्रो. माटे यांनीं “उपेक्षितांचे अंतरंग” या पुस्तकांत रंगविलेल्या चित्रांचें मोल आगळें आहे. दलित-वर्गाच्या अंतरंगाचें माटे यांनीं जितकें सूक्ष्म निरीक्षण केलें आहे आणि तें जितक्या सहृदयतेनें केलें आहे तितकें करण्याला लागणारा दलितांचा निकट परिचय फारच थोड्या लेखकांना लाभला असेल. माटे हे नुसते वाङ्मयसेवक नसून समाजसेवक आहेत आणि त्यांचें वाङ्मय हें त्यांच्या समाजोद्धाराच्या तळमळीच्या पोटी निर्माण झालेलें आहे. अस्पृश्यांना अक्षर ओळख देण्याच्या कामांत ते आज इतकीं वर्षे खस्ता खात आलेले आहेत कीं अस्पृश्यांद्वारा व माटे हीं नांवे महाराष्ट्रांत कायमचीं निगडित झालीं आहेत.

माटे हे उघड्या डोळ्यांनीं आणि प्रेमळ मनानें उपेक्षितांमध्ये वावरत आले असल्यानें, समाजाचें, म्हणजे पांढरपेशा समाजाचें, लक्ष ज्या वर्गाकडे व्रचित्त्व वळतें, अशा कातकरी, हेटकरी, महार, मांग, वडार, रामोशी, चोर, दरोडे-खोर या वर्गांतील स्त्री-पुरुषांच्या काळजाचा ठाव त्यांनीं अचूक घेतला आहे. ‘उपेक्षितांच्या अंतरंगां’ची पांनें उलटीत तुम्ही त्यांच्या मागोमाग हिंडाल तर डोंगराच्या एका प्रशस्त फरसावर बसलेला सत्या रामोशी, त्याच्या त्या मन-गटासारख्या जाड झुपकेदार मिशा आणि त्यावरून आपली पालथी मूठ फिर-विण्याची त्याची ऐट, त्याच्या भोंवतीं कोंडाळे करून बसलेले यल्ल्या, पांझ्या, नरसू वगैरे इमानी अनुयायी, अमावास्येच्या किरर रात्रीं त्यानें इंदापूरकरांच्या वाङ्मयावर घातलेला अचानक दरोडा आणि घरांतील मालकीण सावित्रीबाई इनें

त्यांना जेऊं घालतांच अन्नदात्याचें इमान राखण्यांत त्यानें दाखविलेलें औदार्य, शिपायांनीं काढण्या बांधून चालविलें असतां दंडाच्या शिरा टराटर फुगवून काढण्या तोडून उसाच्या माजलेल्या फडांत त्यानें मारलेली मुसंडी, त्याची रखेली रुक्मी हिनें केलेला त्याचा विश्वासघात आणि शेवटीं फांशीची शिक्षा झाल्यावर न्यायाधीशाच्या तोंडावर 'साहेब आम्ही चोर नाहीं, रामाच चाकुर म्हनुशान आम्ही रामवंशी मंजी रामुशी झालु' अशी केलेली गर्जना हीं सर्व तुम्हांस पहावयास व ऐकावयास सांपडतील. तुम्ही खंडोबाच्या पालांच्या जत्रेला पूर्वी गेला असाल. पण जत्रेच्या ठिकाणीं तुम्हीं आम्ही पहातो, काय ? तर हरतऱ्हेचा मेवामिठाईचीं व खेळण्याचीं दुकानें, जुगाराचे अड्डे, गरगर फिरणारे घोडे किंवा पाळणें, जादूचे किंवा डोंबाऱ्यांचे खेळ आणि देवळांतील पूजाअर्चा इतकेंच. पण खंडोबा हा मांगाचा देव असून या जत्रेंत आजूबाजूच्या चौऱ्याशींतील टिपून सारा मांग समाज येथे जमत असतो याची कधीं आपण वास्तपूस्त केली आहे ? हीं ' उपेक्षित द्रव्ये ' लक्षांत घेण्यास माख्यांसारख्या चौकस दृष्टीचा आणि व्यापक सहानुभूतीचा वाटाड्या आपल्या टोळींत हवा.

ते बरोबर असले, म्हणजे मग मात्र या वरवर रानवट आणि मुर्दाड दिसणाऱ्या मांगांच्या मनांत देवभक्ति, श्रद्धा, आत्मविश्वास वगैरेचें तेज कसें धगधगत असतें तें आपणांस दिसूं लागावयाचें. चोरीमारी करून फरारां झालेलें मांगही या जत्रेंत नेम न टाळतां यावयाचे, त्याचा गैरफायदा घेणारे गुप्त पोलिस भोंवतीं टेहळणी करीत असायचे आणि त्यांची जहिरी विषारी नजर समोर दिसत असतांहि-जीव धोक्यांत घालूनहि-हे मांग खंडोबाचा भंडारा चुकवावयाचे नाहींत ! भोळ्या निष्ठेच्या पायां ते फशींहि पडत, पण त्यांची खंडोबावरील श्रद्धा मात्र अढळ ! अशा एका पिऱ्या मांगाचें चित्र माख्यांच्या सांगातीं तुम्हांस पाहावयास सांपडेल.

अशीं कितीतरी चित्रं तुम्हांस येथे पहावयास सांपडतील. आई आणि बाप या दोघांच्याहि मायेस मुकलेला पोरका दीनवाणा पोर बन्सीधर तुम्हांस येथें दिसेल. उंची पोशाख केलेले स्त्रीपुरुष एटीनें वरखालीं येरझारा करीत असतां सुतकी आंबट चेहरा करून तीन त्रिकळ लिफटच्या दाराशीं बसून राहिलेला.

आणि ज्याच्या नुसत्या अस्तित्वाची जाणीवही कोणी कधी न दाखविलेल्या त्याच्या हातांत बाक्षसाची पावली टाकतांच मृदु हास्याने कृतज्ञता व्यक्त करणारा लिफ्टमन तुम्ही येथे पहाल. रातदिन कावाडकष्ट करून नेकाने वागून चार पैसे शिल्क टाकून आपल्या बायकोला येला, गोठ, जोडवी असे दागिने घेऊन देणारा तवा, आणि स्वतःच्या कमाईतून शिल्क टाकून तवाला रंगात पैरण वा फेटा घेऊन देणारी त्याची बायको मंजुळा, त्यांचे एकमेकांवरील गाढ प्रेम, दिवसभर वेगवेगळ्या ठिकाणी कामधंदा करावयास लागल्याने त्यांच्या प्रेमाचा झालेला कोडमारा ही सर्व तुम्हाला येथे दिसतील. राजकीय चलवळीत सांपडून जन्मठेप मजा झालेल्या नवऱ्याच्या स्मृतींशी एकनिष्ठ राहून त्याच्याकडून वर्षा-मामाशी देणाऱ्या पत्राने जिवाचे समाधान करून सामूसासऱ्याचा योगक्षेम चालविणारी आणि अंती नवऱ्याच्या वाटेकडे डोळे लावून बसली असतानाच प्लेगने मृत्युमुखी पडणारी सावित्री, व आपल्याकडे वांकड्या नजरेने पाहून चारगटपणे बोलणाऱ्या बाळा गवंड्यावर विजेप्रमाणे कडाडून त्याला वर-मायला लावणारी मोलकराण सई अशांसारख्या स्त्रियांचे अनेक नमुने तुम्हांम पहावयास सांपडतील. ते मुळांतच पहा.

या पुस्तकांतील लेखांना गोष्टी हे नांव दिलेले असले, तरी त्या सर्वांनाच लेखकानेच म्हटल्याप्रमाणे गोष्टी हे नांव शोभेल असे नाही. गोष्ट म्हणजे त्यांत मध्यवर्ती प्रसंग, त्याच्याभोंवती बांधेसूद अशी मांडणी अशी अपेक्षा असते. तशी ती येथे सर्वत्र सांपडणार नाही. ही आपली धांवती समार्जचित्रे आहत म्हणाना. काहींना तर लघुनिबंधांच्या गोटांत घालावे लागेल. पण लागेना कां? या सर्व लेखांमध्ये उपाक्षतांच्या अंतःकरणांतील खळबळीची आणि त्यांच्या भोंवतालच्या बाह्य परिस्थितीची जी जिवंत उठावदार चित्रे रेखाटली आहेत, ती सर्वच अवीट गोड अशी वाटतात. मग ती गोष्टी आहेत की निबंध आहेत, की आणखी काहीं आहेत, हे तात्त्विक चर्चेच्या हिशेबी कांही ठरो: लेखक प्रस्तावनेत लिहितो की, “लघुकथेचे कांही तंत्र आहे म्हणून एकतो आणि ते मला अजून माहीत झालेले नाही, म्हणून मी सध्या एवढेच धोरण ठेवलेले आहे की, आपण लिहिलेला मजकूर सुरस वाटावा”

पण सुरसतेपेक्षां वेगळे तंत्र तें कोणतें ? आतां गोष्ट परिणामकारक वठण्या-
करितां तंत्रांत किंवा तिच्या मांडणींत अनेक परी करून पहाण्याला वाव असतो
हें खरें, तरी शेवट सुरस होणें हाच म्हणजे सुरसता साधणें हेंच सर्व तंत्रांतील
राजतंत्र ! पुष्पाचें पुष्पत्व म्हणजे त्याचें सौरभ, मग तें सानचांफा असो, वा
हिरवा चांफा असो !

— रुइया कॉलेज, वार्षिक १९४५.

: पंधरा :

गुरुशिष्यसंबंध

मानवी जीवनांत जी अत्यंत पवित्र प्रेमळ व जिव्हाळ्याची अशी नाती आहेत त्यांत गुरुशिष्य नात्याचा अंतर्भाव होतो. या नात्याची ज्या नात्याशी तुलना करिता येईल अशी फक्त दोनच दुसरी नाती आहेत. ती म्हणजे माता व मूल आणि पति-पत्नी यांची नाती होत. आणि तिन्हीमध्ये साम्यहि विलक्षण आहे. मातेचा जसा मुलावर परिणाम होत असतो तशाच प्रकारचा परिणाम गुरुचा शिष्यावर होत असतो ते सांगत बसण्याची आवश्यकता नाही. मूल हें सर्वस्वी मातेचीच देणगी होय. मातेचा मुलावरील परिणाम हा मूल पोटांत असल्या-पासूनच सुरू होतो. त्याचा देह व मन ही तिच्या अन्नरसांतूनच निर्माण होत असतात म्हणूनच मातांनी ह्या अवस्थेत शुद्ध पवित्र आचार विचार राखावे ह्याविषयी शास्त्रकारांनी बजावले आहे. मातेच्या पोटांतून बाहेर आल्यावर कांही महिने तर मूल सर्वस्वी मातेवरच अवलंबून असते आणि नंतर कांही वर्षे मुलांचा वेळ जास्तीत जास्त कोणाच्या संगतीत जात असेल तर तो मातेच्याच. आजूबाजूच्या जगाचे हरतऱ्हेचे ठसे त्याच्या ओल्या मनावर उठत असतात. मनाला आकार आणीत असतात. या बाल्य ठशांत मातेचा ठसा अत्यंत प्रभावी होय. मूल भिन्न निघावयाचें की धीट निघावयाचें वगैरेसारख्या महत्त्वाच्या बाबींची रूपरेषा बरीचशी याच वेळीं आंखली जात असते व तीत आमूलाग्र फरक पुनः केव्हाही होत नाही. बरीचशी म्हणण्याचें कारण कांही गुणदोष मूल पिंडगत असतात हेही मान्य केले पाहिजे हें होय.

पतीचा पत्नीवर होणारा परिणामही असाच चिरंतन स्वरूपाचा असतो. पति-पत्नीचा संबंध अशा वयोवस्थेत जडला जातो की ज्या वयांमध्ये शरीरकोषांत व मनःकोषांत महत्त्वाचे फेरफार घडून येत असतात. पती हाच पत्नीचा मा वेळीं आदर्श पुरुष असतो व त्याच्या आवडी-निवडी, चालचलणूक, आचार-विचार ही पत्नीच्या आयुष्यांत न कळतच प्रतिबिंबित होत असतात व तिच्या भावी आयुष्याचा ताणाबाणा याच वेळीं कायम केला जातो.

अशाच प्रकारचा चिरंतन संस्कार गुरुचा शिष्यावर होत असतो. उपनयन संस्काराला जें महत्त्व प्राप्त झालें तें याचेंच निदर्शक होय. पूर्वीच्या काळचे अनेक संस्कार लुप्त झाले असतां जे दोनच संस्कार अद्याप कायम ठाणें मारून उभे आहेत ते म्हणजे विवाह आणि उपनयन. हे दोन्ही संस्कार तुल्यबळ होत. कारण दोन्हींनीं पूर्व आयुष्याला सर्वस्वी निराळे वळण लागत असते. वधूने वरा सांगातीं सात पावले टाकलीं कीं, तिचें पूर्व आयुष्य समाप्त होऊन सर्वस्वी नव्या आयुष्यास प्रारंभ होतो, पूर्वाश्रमीची आठवणही पुसून टाकण्याकरितांच जणू कांहीं ती आपलें नांव बदलते, बापाच्या जिदगांवरील वारसा हक्कावर पाणी सोडते इतकेंच काय पण माहेरच्या माणसांचे सोयीर सुतकही पाळीत नाही. यापुढें ज्या नव्या कुलांत तिनें प्रवेश केलेला असतो ह्या कुलांतील कुलाचार, रातभात, देवदेवळें वगैरे सर्व ती स्वीकारते आणि लवकरच या नव्या कुलांशीं तद् रूप होऊन जाते.

उपनयन संस्कारानेही बटूच्या आयुष्यक्रमांत प्राचीनकाळीं अशाच प्रकारचे परिवर्तन घडत असे. अध्ययनास योग्य वय प्राप्त झालें असतां बटूला गुरुच्या घरीं आणून सर्वस्वीं गुरुच्या हवालीं करण्यांत येई. गुरु त्याचें मौजाबंधन करून पूर्वीचें नांव बदलून नवें नामकरण करी. पुढें हा बटू गुरुच्याच घरीं व त्याच्याच कुटुंबाचा जणू घटक अशा नात्यानें त्याच्या घरीं वावरे व गुरुही त्याच्या शिक्षणाचाच केवळ नव्हे तर त्याच्या अन्नाच्छादनाचाही भार आपल्या शिरावर घेई. अशा रीतीनें सुमारे दहा पंधरा वर्षे शिष्य हा गुरुशीं व गुरुच्या कुटुंबांशीं एकरूप झालेला असावे. आणि ही दहा पंधरा वर्षे म्हणजे मुलांच्या आयुष्यांतील अत्यंत संस्कारक्षम अशी वर्षे होत. अठरा वीस वर्षे उलटून जाई-

पर्यंत माणूस सज्ञान झाला असें मानण्यांत येत नाही. तोंपर्यंत त्याच्या शरीराची वाढ होत असते. मनाच्या विविध शक्ति विकसित होत असतात. प्रत्यक्ष अनुभवानें व्यावहारिक ज्ञानाचें बीजारोपण होत असतें. तारुण्यांत पदार्पण करणाऱ्या वयांतील मन म्हणजे ओली माती होय. तीवर जसे संस्कार होतात त्याप्रमाणें वानर वा विनायक तीतून निर्माण व्हावयाचा. मूल पिंडगन गुणांत परिवर्तन होत नसलें तरी त्यांतील गुणांचे विकसन व अवगुणांचे आच्छादन व तेणेंकरून आयुष्याला इष्टानिष्ट वळण लागणें तें याच वयोवस्थेंत लागत असतें. या वयांत स्वभावाला जो घाट येतो तो पुढें बदलत नाही. शाडू खडक वाळली नाही तोंवर मूर्तीवर हात फिरवितां येतो व तिचे रूप अधिक नीटस करिता येतें. पण एकदां वाळली म्हणजे चेहरंपट्टी वज्रलेप होऊन जाते व मग रंग-रंगोटीत काय फरक पडेळ तेवढाच. तीच स्थिती गुरुकुलांतून बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांची. तेथून वाहेर पडण्यापूर्वीच त्याच्या मनाला नामरूप प्राप्त झालेलें असते. जगाकडे पहाण्याच्या दृष्टीची दिशा बहुशः ठरलेली असते. आवडी निवडीचे घुमारे डोकावूं लागलेले असतात. भावी यशापयशाचें बीजारोपण होऊन चुकलेलें असतें. तेव्हां जे संस्कार या वयांत आपण शिष्याच्या मनोभूमावर करूं त्यांची इष्टानिष्ट फळें आमरणान्त त्यांस चाखावी लागणार आहेत हें अहर्निश ध्यानी बाळगून गुरुनें शिष्याशीं वर्तन ठेवलें पाहिजे. जेथे पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणें शिष्य गुरुच्या गृही अथवा गुरुच्या देखरेखीखालीं गुरुच्या सन्निध गुरुकुलांत राहतो तेव्हां गुरुचा छाप शिष्यावर मोठा वठत असतो. पण जेथें चार पांच तासच शिष्य गुरुच्या सन्निध घालवितो तेथेंही शिष्याच्या बुद्धीला व भावनांना वळण लावण्याच्या बाबतींत गुरुला पुष्कळ करतां येणें अशक्य नसतें.

ज्ञानदान व शीलसंवर्धन या दोन फार थोर देणग्या गुरुनें शिष्यास अर्पण करावयाच्या असतात.

ज्ञानदान म्हणजे हरएक प्रकारचें ज्ञान शिष्यांस तयार पुरविणें असा अर्थ नव्हे. असें पुरवून कोण किती पुरविणार व ते किती पुरें पडणार ? तर शिष्याच्या मनामध्ये ज्ञानाची आवड उत्पन्न करणें, त्याच्या बुद्धीची भूक वाढविणें अथवा त्याच्या चौकसपणाला फुलाविणें ही क्रिया महत्त्वाची होय. जठरांत अग्नी

पेटलेला नसेल तर पोटांत लोटलेले अन्न पचत नाही. तसेच गुरुने शिष्याची जिज्ञासा जागृत न करतां शिष्यापुढे केलेले प्रवचन गुरुच्या ओठांवरूनच वाऱ्यावर विरून जाते. अर्थात् गुरुने शिष्याची ज्ञानलालसा वाढविली पाहिजे आणि ती वाढवावयाची म्हणजे खुद्द गुरुनेच आधी ज्ञानाचा हव्यास जागविला पाहिजे. भारद्वाज ऋषींची वैदिक वाङ्मयांतील गोष्ट आहे की, या ऋषींनी उभे तीन जन्म वेदाध्ययनांत घालविले आणि चौथा जन्म मिळाला तर काय कराल असे विचारले तेव्हां ते उद्गारले की, 'तोही पण वेदाध्ययनांतच घालवीन.'

ज्ञानलालसेवरोवरच चिकित्सक वृत्तीचीही जागसना करणेही आवश्यक आहे, म्हणजे ज्ञान अथवा हरतऱ्हेची माहिती नुसती मिळेल तितकी ओरपून घेण्याची प्रवृत्ति न माजतां त्यावर स्वतंत्र विचार करण्याचा संवय लागेल. ती त्यागणे असेल तर गुरुने शिष्याला कसलाही प्रश्न विचारण्याला मनाई करू नये, कोणत्याही प्रश्नाचे उत्तर देण्याचे टाळू नये आणि स्वतःस माहीत नसेल तेव्हां प्रांजलपणे तसे कवूल करण्यास कचळू नये. गोपथ ब्राह्मणामध्ये मौद्गल्य व मैत्रेय अशा दोन आचार्यांची गोष्ट आहे. या दोघांमध्ये काहीं विद्येसंबंधी वाद झाला. त्यांत मैत्रेय हरला तेव्हां त्याने केलें काय ? तर आपल्या शिष्यांना पढविण्याचे ताबडतोब बंद केलें व म्हणाला, जोंपर्यंत मलाच ही विद्या येत नाही तोंपर्यंत मी तुम्हांस शिकविण्याचे पाप करूं इच्छित नाही. असे म्हणून त्याने आपल्या विद्यार्थ्यांना निरोप दिला व स्वतः मौद्गल्याच्या आश्रमांत जाऊन त्याचे शिष्यत्व स्वीकारून राहिला. प्रांजलपणाचा हा नमुना हेवा वाटण्यासारखा नाही काय ?

चिकित्सावृत्ति जागृत ठेवावयाची तर कोणताही प्रश्न टाळू नका. मोठे जाचक आणि नाजूक प्रश्न कित्येक वेळां विचारले जातात पण विचारणारा कुचेष्टेखार नाही अशी खात्री असेल तेव्हां कोणत्याही प्रश्नांचीं उत्तरे प्रांजलपणे व गंभीरपणे देणे अशक्य नसते. उत्तरे देणे अशक्य असले किंवा अवघड असले तरी चिडखोर वृत्तीला मुळीच थारा देतां कामा नये. उलट थोड्या विनोदवृत्तीला जवळ केल्यास तिच्या सांगातीं काठ्या-कुठ्यावरून उड्या मारत सहज जातां येईल. शिष्य प्रश्न विचारतो तो स्वाभाविक जिज्ञासेने विचारतो अशीच भावना बाळगिली पाहिजे. एकदां

गुरुजी काशी गया करून आले होते. क्षौर केल्यामुळे चेहरा अगदीच निराळा दिसू लागला होता. अशा स्थितीत वर्गात शिरतांच शिष्यांना हंसू न फुटले तरच नवल. तर या वेळी शिक्षकाने त्यांच्या हसण्यांत सामील होणे हाच खरा उपाय होता. व तोच गुरुजींनी अवलंबिला. त्यांनी प्रथम आपल्या विद्वत्पणे चेहऱ्याचे थोडे विनोदी वर्णन केले व नंतर क्षौर कां करावे लागले वगैरे समजावून सांगितले. त्यामुळे नैसर्गिक कुतूहल वृत्ति मारली न जाता तिला योग्य वळण मिळाले.

ज्ञानज्ञानपेक्षांही शीलसंवर्धनाची जोखीम अधिक महत्त्वाची होय. या शीलसंवर्धनाचे मुख्य सूत्र म्हणजे आधि केलें, मग सांगितलें हें होय. जे जे गुण शिष्यांच्या अंगी वाणावे अशी इच्छा असेल ते ते गुण गुरुच्या रोजच्या आयुष्यक्रमांत प्रतिबिंबित झालेले पाहिजेत. शिष्यांचे शील सुसंस्कृत बनवावयाचे असेल, त्याला शिस्त लावावयाची असेल तर गुरुने स्वतः अनेक पथ्ये संभाळली पाहिजेत. वर मी गुरुशिष्यसंबंधाला माता-मूठ यांच्यातील संबंधाची उपमा दिली. तर माता ही आपल्या मुलाला आरोग्य लाभावे म्हणून किती पथ्य पाळते हें ध्यानी आणा. मुलाला थंडी होऊ नये म्हणून स्वतः कोमट पाणी पिते आणि मुलाला अपचनाची बाधा लागू नये म्हणून मनापासून आवडत असतांही वावडे पदार्थ सोडून देते. हाच वृत्ति गुरुनेही स्वीकारली पाहिजे. या पथ्यांपैकी एक दोन महत्त्वाच्या पथ्यांचा निर्देश करतो. मुख्य पथ्य म्हणजे ' आधि केलें मग सांगितलें ' हें होय. गुरुने शिष्यांना कांहीं श्लोक पाठ करून यावयास सांगितले आहेत असा एक साधा प्रसंग घ्या. आतां शिष्याने जर ते तोंडपाठ म्हणून दाखवावयाचे तर गुरुने ते तोंडपाठ आधी केले असणे अवश्य आहे. शिष्य अडखळला असतां गुरुला तत्काळ तोंडी पुढचे सुचवितां आले नाहीत आणि पुस्तक उघडून पहावे लागले म्हणजे गुरुची पुण्याई तितक्या अंशाने क्षीण झाल्याशिवाय राहत नाही. स्वतःला पाठ येत नसतां जर गुरु शिष्यावर गुरगुरु लागला तर त्या गुरगुरण्याला व्यासपीठापेक्षां गोठ्याचाच वास मारू लागतो.

दुसरें पथ्य म्हणजे गुरुजनाविषयीं सामुदायिक अशी आदरभावना उत्पन्न करणें हें होय. या महत्त्वाच्या बाबीचें उल्लंघन कित्येक वेळां शिक्षकांच्या हातून होत असतें ही मोठ्या खेदाची गोष्ट होय. शिक्षकांनीं एकमेकांची अपरोक्ष निंदा करावी व ती शिष्यांच्यासमोर करावी यापरतें अधिक उद्वेगजनक तें काय असणार ? पण संध्याकाळीं घरीं आल्यावर गुरुभोंवतीं त्याच्या खास आवडत्या शिष्यांचे कडे पडलेलें असावें, मग शिष्यांनीं दुसऱ्या गुरुच्या कागाळ्या सांगाळ्या आणि या गुरुनें त्या मिटक्या मारीत ऐकाव्या असले प्रकार तुम्हां पाहिले नाहींत काय ? या प्रकारानें तत्कालिक अहंकाराला गुदगुल्या होऊन सुख वाटत असतें पण शिष्यांच्या मनांतील आदरभावना नासून टाकल्यानें तिची घाण शेवटीं तुम्हांलाच चिकटल्याशिवाय राहणार नाहीं. म्हणून सर्व शिक्षकवर्गाविषयीं आदर उत्पन्न होईल याविषयीं सर्वांनाच जपलें पाहिजे.

आणखी एक अत्यावश्यक पथ्य म्हणजे गुरुनें शिष्याची कुचेष्टा, हेटाळणी या पासून अलिप्त राहणें हें होय हेटाळणी करण्यास उद्युक्त होणें म्हणजे व्यासर्पाटावरील स्वतःची उच्च भूमिका विसरून शिष्यांच्या हमरीतूमरीत मिसळणें होय. लहान मुलांच्या बाबतीत तर विशेष लक्षांत घेतलें पाहिजे ते हे कीं त्याला उपरोधिक भाषा समजतच नाहीं. आणि त्यामुळें ज्या अपेक्षेनें ती वापरली जाते तिच्या अगदीं विपरीत परिणाम झालेला अनेकवेळां पहावा लागतो. एका घरीं आंबरस केला होता. आईनें मुलाला सामान्यपणें जितका घालावयाचा तितका म्हणजे तीन चार वाळ्या रस घातला. पण मूल आणखी पाहिजे म्हणून हटून बसलें. शेवटीं आईनें त्रागा करून सगळें पातेलेंच त्याच्यापुढें आदळलें व 'खा मेल्या, सगळें पातेलेंच खा एकदांचा' असे म्हणून पातेलें त्याच्यापुढें सारून आपण दुसऱ्या कामास निघून गेली. थोड्या वेळानें येऊन पहाते तों मुलाचें सगळें आंग बरबटून घेतलेले व ओकेपर्यंत रस चापलेला ! मुलाला वाटलें आईनें खरोखरीच सगळें पातेलें आपल्या हवाली केलें. तात्पर्य अशा प्रसंगीं उपरोधाचा अवलंब न करणेंच श्रेयस्कर.

गुरुशिष्याच्या संबंधांत शिक्षेचा उल्लेख करणें अपरिहार्य आहे. तेवढा करून पुरें करतो. शिक्षण आणि शिक्षा यांचें साहचर्य अखंड आहे. शिष्यांच्या आयु-

प्यांत असे प्रसंग सामान्यपणें आल्याशिवाय राहत नाहींत कीं ज्यावेळीं शिष्या-
च्याच हिताच्या दृष्टीनें गुरुजींना शिक्षेचा अवलंब करावाच लागतो. अशा वेळीं
शिक्षा ही केलीच पाहिजे. योग्य वेळीं आणि योग्य कारणाकरितां शिक्षा केली
असतां शिष्यांच्या मनांत गुरुविषयीं अनादर उत्पन्न होण्याची मुळींच भीति
नाहीं. शिक्षेच्या बाबतींत गुरुनें मातेचें उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवावे. मुलानें खोडी
केली असतां माता मुलाला चोप देते, कांहीं वेळेला चांगला कडक चोप देते;
मूल कांहीं वेळ फुरंगटून बसतें, बोलत नाहीं. पण कांहीं वेळानें आपसुखच
आपण होऊन आईच्या कुशीत शिरतें व तीही थोड्या वेळापूर्वीचा प्रसंग विस-
रून त्याला कुरवाळूं लागते व क्षणार्धांत दोघे एकरूप होतात व जसें कांहीं
झालेंच नाहीं अशा रीतीनें पुनः आपआपल्या उद्योगास लागतात. हीच वृत्ति
गुरुनें स्वीकारली पाहिजे. शिक्षा करावयाच्या प्रसंगां अवश्य केली पाहिजे पण
तदनंतर शिष्य पुनः नम्रभावानें आला असतां त्याला मोकळ्या मनानें जवळ
घेतला पाहिजे. म्हणजे क्षणार्धांत दोहोंच्याही मनांतील किंमिष झडून जाऊन
प्रेम आणि आदर यांचें साम्राज्य प्रस्थापित होते. असे साम्राज्य ज्या ठिकाणीं
अवतरले असेल तेथेंच सद्दिद्या आणि सच्चारित्र्य अवतीर्ण होतात.

—वऱ्हाड शाळापत्रक, जून १९३६

: सोळा :

शास्त्रीय पारिभाषेचा बागुलबुवा

शास्त्रीय परिभाषेची उणीव ही मराठीतून सर्व विषय शिकविण्याच्या मार्गा-
ताल एक महत्त्वाची धांड म्हणून नेहमी पुढे करण्यांत येते. भौतिक शास्त्रे
सोडल्यां तर तत्त्वज्ञान, इतिहास, अर्थशास्त्र, राजशास्त्र वगैरेतील परिभाषा त्या
त्या विषयांतील प्रौढ विचार प्रगट करण्याइतपत मराठीत आजही तयार आहे.
असे असतांही ते ते विषय आज कॉलेजमध्ये इंग्रजीतूनच शिकविले जातात. पण
ते उद्यां मराठीतून शिकवावयाचे म्हटलें तर शिकवितांच येणार नाहीत असा
वाद कोणी घालणार नाही. मराठीतून शिकविल्याने इंग्रजी भाषेचे ज्ञान आधीच
तुटपुंजे आहे ते आणखी घरंगळेल, किंवा परंप्रांताशी वा परदेशाशी व्यवहार
करितांना अडचणी डिवचू लागतील, किंवा संकुचित प्रांताभिमान अधिक
आवळला जाईल, अशा कल्पनांनी घेरल्यामुळे मराठी भाषेचा पुरस्कार करण्यास
कोणी कोणी कचरतात. पण अशांचाहि राख असें म्हणण्याचा नसतो की, कोण-
त्याहि प्रौढ विषयाचे प्रतिपादन करण्याचा मगदूरच मराठी भाषेत नाही.

आणि तसें कोणी म्हणू तरी कसें शकेल ? राजवाडे, खरे, सरदेसाई, यांचें
लिखाण डोळ्यापुढें असतांना इतिहासाची प्रौढ चर्चा मराठीत करता येणार
नाहीं अशी शंका येईलच कशी ? आणि तत्त्वज्ञान किंवा अध्यात्म या विषयां-
संबंधी बोलावयाचे, तर ज्ञानेश्वरांपासून टिळकांच्यापर्यंत मराठी ग्रंथकारांनीं या
विषयांतील भाषा इतकी उत्कृष्ट रीतीनें कमावून ठेवली आहे की, या विषयांतील
कोणताहि प्रौढ विचार प्रगट करण्यास मराठी भाषा लुली आहे, असें उच्चार-
ण्यास जीभच वळणार नाही. तोच प्रकार राजकारण, अर्थशास्त्र वगैरे विषयांचा.

या विषयांची भाषा वर्तमानपत्रांच्या ऐरणीवर अहर्निश ठोकून घडविली जात आहे. क्वचित ती ओबड धोबड दिसली तरी तिच्यांतूनच नवीन नवीन सुबक नग बाहेर पडत आहेत. पहिल्या महायुद्धाच्या काळी पाणबोट, हवाईदल, असे कितीतरी शब्द प्रथमच नांवारूपास आणले गेले. ही नित्याच्या व्यवहाराची भाषा शब्दांकरितां कधी अडून बसलेली नसते. वेळेच्या दडपणाखाली जो शब्द सुचेल तो घेऊन ती व्यवहार चालू ठेवते. अशांतूनच हळूहळू योग्य अशी परिभाषा निर्माण होत असते. अयोग्य, अपक्व असते ती जीवनकलहांत निखळून पडून जाते. पण परिभाषा सिद्ध नाही म्हणून कोणी अडून बसत नाही. हाच न्याय कमी अधिक प्रमाणांत सर्वच विषयांना लागू पडत असतो.

पण भौतिकशास्त्रांना तो लागू करितां येईल कीं नाही याबद्दल मात्र प्रामाणिक शंका सुचण्यासारखी असते. राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, अध्यात्मशास्त्र, साहित्यशास्त्र हे सर्व विषय आज कॉलेजांत इंग्रजीतच शिकविले जातात हे खरे. पण उद्यां ते सर्व मराठीतून शिकवावयाचे म्हटलें तर तें मोठें जड जाईल, असा पक्ष कोणीच मांडणार नाही. तथापि रसायन, पदार्थ-विज्ञान, वगैरेंसारखी शास्त्रे उद्यां मराठीतून शिकविण्याचें ठरलें तर तीं शिकवितां येतील कीं नाही, याबद्दल मात्र प्रामाणिक शंका येण्यासारखी आहे. हीं शास्त्रे पूर्वी आपणांमध्ये होती, पण त्यावेळीं बाल्यावस्थेंत होती. त्यांची त्यावेळची तोकडी भाषा आजचा त्यांचा प्रौढ व्यवहार चालविण्यास पुरी पडणार नाही. या शास्त्रांची जोपासना आज पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये होत आहे व त्यांतील परिभाषा अर्थातच पाश्चात्य भाषांना मानृस्थानीं असणाऱ्या ग्रीक, लॅटिन भाषांच्या अनुरोधानें बनविली जात आहे. ती आपणांस सर्व नवीच आहे. मराठीत परिभाषा तयार नाही. तेव्हां असले विषय उद्यां मराठीतून शिकवावयाचे म्हटलें तर हें जमायचें कसे ?

या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचा अधिकार ह्या भौतिक शास्त्रांचें अध्यापन जे करीत आहेत त्यांचा आहे. इतरांचा नाही. पण त्यांनीं जर खणखणीतपणें सांगितलें, कीं ' उद्यांपासून हे विषय मराठीतून शिकवा असें जर ठरवाल तर उद्यांपासून शिकविण्यास आमची तयारी आहे ! ' तर मग हा प्रश्न निकालांतच

निघाला म्हणावयाचा. पण असें आव्हान स्वीकारणारी मंडळी आहेत का ? हो ! आहेत तर. आणि म्हणून तर या चार ओळी मी मुद्दाम लिहीत आहे. ही मंडळी त्या त्या विषयांतील उच्चतम शिक्षण देणारी अशी आहेत. त्यांचे विचार नुकतेच मला समक्ष ऐकण्यास सांपडले.

गेल्या महिन्यांत टिळक विद्यापीठाच्या कार्यवाहांनीं एक खाजगी सभा बोलावली होती. टिळक विद्यापीठाचें विशेष असें कार्य मध्यां कांहींच नसल्यानें त्या विद्यापीठानें एकादा नवीन उपक्रम हातीं घ्यावा, अशी मूचना विद्यापीठाच्या हितचिंतकांकडून करण्यांत आली. तदनुसार परिभाषिक शब्द-कोशाच्या रचनेचें काम विद्यापीठानें हातीं घ्यावें असें ठरून त्या योजनेबाबत तज्ञांचीं मतें अजमाविण्याकरितां पुण्यास व मुंबईस खाजगी सभा बोलावण्यांत आल्या होत्या.

मुंबईच्या सभेस रॉयल इन्स्टिट्यूटचे प्रि. परांजपे, व्हिक्टोरिया टेक्निकल इन्स्टिट्यूटचे प्रि. जोशी, प्रो. धारप, प्रो. केळकर, मेडिकल कॉलेजचे डॉ. परांजपे, डॉ. कुरुलकर, व सिडनहॅम कॉमर्स कॉलेजचे प्रो. नातू वगैरे मंडळी उपस्थित होती. कार्यवाहांनीं आपली पारिभाषिक शब्दकोशाची योजना समजावून सांगितली व त्याबाबत योग्य सल्ला व मदत देण्याविषयी विनंति केली. अशा प्रकारच्या उपक्रमाला जरूर ती मदत करण्यास सर्व मंडळी तयार होती. योजनेबद्दलच्या सहानुभूतिबद्दल दुमत असण्याचें कारणच नव्हतें. पण चर्चे-मध्ये मुख्य प्रश्न निघाला तो असा की, आजवर रसायनादि भौतिक शास्त्रांवर मराठांमध्ये वाङ्मय जें निर्माण झालें नाहीं तें कोशाभावीं झालें नाहीं की अन्य कांहीं कारणानें ? किंबहुना, आधीं कोश कीं आधीं वाङ्मय ?

कोशाच्या उपयुक्ततेविषयीं वाद नसला तरी आधीं कोश व मग वाङ्मय हा प्रकार 'आधीं कळस मग पाया रे' या जातीचा नाहीं का ? कोश पुढें ठेवून वाङ्मय निर्माण करण्याचा प्रयत्न झाला तर तें वाङ्मय रूक्ष आणि बोजड झाल्याविना राहणार नाहीं. समर्पक शब्द सुचतात ते विवेचनाच्या ओघांत सुचत असतात. अशा प्रसंगीहि क्वचित् कोशापासून मदत होईल ती अवश्य घ्यावी. पण कोणत्याहि एका शास्त्राची कोशगत परिभाषा पुढें ठेऊन त्या विष-

याचें समग्र विवेचन करण्यास कोणी प्रवृत्त होईल तर त्याचें लिखाण बाज्रड होण्याचाच फार संभव. अशा प्रयत्नांनं भाषांतरदेखील साधणार नाही. विवेचनाचा ओंघ ही मुख्य महत्त्वाची गोष्ट. इंग्रजीत ज्या ज्या क्रियेला किंवा वस्तूला शब्द आहे त्या त्या ठिकाणी मराठीत प्रतिपारिभाषिक शब्द योजणें, या दिशेनं केलेला प्रयत्न रुक्ष व म्हणूनच निष्फळ झाल्याविना राहणार नाही. प्रतिशब्द म्हणून बरोबर नेमका एक शब्द सुचो वा न सुचो प्रतिपाद्य विषयाचा आशय मराठीत उतरला म्हणजे झालें हें धोरण ठेवलें पाहिजे. कांहीं नवे शब्द विवेचनाच्या ओघांत आपोआप सुचतील. व जेथे असा नवा शब्द सुचणार नाही तेथे तसा सुचपर्यंत मूळचाच इंग्रजी शब्द तसाच वापरला म्हणूनहि मोठेसें विषडत नाही. प्रार्चन कालीहि आपल्या पूर्वजांनी ज्योतांषा-मध्ये द्वौरा द्वेष्काणकेंद्र, त्रिकोण वगैरे सारखे पांच पंचवीस परकीय शब्द जसेच्या तसे घेतलेच कीं नाही ? अस्तुत्या थोड्या शब्दांनी भाषेची प्रकृति ढासळत नाही. तेव्हां परिभाषेकरितां अडून बसण्यांत अर्थ नाही. कोशाचेंही वर्धन सुरू पाहिजे व ते चालू आहे हें समाधानकारक होय.

दुमरें असें कीं परिभाषानिर्मितीचे प्रयत्न यापूर्वी झाले नाहीत असे नाही पण जे झालें त्या प्रमाणांत ग्रंथनिर्मिती मात्र झालेली नाही. आणि जेव्हां ग्रंथनिर्मितीचा हौस होती तेव्हां परिभाषेच्या अडचणीला अवास्तव महत्त्वाहि फारसें देण्यांत आलेलें आढळत नाही. आज शंभर वर्षात मराठी भाषेची कार्यक्षमता नवीन कल्पना व्यक्त करण्याच्या बाबतींत पुष्कळ वाढवलेली आहे. पण शंभर वर्षांपूर्वीं अव्वल इंग्रजीत पाश्चात्यांचें शास्त्रीय ज्ञान मराठीत आणण्याचा जो प्रयत्न झाला त्यावेळीं परिभाषेकरितां कोणी अडून बसला नाही. इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यावर अवध्या पंधरा वर्षांनीं हरि केशवजी या नामांकित ग्रंथकारानें सिद्धपदार्थ विज्ञान विषयक संवाद, या नांवाचा, मोठ्या आकाराचा, तीन चारशें पानांचा ग्रंथ लिहीला. आर्थां तो विषय साहेबाकडून समजून घ्यावयाचा व नीट ध्यानीं उतरला म्हणजे आपल्या साध्यासुध्या भाषेत मांडावयाचा म्हणजे केवढा खटाटोप. पण तो अंगिकारला म्हणूनच तो ग्रंथ आजहि वाचण्यासारखा उतरला आहे.

शंभर वर्षांपूर्वींचा हा उपक्रम तसाच चालू राहिला असता तर आज मराठीत शास्त्रीय वाङ्मय चांगलें नांवरूपाला आलें असतें. पण शिक्षणाची बोधभाषा

इंग्रजीच असावी, असे सरकारचें धोरण एकदां निश्चित झाल्यावर ग्रंथनिर्मितचि झरा आटून गेला. कॉलेजांत सर्व विषय इंग्रजीतून शिकवावयाचे तर शास्त्रीय ग्रंथ मराठीत लिहिण्याची यातायात कराच कशाला ? आणि केली तरी ते ग्रंथ वाचणार कोण ? तात्पर्य, शास्त्रीय ग्रंथाची वाण आहे ती शास्त्रीय विषय मराठीतून शिकविण्याची संधा मिळत नाही या आपत्तीचें फळ होय, पारिभाषिक कोषाच्या अभावाचें नव्हे, असा निष्कर्ष त्या दिवशाच्या सभेंत काढण्यांत आला. म्हणजे पारिभाषिक कोषाचें महत्त्वच नाही असें सुचविण्याचा आशय नव्हता, तर वाङ्मय आधीं व कोश नंतर या सुद्यावर जोर होता. पण कोश तयार आहेत तरी वाङ्मय तयार नाही अशी स्थिती आहे. ती स्वराज्यांतच पालटेल. सर्व प्रकारचे शास्त्रीय विषय सर्व कॉलेजांतून उद्यां मराठीत शिकविण्यास सुरवात झाली तर ते विषय शिकविणाऱ्या अध्यापकांना सुचतील ते शब्द वापरून निर्वाह करावाच लागेल. पण अशा रीतीनें विषय प्रतिपादनाला तोंड लागले म्हणजे त्या आंघांत शब्द स्फुरूं लागतात, याचा अनुभव आल्यावांचून राहणार नाही. एकाला एक शब्द सुचेल, दुसऱ्याला दुसरा शब्द सुचेल असे शब्द ग्रंथनिविष्ट होऊं लागले म्हणजे त्यांतल्या त्यांत जो अधिक अर्थवाहक असेल तो टिकेल. असे बरेच शब्द वापरण्यांत येऊं लागले म्हणजे विद्वत्परिषदेनें त्यांतील पारिभाषिक म्हणून कोणते वापरण्यांत यावे याविषयी निर्णय देणें क्रमप्राप्त होईल. निरनिराळ्या देशी भाषेत शास्त्रीय वाङ्मय तयार झालें म्हणजे सर्व देशी भाषांत मिळून मुख्य मुख्य पारिभाषिक शब्द एकरूप असावेत असा प्रयत्न करावा लागेल.

शास्त्रीय ज्ञानाचा फैलाव जनतेत फार मोठ्या प्रमाणावर होणें असेल तर तें वाङ्मय निर्माण करण्याच्या उद्योगास लागणें हाच राजमार्ग. आणि त्या राजमार्गावर हा उद्योग येऊन चालूं व्हावयाचा तर रसायनशास्त्रादि विषय हे कॉलेजांतील वर्गामध्येंहि मराठीत शिकविण्यास सुरवात करणें हें अपरिहार्य होय. प्रमुख पारिभाषिक शब्द अपरिहार्य तितके सुरवातीस जसेच्या तसे घेऊन शिकविण्यास प्रारंभ करण्यासहि कांहींच हरकत नसावी. प्रारंभीं हा प्रकार थोडासा धेडगुजरी व बेगळ दिसेल. पण हळू हळू भाषा तयार होईल. मराठीत रुढ्यासारखे

‘ रेडियो ’ ‘ मोटार ’ असे कांहीं शब्द पूर्ण रुकूनहि जातील. पण प्रास्ताविक बेंगरूळपणा स्वीकारूनहि ते ते विषय मराठीत शिकविण्याचा उपक्रम सुरू झाला पाहिजे.

अशा उपक्रमासुळे विषयाचें ज्ञान अधिक पक्कें होईल. या विषयीं वर उल्लेखिलेल्या सभेत कांहींनीं उस्मानिया विद्यापीठाचा अनुभव निवेदन केला. तो लक्षांत घेण्यासारखा आहे. तेथें सत्ता पाठीशीं उभी असल्यानें संकल्पित गोष्टी नात्काल व्यवहारांत उतरवितां येतात. गेलीं कित्येक वर्षे या विद्यापीठांतील सर्व उच्च शिक्षण एकमेव उर्दूमधून देण्यांत येत असे. तेथील शिक्षकांचा तो अनुभव उत्तेजक आहे कीं नाहीं ? याबाबत वैद्यकशास्त्रासंबंधीं जो अनुभव सांगण्यांत आला तो तरी सर्वस्वीं उत्तेजक असाच होता. मुंबई, मद्रास, वगैरे विद्यापीठांच्या वैद्यकीय परिक्षांचे जे परीक्षक आहेत त्यांपैकीं कांहीं उस्मानिया विद्यापीठाचेहि परीक्षक आहेत. आणि त्यांचा अनुभव असा कीं उस्मानिया विद्यापीठांतील विद्यार्थ्यांचें ज्ञान मुंबई व मद्रास या विद्यापीठापेक्षां रतिभरही कमी नाहीं ! उर्दूत शास्त्रीय ग्रंथ तयार नसल्यानें इंग्रजी ग्रंथाचें सरसहा भाषांतर प्रथम करण्यांत आलें. पण याही बाबतींत असा अनुभव निवेदन करण्यांत आला कीं, असल्या केवळ भाषांतरानें निर्वाह होत नाहीं. आत्मीयतेनें व जिव्हाळ्यानें विषय शिकविणें ही मुख्य गोष्ट. तसा शिकविला गेला तरच तो मनांत ठसतो. यामुळे कांहीं प्राध्यापकांनीं ही भाषांतरें बाजूस सारलीं व आपल्या व्याख्यानांच्या स्वतंत्र टिपणीं विद्यार्थ्यांस देण्यास सुरवात केली, यामुळे विषयाचें ज्ञान पक्कें झालें, असा त्यांचा अनुभव आहे.

उर्दू ही उस्मानिया विद्यापीठाच्या बहुसंख्य विद्यार्थ्यांची मातृभाषा नसल्यानें उर्दूची सक्ति विद्यार्थ्यांवर करणें हा इंग्रजीची सक्ति करण्यासारखाच जुलूम होय. (आतां ही सक्ति उठली आहे हें वाचकांना अवगत आहेच.) या दृष्टीनें उस्मानिया विद्यापीठाचें उदाहरण अनुकरणीय मुळींच नाहीं. पण या ठिकाणीं मी त्या विद्यापीठाचा दाखला दिला आहे, तो ज्या भाषेत शास्त्रीय परिभाषा तयार नाहीं त्या भाषेतूनही उच्च शिक्षण देण्याचा उपक्रम करण्याचें ठरलें तर परिभाषेच्या अभावीं तो कोलमडून पडत नाहीं हें दाखविण्यापुरताच. जपानचा दाखला याच तऱ्हेचा आहे. जपाननें आरंभीं अनेक प्रौढ विद्यार्थी पाश्चात्य देशांत पाठवून गृहितविषय करून आणले. पण नंतर त्यांनीं आपल्या जपानी भाषेतूनच

शिक्षण देण्याचा उपक्रम केला. ज्ञान परकीयांचें घेतलें तरी त्याचा प्रसार मातृ-भाषेतूनच होऊं शकतो. फक्त जागतिक ज्ञानांत भर टाकण्यासारखें अगदीं अव्वल दर्जाच्या उच्च संशोधनात्मक विषयांचें प्रतिपादन मात्र इंग्रजांच्या द्वारे करणें कांहीं काल अवश्य होईल, पण बाकीचे सर्व विषयांचें विवेचन मातृ-भाषेतून होण्यास कांहींच प्रत्यवाय नसावा.

शेवटीं एका शंकेचा विचार करूं. बाजारांत इंग्रजी परिभाषिक शब्दच ओळखले जात असल्याने आम्ही मराठी शब्द वापरूं लागलों तर आमचें पदोपदीं अडणार नाहीं का ? हा शंका सहज सुचण्यासारखी आहे. कारण रसायनादि द्रव्ये व यंत्रें आज परदेशांतून मागविलीं जात आहेत. पण ह्या सर्व जिनसा आपल्या देशांत पुढें मागें लवकरच तयार होऊं लागणार आहेत ना ? निदान तशा महत्त्व-कांक्षा बाळगणें हें इष्ट आहे ना ? मग तें जमजमें माध्य होईल तमतमे आपले शब्दहि बाजारांत रुढ का होणार नाहींत ? कांहीं परकी शब्द कायम रहातील. घरेचसे नवे तयार होतील. पण एकंदरीत व्यवहार मातृभाषेतून मुळें झाला तर शास्त्रीय ज्ञान समाजांत पसरण्यांत मदतच होईल. तीं होणें असल तर पारिभाषिक शब्दकोशाची वाट पहात न बसतां त्या त्या विषयावरील ग्रंथसंपत्ति निर्माण करणें हाच उत्तम मार्ग. कॉलेजांतून हे विषय मराठींत शिकविण्याची संधी मिळेल तर त्या प्रकारच्या ग्रन्थनिर्मितीला फार मोठें प्रोत्साहन मिळेल.

मौज दिवाळी अंक १९४४

: सतरा :

माझ्या आवडीचे ग्रंथ

मनोविकासावर व्यापक व चिरंतन परिणाम करणाऱ्या ग्रंथांचे वाचन बहुधा तरुण वयांतच घडते. शरीराप्रमाणे मनाची वाढहि अनुभव आणि ग्रंथावलोचन यांनी सूक्ष्म रूपाने अद्वितीय चालूच असते. पण शरीराच्या वाढतात तारुण्यांत पाऊल टाकतांच जशी एकदम डोळेफोड अशी दृढगतीने वाढ होते, तद्वत जीवनांतील क्रांतिकारक अनुभवांनी व तसेंच क्रांतिकारक ग्रंथांच्या परिशीलनेने मनाचा विकास कांही वेळेला एकदम फार मोठी झेप घेत असतो. शरीररचनेत क्रांतिकारक फरक पडण्यास शरीर रचनेतील अंतःस्वावी ग्रंथी या कारणीभूत होतात असे शरीरशास्त्र सांगते, तर मनोरचनेत क्रांतिकारक फरक घडवून आणण्यास ग्रंथ हे कारणीभूत होत असतात. साक्षात् अनुभवापेक्षांहि पुष्कळ वेळां ग्रंथांचेच कार्य मनोविकासांत प्रभावी असते असे मी म्हणतो याचे कारण साक्षात् अनुभव हा विचाराचा कच्चा माल असतो, तर ग्रंथांत त्याची संगत लावून, मीमांसा करून तो पक्का चिरस्थायी स्वरूपांत आपणांस मिळत असतो. अनुभवाचा अर्थ लावण्याचा व्यासंग नसणाऱ्या सामान्य माणसाचा अनुभव मनोविकासाच्या दृष्टीने फुकट जात असतो. मनोभूमीत हर तऱ्हेच्या अनुभवांचे नुसते ढीग येऊन पडले म्हणजे मनोविकास होत नाही. हे ढीग म्हणजे कंत्राटदाराच्या वखारांतील ढिगासारखे होत. त्या मालांतून प्रासाद उठण्यास वास्तुशिल्पकारच हवा. म्हणूनच आपणास नवीन वाटणाऱ्या विचारसरणीचा ग्रंथ वाचण्यांत आला म्हणजे दृष्टी पूर्वीपेक्षां एकदम विशाल होते.

या दृष्टीने कोणत्या ग्रंथांमुळे माझे विचारक्षेत्र वाढलं असे पाहू लागलो 'म्हणजे टिळकांचें गीतारहस्य, विवेकानंदांचे लेख व भाषणें आणि एनरिको फेरी याचा सायंटिफिक सोशॅलिझम हा ग्रंथ या तीन ग्रंथांनी विचार संपत्तींत व विचारसरणींत महत्त्वाची भर टाकली असें मला वाटतें. गीतारहस्य हा ग्रंथ मी कॉलेजमध्ये शिकत असतांनाच प्रथम प्रसिद्ध झाला. त्या वेळीं किती उत्सुकतेनें, किती आधाशीपणानें म्हटलें तरी चालेल, आम्ही विद्यार्थ्यांनीं तो वाचला असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. माहितीच्या क्षेत्रांत इतकी विलक्षण खळबळ उडवून सोडणारा ग्रंथ आधुनिक मराठा वाङ्मयांत तरी दुसरा झाला नाही. ग्रंथकाराचें असामान्य विभूतिमत्त्व आणि ग्रंथांतील गाढ पांडित्य यांनीं सुशिक्षित वाचकाच्या मनाची अशी पकड घेतली कीं या ग्रंथाच्या प्रसिद्धीनंतर कांहीं महिने घरीं दारीं चघेल्या दुसरा विषयच नाहींसा झाला होता. हजार वर्षापूर्वीं होऊन गेलेला जैन पंडित हेमचन्द्र याच्या 'प्राकृत व्याकरण' या ग्रंथाविषयीं असें सांगतात कीं राजा सिद्धराज याने या ग्रंथाची दरबारी थाटानें हत्तीवरून मिरवणूक काढली आणि शेवटीं ग्रंथ आपल्या हिरेमाणिकांनीं भरलेल्या जामदारखान्यांत आणून ठेवला. गीतारहस्याला असाच विलोभनाय सन्मान लाभला होता. सम्राटाच्या जामदारखान्यापेक्षांहि श्रेष्ठ असा जो जनतेचा हृदयकोष त्या कोपामध्ये या ग्रंथाची स्थपना झाली होती. टिळकांच्या राजकारणांतील प्रतिस्पर्ध्यांनीं या ग्रंथावर मडकून टाकाहि केली. पण या टाकेचा आम्हां विद्यार्थ्यांवर—आणि बहुतेक विद्यार्थी टिळकांचेच चहाते हेतें—थेवडाच परिणाम झाला कीं गीतारहस्याचे परिशीलन एरवीं झालें नसतें त्यापेक्षांहि अधिक निष्ठेनें आमच्याकडून झालें. विद्वद्भ्यं भांडारकरांचें वैष्णविज्ञम अँड शैविज्ञम हेहि पुस्तक याच सुमारास प्रसिद्ध झालें होतें आणि त्यांतहि गीतेविषयीं विवेचन केलेलें होतें. या ग्रंथांतील विद्वत्तेचें मोल आज मी जाणूं शकतो. पण त्याकालीं गीतारहस्यांतील तो भाषेचा आणि विवेचनाचा प्रचंड ओघ आणि वैष्णविज्ञममार्गाल तांताळा मासे मोजून वापरलेली भाषा आणि तें त्रोटक विवेचन यानुळें भांडारकरांच्या ग्रंथाची आम्ही विद्यार्थी आपापसांत कुचेष्टा करीत असूं.

गीतारहस्याचा माझ्यावर जो परिणाम झाला तो त्यांतील गतिच्या विवेचनापेक्षा त्याला जोडलेला जो नऊशें पानाचा प्रस्तावनेवजा ग्रंथ आहे त्याचा. या एकाच ग्रंथाच्या वाचनानें पौर्वात्य आणि पाश्चात्य तत्त्वज्ञानविषयक अनेक मौलिक ग्रंथ वाचण्याचें श्रेय वाचकांस लाभतें. अनेक वर्षांच्या सतत चिंतनाचा परिपाठ येथें पहावयास सांपडतो. ग्रंथांतील प्रकरणाच्या आणि प्रकरणांतील परिच्छेदांच्या मांडणींत क्वचित् पाल्हाळ व पुनरुक्ति वाटली तरी ती एकंदरीने इतकी बेमालूम साधलेली आहे कीं विचारसरणीची अखंड माला गुंफण्याच्या दृष्टीनें मला हा ग्रंथ आदर्शभूत वाटतो.

विवेकानंदांचे ग्रंथ व भाषणें यांतहि कांहीं काल मी रंगून गेलों होते. विवेकानंदांच्या लेखांत व भाषणांत विवेक आणि भावना यांचा मोठा मनोहर मिलाफ आढळून येतो. वाचकाच्या हृदयांत शिरण्याची त्यांची हातोटी अनुपम आहे. परिभाषक संज्ञा टाळून वेदांताचें नव्या धर्तीनें त्यांनीं असें विवरण केलें आहे कीं त्यांचीं अन्तिम प्रमेयें सर्वस्वीं स्वीकारण्यास तयार नसणारें मनहि त्यांच्या वक्तृत्वाच्या लोढ्यांत वाहून जावें.

तिसरा ग्रंथ एनरिको फेरी याचा सायंटिफिक सोशालिझम हा होय. समाज-सत्तावादावरचा मीं वाचलेला हा पहिलाच ग्रंथ होय. या नंतर अनेक ग्रंथ वाचले. पण एखाद्या नव्या विषयावर पहिलाच ग्रंथ जो वाचला जातो तो ग्रंथ जर चांगल्यापैकी असेल तर त्याचा विशेष खोल असा ठसा मनावर वठला जातो. डॉर्विनच्या जीवनकलहाच्या प्रमेयाचा आधार घेऊन मात्सन्याय अथवा बळी तो कान पिळी या तत्त्वाचें जें समर्थन करण्यांत येतें त्याचा फोलपणा या ग्रंथांत दाखवून दिला आहे आणि मांडवलशार्हानंतर समाजसत्ता ही समाजाच्या विकासांतील अपरिहार्य अशी अवस्था कशी आहे याचें विवेचन केलें आहे.

इतर अनेक ग्रंथांचा उल्लेख करितां येईल. पण लेखणी हातांत घेतल्यावर जे पहिले तीन ग्रंथ आठवले तेच नमूद केले आहेत.

: अठरा :

अव्वल इंग्रजींतील कांहीं अनुवाद व अनुवादक

आज इंग्रज हिंदुस्थानचें राज्य हिंदुस्थानीयांच्या हवालीं करून जात आहेत. सुमारे सव्वाशें वर्षांपूर्वी जेव्हां त्यांनी महाराष्ट्र जिंकला त्यानंतरच्या पहिल्या काळांतील गद्यवाङ्मयाचा आढावा घेतल्यास पेशवाई अस्तंगत होऊन राज्यांतर झालें तेव्हांपासून पुढील पन्नास वर्षांचा काळ जो लोटला त्याचें वाङ्मयदृष्ट्या नामाभिधान करावयाचें तर त्यास **भाषांतराचा काळ** असें म्हणावें लागेल. जुनी घडी विस्कटून नवी घडी बसवायला जो काळ लोटतो त्यांत अन्य भाषेंतील विचारसंपदा आपल्या भाषेंत प्रविष्ट करणें ही प्रथम प्रक्रिया होय. या अमदानींत भाषांतरें झाली ती इंग्रजी, संस्कृत व फारशी अशा तीन भाषांतून झालीं. पैकीं मी आज आपणांपुढें इंग्रजी भाषेंतून मराठींत झालेल्या भाषांतरासंबंधीच दोन शब्द बोलणार आहे. * एकतर संस्कृतमधून मराठींत आणलेल्या वाङ्मयसंपत्तीविषयीं याच व्याख्यानमालेंत स्वतंत्र विवेचन होणार आहे. व दुसरें म्हणजे गीर्वाण वार्णांतून मराठींत भाषांतर करणें वा रूपांतर करणें हा प्रकार पूर्व परिचित व रुळलेला असाच होता. फारशींतून मराठींत भाषांतरें झालीं, तरी त्यांची संख्या अल्प. तसें पाहिलें तर ३०० वर्षांच्या राजकीय वर्चस्वामुळें फारशी भाषेचा परिणाम मराठीवर सडकून झाला.

* मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयांत झालेल्या व्याख्यानमालेंतील एक व्याख्यान.

फारशी शब्दांचा तर पूर लोटलाच, पण मूळचा मराठी भाषेचा घाटही थोडासा बदलावा असं फेरफार करणारे अगर, गैर अशीं अव्यय व दरसाल दरशेकडा असा नामाभाधीं अव्यय घालण्याचा प्रकार अशा अनेक गोष्टी मराठींत घुसल्या, नव्हे स्थाईक होऊन बसल्या. तथापि फारशी वाङ्मयाचा मात्र फारसा परिणाम झाला नाही. उलट मुसलमान हें येथें राज्यकर्ते म्हणून वावरत असले तरी संस्कृतमधील ग्रंथसंपत्तीचें मोल ते ओळखून होते. यामुळें अल्बेरूणीपासून अबुलफाजलपर्यंत संस्कृतमधील विचारसंपदा फारसींत संक्रमित करण्याचाच उलट प्रयत्न दिसून येतो.

इंग्रजी राज्य अवतीर्ण झाल्यापासून मात्र सर्व देखावा पालटला. इंग्रजी वाङ्मयाचें प्रौढ स्वरूप ज्यांनीं प्रथमतः अवलोकन केलें असेल त्यांना मृच्छ-काटिक नाटकांतील मैत्रेयाला वसंतसेनेचा सप्तक्ष प्रासाद पाहून वाटेल तसें वाटलें असावें. आपण एखाद्या नाट्यसृष्टींत आलों असें वाटून ते विस्मयानें, फुतुहलानें भासून गेले असले तर नवल नाही. मराठी वाङ्मयाच्या उद्यानांतील तीं भारत-रामायणें, अभंग-पदें, पोवाडे, लावण्या यांचे प्रौढ वृक्ष त्यांच्या परिचयाचे हांते. पण इंग्रजी वाङ्मयाच्या नवीन उद्यानांत पाऊल टाकतांच भिन्न आकाराचे, भिन्न फलपुष्पांचे, भिन्न गुणधर्मांचे असे असंख्य लतावृक्ष हारीनें लावलेले पाहून मन थक् झाल्याशिवाय कसे राहिलें असेल ? मराठी वाङ्मयांत तोंवर बखरी सोडल्या तर गद्याचा म्हणण्यासारखा प्रचार नव्हताच. सर्व वाङ्मय पद्यांच्या पोशाखांत मिरवत असे. नाटके, कादंबऱ्या यांचा तर वावर नव्हताच. त्यांच्याविषयीं रुचीच नाहीशी झाली होती. संत कवींनीं संस्कृत-मधील भारत रामायणांच्या अनेक आवृत्त्या काढल्या. एकट्या रुक्मिणी-स्वयं-वराची कथा अनेक कवींनीं घोकून घोकून गायिली. रामायणांची संख्या शताधिक झाली. महाकाव्याच्या धर्तीवर काहीं रचना झाली. पण शाकुंतल, उत्तर रामचरित्र किंवा बाणभट्टाची कादंबरी यांकडे लक्ष गेलें नाही.

अशा प्रकारच्या पूर्वे वाङ्मयाकडून नव्या इंग्रजी वाङ्मयाकडे वळल्यावर वाचकांची 'आश्चर्यवत् पश्यति' सारखी स्थिति होणें अपरिहार्य होते. काव्य, नाटक, कादंबरी, चरित्रे, प्रवासवर्णने, इतिहास, भूगोल, राज्यशास्त्र, रसायन—एक ना

दोन, ज्ञानाच्या अनेक शाखा येथें पूर्ण फुललेल्या आणि डंवरलेल्या दृष्टीस पडूं लागल्या, आणि यांतील कोणती रोपटी आपल्या उद्यानांत आणूं, कोणत्यांचे कलम काढूं, कोणत्यांचें बीं धरून ठेवूं असें झालें नसेल तरच नवल ! त्यांतही छापण्याच्या कलेमुळें वाढमयप्रसाराचें एक अजब साधन हातीं आलिलें ! त्यामुळें लोकहितवादी, चिपळूणकर, गुंजीकर वगैरेंनीं हरएक विषयाचें ज्ञान मराठींत आणण्यास आपणांस वाढून घेतलें. पन्नासावर वर्षे लोटल्यावर म्हणजे चांगले १८७४ सालीं गुंजीकरांनीं एका व्याख्यानांत उद्गार काढले होत कीं, ईश्वर कृपेन आपणांस इंग्रजी ग्रंथांचें जसें सहाय्य मिळाले तसें पूर्वीं कोणत्याही देशी लोकास मिळाले नसेल. ज्या पाहिजे त्या विषयावर ग्रंथ आहेत ! आणि हे शिकावे हीच आमच्या सहाय्या इंग्रज सरकारची इच्छा. हें आमचें केवढें भाग्य ! पृथ्वीवर जे जे काहीं नवीन शोध होताहेत ते जसे काहीं आम्हांकरितांच. *

राज्य गेल्यावर विद्येतील मागासलेपणाची जाणीव तीव्रतेनें व्हावी यांत नवल नाही. पण इंग्रज हा आपणांपेक्षां विद्येनें पुढारलेला आहे ही जाणीव स्वराज्य नांदत असताना नानाफडणीसाच्या वेळींही उदयास आली होती. पूर्वीं सवाई माधवरावांना हरत-हेंचें व्यावहारिक शिक्षण मिळावें या हेतूनीं नानांनीं जेव्हां शिक्षकांची योजना केली तेव्हां ते डॉ. फिडले या फ्रेंचमास शिक्षक म्हणून कां बोलाविते, आणि एका नदीवर पूल बांधावयाचा आहे आणि पाणी तर हटत नाही अशा प्रसंगी बेकर नांवाच्या इंग्रजी इंजिनिअरचा धांवा नाना कां करते ! आपणांतील बुद्धि नष्ट झाली नव्हती. जुन्या ग्रंथावर प्रचंड टीका-उप-टीका लिहून कोस काढण्याइतका बुद्धीची सूक्ष्मता कायम होती. विद्येच्या उपासनेस मदत म्हणून वा पारितोषिक म्हणून दक्षिणेच्या रूपानें सडळ हातानें खर्च होई. पण ती ज्यांना मिळे त्यांची जी यादी प्रसिद्ध आहे त्यांत वैद्यकशास्त्र सोडलें तर व्यावहारिक उपयोगाच्या शास्त्राची योग्यता ओळखलेली दिसत नाही. रसायनादि शास्त्रांची वाढ खुंटलेली होती. आणि इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्रादि विषयांचाही परामर्श घेतला जात नव्हता अशा स्थितीत इंग्रजी वाङ्मयाच्या वैभवशाली अजबखान्यांत आल्यावर काय पाहूं आणि काय न

पाहू असे झालें नसतें तरच नवल ! अशा काळांत या नव्या विद्येतील ज्ञान-भांडार जेवढें आपल्या देशी भाषेमध्ये उपलब्ध करून देतां येईल तेवढें देणें याचेंच अगल्य फार.

त्याची सुरवात भाषांतरानें व्हावी हें स्वाभाविकच होतें. ४०-५० वर्षांनंतर स्वतंत्र निर्मिती डोकावूं लागली. मोचनगड, मुक्तामाला यांसारख्या स्वतंत्र कादंबऱ्या, थोरले माधवराव, जयपाळ यांसारखी स्वतंत्र नाटके, राजा शिवाजी-सारखें काव्य किंवा ग्रँड डफच्या इतिहासावरील कीर्तन्यांची टीका, लोकांहत वादांची शतपत्रें असले स्वतंत्र प्रयत्न १८५० च्या सुमारास उदयास येऊं लागले. मात्र त्यानंतरहि भाषांतरें चालूं होतीं, पण स्वतंत्र ग्रंथांतील विचारांचीहि मूळ स्फूर्ति इंग्रजी वाङ्मयांतूनच उदय पावे. अद्यापही हा काल संपलेला नसून जागतिक वाङ्मयाची उंची वाढविण्यासारखें मौलिक वाङ्मय मराठीत अद्याप अल्पच आहे.

राज्यक्रांतीनंतर पहिलीं कांहीं वर्षे भाषांतराचें वळण पडावें हें वरील सर्व प्रकार लक्षांत घेतला असतां अपरिहार्य होतें, तसें आवश्यकही होतें. शिवाय त्याला सरकारचेंही प्रोत्साहन व पाठबळ होतें. नवीन राज्यकर्ते विद्येत चांगले पुढारलेले असल्यानें राज्य ताब्यांत घेतांच ज्या पहिल्या गोष्टीकडे त्यांनीं हात घातला ती म्हणजे विद्येचा प्रसार ही होय. इंग्रजी विद्येत निष्णात अशी पिढी तयार करणें हें राज्यकारभाराचे दृष्टीनें इंग्रजी राज्यकर्त्यांना हिताचें होतेंच. शिवाय नव्या विद्येनें दिपून जाऊन तिच्यांत हीनगंड तयार होण्याचाही संभव होता, आणि ख्रिस्ती कार्यप्रसारालाही मदत होणार होती. पुढें विद्यापीठांमध्ये मातृभाषेला मज्जाव करण्यांत आल्यानें राज्यकर्त्यांचा हेतु स्पष्टच झाला. पण कोणत्याही हेतूनें कां होईना इंग्रजी वाङ्मयाशीं परिचय झाला ही गोष्ट एकंदरीनें हितावह अशीच झाली. नदीमुखानें अफाट समुद्रांत प्रवेश व्हावा तद्वत इंग्रजी भाषेच्या मुखानें जागतिक विचारप्रवाहांत विहार करण्याचें साधन उपलब्ध झालें. नुसते नवनवे विचार हाताशीं आले एवढेंच नव्हे तर ते प्रगट करण्याची पद्धतीहि अधिक सोईची, ठाकाठीकीची अशी दिसून येऊं लागली. या बाबतींत इंग्रजी वाङ्मयाचें अनुकरण करणें फायद्याचें आहे हें स्वदेशाभिमानी

चिपळूणकरांनीही स्पष्टपणे प्रतिपादले आहे. 'भाषादूषण' निबंधांत ते लिहितात, "इंग्रजीतल्यासारखे शास्त्रीय ग्रंथ, व्याख्यान, निबंध वगैरे लिहितांना ग्रंथांची एकंदर रचना इंग्रजी ग्रंथांच्याच धारणीवर केली पाहिजे. म्हणजे मजकूर कलमवार लिहून विरामचिन्हेहि जशी इंग्रजीच्या नमुन्यावर मराठांत मांडतात त्याप्रमाणे लिहिण्याचा एकंदर झोकही बहुधा इंग्रजीसारखाच असल्याशिवाय गत्यंतर नाही." हा नवी धारणी साधण्यांत भाषांतर हे प्रारंभीचे साधन होय.

आतां भाषांतरित वाङ्मयाकडे साक्षात् वळू. तिकडे वळलें म्हणजे प्रथम एक कांहींसा चमत्कारिक देखावा दृष्टीस पडतो. भाषांतराकरितां म्हणून निवडण्यांत आली ती पुस्तके बहुधा शालोपयोगी पुस्तके होती. भाषांतर करणारे ते जाडे विद्वान, चक्रीपागोटे घालणारे दशग्रंथी व्यासंगी पंडित होते, आणि त्यांनीं भाषांतराकरितां घेतलेली पुस्तके कोणतीं ? तर प्राथमिक बालबोध गणित, भूगोल, इसापनीति, वेताळपंचविशी अशासारखी ! हा प्रकार पाहून शर्यत जिकणाऱ्या तल्लख अध्वराजास छकड्यास जुंपलेलें पाहिलें असतां चमत्कारिक वाटेल तसेंच हेहि चमत्कारिक वाटलें तर नवल नाही. पण याबाबत हें लक्षांत घेतलें पाहिजे की, भाषांतरकार बहुतेक सरकारी नांकर होते. कोणत्या पुस्तकांचें भाषांतर करावें हें विद्याखातें ठरवी, आणि तें जे ठरवी तें शिक्षण-कक्षांत कोणती उपयोगी पडण्यासारखी असतील त्या दृष्टीनें, ज्ञानवर्धनाच्या अनेक विषयांवर जेथें औषधालाही पुस्तकें नव्हती तेथें त्या त्या विषयांवरील प्रारंभिक पुस्तकांचीं सरळ भाषांतरें करवून घेणें हें अगत्याचेंच होतें. त्या दृष्टीने पाहिलें असतां पहिल्या पांच पन्नास वर्षांत भाषांतराचा जो उद्योग झाला तो बराच आस्थेवाईक झाला असून उपयुक्त होता असेंच म्हटलें पाहिजे.

या भाषांतरकारांपैकी जर्विससारखें कांहीं इंग्रज होते. (आतां कोणातरी शास्त्र्याच्या हातास हात लावून ते भाषांतर करीत हें सांगावयास नकोच). तरी या जर्विस साहेबानें अंकगणित, बीजगणित, भूमिति, महत्त्वमापन वगैरे गणितांच्या अनेक शाखांवरील हटन आणि कॅसल यांच्या प्रौढ ग्रंथांची जी भाषांतरें केलीं ती मोठाच उद्योग त्यांनीं केला असें म्हटलें पाहिजे. जर्विस हा इंजीनिअर असून नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचा अधिकारी होता. गणित विषया-

वरील त्याने केलेल्या भाषांतराचे शिळेवर छापलेले चांगले चारपांचशे पानांचे असे प्रौढ ग्रंथ आहेत. दुमरे एका पुस्तकांचे नांव (Marathi Numeration) महाराष्ट्र भाषेचे क्षेत्रफळ, घनफळ, गणित, वाहिवाट वही आणि नाण्याचे तपासणीचे वर्तमान ' असे आहे. त्याच्या मुखपृष्ठावर लिहिले आहे की, " मूळ पुस्तकें इंग्रजीत आहेत. त्यांचे कवी डॉक्टर चार्ल्स हटन आणि कांस्टेल (कॅसलचा उच्चार) साहेब. त्या पुस्तकाचे भाषांतर जर्जिससाहेब यांनी महाराष्ट्र भाषेत केले. दगडावर छापले १८२८. " यांतील अर्धवट ज्ञानाने वापरलेल्या कवी शब्दाकडे आपले लक्ष गेले असेलच. एकाराच्या प्रकाराचे प्राबल्यही बरेच दिसते. उदाहरणार्थ ' एकादे पुज्यांत कांहीं अर्थ नाही. ' (पृ. ८) तिसऱ्ये स्थळीचा अंक शतगुणभाव दाखवितो ! (पृ. ९) ' न्यूटन अबिलस्थानचा म्होटा ज्योतिषी १६४२ जन्मला व १६९७ मध्ये मरण पावला. तेव्हां मरतेसमयी त्यांचे वय किती होते ते सांगा ' असली उदाहरणे वजाबाकीत दिली आहेत. साकळ रीतीचा माहिती देताना डाव्याकडे मांडिले पदास अप्रसर म्हणतात. आणि उजवीकडे मांडिले पदास उपाग्रसर म्हणतात. (पृ. ११७) असे नवे शब्द तयार केले आहेत. अशा रीतीने मराठीत नीटपणे समजूत पडेल अशा पद्धतीने अंकगणित, बीजगणित, भूमिती वगैरे गणितांच्या शाखांची भाषांतर रूपाने मराठीत साधले त्या प्रकारे सोय लाविली आहे. गणिताचे बाबतीत जर्जिस यांनी जी कामगिरी बजावली तशी वैद्यकाच्या बाबतीत जॉन मॅकलेनन यांनी बजावलेली आढळते. त्यांनी १८५८ मध्ये ' औषध कल्पनाविधी ' ' निदान ', ' शारीर ' वगैरे ग्रंथ शास्त्री लोकांच्या सहाय्याने मराठीत प्रसिद्ध केले १८३५ साली बेळ या साहेब वहादुरांनी ' शिल्पविद्या या विषयाचे निबंध ' यावर ग्रंथ लिहिला.

साहेबांचे हे प्रयत्न चालू असता इंग्रजीतून मराठीत भाषांतर करतांना ज्या अडचणी येत त्या टाळण्याची कांही दिशा दिसावी म्हणून इंग्रजीतील वाक्य-प्रयोगास जुळेसे मराठी वाक्य प्रयोग एकत्र केले तर सोईचे पडेल असे पाहून १८३९ च्या पूर्वांच (या वर्षी दुसरी आवृत्ति तयार झाली) जॉन विल्सन यांनी

वाक्यावळी या नांवाचें पुस्तक तयार केलें. त्याचें इंग्रजी नांव Idiomatical exercises, illustration of the phraseology & structure of the English & Marathi languages. पुस्तकांत नित्याच्या बोलीतील वाक-प्रचार घेतले असून ते नाम, विशेषण, नियमित क्रियापदे, अनियमित क्रियापदे अशा चार भागांत विभागले आहेत. इंग्रज लोकांना मराठी शिकण्यास या पुस्तकाचा चांगला उपयोग होत असावा. वाक्यें निवडलीं आहेत ती मुद्दामच छोट्यां, व नित्याच्या व्यवहारांत उपयोगी अशीं आहेत. असल्या पहिल्या पहिल्या प्रयत्नांत भाषांतराच्या कांहीं गमती आढळावयाच्याच 'ती दुर्व्यवस्थेत पडली आहे. (She is in adversity). Arguments वादप्रमाणें, Auction निलाम forest निराम, 'त्याला बहुत कृपाळुत्व आहे', तो आपल्या 'भावावर प्रीति ठेवितो', तो खडानें (खडूनें) लिहिता, देवळांतील घड्याळाचे किती वाजले ! (by the church clock). घड्याळांत किती वाजले त्याच्याऐवजी घड्याळाचे किती वाजले असें विचारलें असता बारा वाजले असें हसत उत्तर येईल याची या इंग्रज बहादुरास काय कल्पना? आम्ही गर्व न भोगावा (Inulge conscit) त्यानें मोठा अप्रमा दाखविला (disaffection) औषधाच्या दोन मोतादां (doses) घेतल्या. गोधूळ मुहूर्ता (dusk) म्यां त्याला पाहिला गंगैरे.

विल्सन साहेबाच्या प्रयत्नामागून शेट डोसाभाई सोराबजी मुनशी यानें इड्युम्याटिकल सेनटेनसेस या नांवाचें पुस्तक लिहिण्याचा प्रयत्न १८४३ मध्ये केला. त्यानें मूळ इंग्रजी वाक्यांचे हिंदुस्थानी, गुजराती, व फारशी अशा तीन भाषांत भाषांतर दिले आहे. याचेंच मराठी भाषांतर १८६२ मध्ये वामन कृष्ण शास्त्री गंडे यांनीं केलेलें उपलब्ध आहे. शेट डोसाभाई यांनीं साहेबांच्या विशेष गरजा लक्षांत घेऊन व्यापारी, लष्करी, कोर्टकचेरी वगैरेंत उपयोगी पडणाऱ्या वाक्-प्रयोगांचीच निवड केली आहे. पुढील वाक्यांवरून साहेबांच्या गरजा डोसाभाईनें कशा ओळखल्या होत्या याची कल्पना येईल! पहिल्यानें तो काम करीना पण मी जुलमानें करविलें. (पृष्ठ ८७) 'लोणी, दूध, आंडी, गवत, कोंबड्या, वगैरे माझ्यानें कांहीं देववत नाहीं. सारांश माझें गांवांत कांहीं नाही असें पाटील सांगतो. परंतु त्याला चांगला मार बाल तर जें जें तुम्ही मागाल तें सर्व तो आणून देईल! (पृष्ठ ९७). त्या लुच्या पोरस सांगायला त्यांस सांग की त्या

पोराला कांहीं काम करण्यास सांगितलें असतां तो पुन्हा हंसेल तर त्याच्या अंगाची चांबडी लोंबवीन (पृष्ठ ९४). तो मोरीवाटे पळून गेला नसता, तर पकडला जाऊन उपाशी मारता (पृष्ठ १०४). त्या परगण्यांतील लोक असें वाईट अन्न खात होते कीं त्याचे त्यांना कसे पचन होतें तें मला समजत नाहीं. वगैरे. यावरून डोसाभाई साहेबाची भाषा आणि विचार यांची कल्पना येईल आणि सगळ्यांत विशेष उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे पुस्तकाच्या शेवटीं डोसाभाईनें एक कोर्टमार्शलचा संपूर्ण नमुनाही दिला आहे हा होय !

खुद्द साहेबाच्या नांवावर जी भाषांतरे मोडतात त्यांत त्यांना येथील शास्त्र्यांची मदत असे. पहिल्या आवृत्तीवर क्वचित् शास्त्र्यांच्या मदतीचा उल्लेख असे पण पुढील आवृत्तींत तोही काढून टाकण्यांत येई. (मोल्सवर्थ व कॅन्डी यांच्या हाताखालच्या पीडितांनीं जो प्रथम कोश तयार केला तो आतां कोठे दिसेनासा झाला आहे याबद्दल दादोबांनीं खेदोद्गार काढले आहेत (पृ. २०) साहेबांची उद्योगशीलता मात्र वाखाणण्यासारखा होता. कोणतेही काम अंगावर घेतलें म्हणजे त्याची अविरोध पाठ पुरवावयाची व त्याकरितां अविश्रांत श्रम करावयाचे ही इंग्रजांची पद्धत प्रसिद्ध आहे. विद्येच्या प्रसाराच्या बाबतींत त्यांचा हेतू सामान्यतः राज्यकर्त्यांचा असावयाचा तसाच म्हणजे स्वतःच्या स्वामित्वाची छाप टाकण्याचाच होता. त्यासंबंधीं त्यांतल्यात्यांत उदार दृष्टीचा मुत्सद्दी जो एल्फिस्टन त्याचीच साक्ष दिली म्हणजे पुरे. १८२४ सालीं त्यानें आपली शिक्षणविषयक विचारपत्रिका लिहिली. मिशनऱ्यांचें म्हणणें पडलें कीं नव्या शिक्षणक्रमांत ख्रिश्चन धर्माचाही शिरकाव असावा. पण एल्फिस्टननें पाहिलें कीं उघडपणें असें होऊं दिलें असतां लोक निष्कारण बिथरतील. हें धूर्तपणें जाणून एल्फिस्टननें या सूचनेस नापसंती दर्शविली. त्या संदर्भांत तो लिहितो कीं ख्रिश्चन धर्माचें शिक्षण मुद्दाम देण्याची गरजच नाहीं. कारण माझी खात्री आहे कीं आमच्या नव्या विद्येच्या पाठोपाठ ते आल्याविना राहणारच नाहीं. उलट तुम्ही उघडपणें ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश करूं लागतात म्हणजे लोक बिथरून मात्र जातील. (I am Convinced that the conversion of the natives must infallibly result from the diffusion of

knowledge and if then fortunately they are not aware of the connections or all attacks on their ignorance they would bereigoreously resisted as if they were on their religion- (Writings of Elphistan:106) कोणत्याही धोरणानें कां होईना इंग्रजी वाङ्मयांत संचित झालेले हरणक विषयाचें ज्ञान आणण्याचा मराठींत जो उपक्रम एल्फिस्टन प्रभृतींनीं सुरू केला तो देशास उपकारक असाच होता.

इंग्रजी विद्येनें भाळून जाऊन आपला धर्म टाकण्यास नवगुशिध्दित तयार होतील ही एल्फिस्टनची कल्पना अगदींच निराधार नव्हती. रामकृष्णपंत मोडक, विष्णुपंत करमकर, बाबा पदमजी, शाहूराव कुकडे वगैरे मंडळींनीं आपल्या धर्मावर लाथ मारलीच ना ! आणि दादोबा हरिकेशवजां वगैरे मंडळी आपआपल्या आसनीं डळमळू लागली होती. मात्र आपली मूळपरंपरा भक्कम असल्यानें आपला तोंल सावरला गेला. पण इंग्रजीतील ज्ञान मराठींत उतरण्यांत भाषेचें वैभव आपण वाढवतो आहोत व मराठ्यांचें एक निष्ठास्थान आपण बळकट करीत आहोंत हें जेव्हां धूर्त सरकारच्या लक्षांत आले तेव्हां त्यांनीं आपला पवित्रा एकदम बदलला आणि ताबडतोब मातृभाषेला विद्यागृहातून बाहेर घालविले. ते विद्यापिठाच्या जन्मकालाच्या सालीच ! तेथून पुढे तिचें विद्यामंदीर जे सुटलें ते अद्यापी म्हणजे ९० वर वर्षे झाली तरी तिला विद्यामंदिरांत अद्यापीर्हा योग्य तें मानाचें स्थान मिळालेलें नाहीं. आपणांस आज या पुढच्या काळाचा विचार कर्तव्य नसल्यानें विस्तारपूर्व काळांत भाषांतर रूपांनं देशी भाषेच्या मळ्यांत कोणकोणतीं नवीं पिक्के काढण्यांत आली त्याचा आढावा तेवढा घ्यावयाचा आहे. पैकीं जर्विस प्रभृती यांनीं जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल वर लिहिलेंच आहे. या इंग्रज बहादुरांपैकीं मेजर कॅन्डी याची मिजास व ऐट, कांहीं वेगळीच ? हा पाठशाळेचा सुपरिटेंडेंट असून सरकारच्या आध्यानें छापलें जाणारें प्रत्येक पुस्तक तपाशीं आणि मराठी भाषेच्या चुका दाखविण्याचा उद्योग, उपद्रव्यापही करी. मराठी ही ज्यांची मातृभाषा त्यांच्यापेक्षां आपणांस मराठी अधिक शुद्ध येतं अशी तो ऐट आणी. सरकारनें भाऊ महाजन यांच्याकडे एका इंग्रजी पुस्तकाचें भाषांतर करण्याचें सोपविले होते पण कॅन्डी साहेब ढवळाढवळ करणार असेल तर मी मुळींच काम पत्करणार

नाहीं असें त्यांनीं साफ सांगितलें असें म्हणतात. त्याकाळीं भाषांतराकरितां मोबदला हजार दोन हजार रुपये मिळण्यासारखा होता, हें आणखी सांगितलें म्हणजे भाऊ महाजन याचा बाणेदारपणा आणि कॅन्डीच्या वटवटीबद्दल त्यांना वाटणारी चीड या दोहोंची नीट कल्पना येईल. 'प्रभाकर' पत्रांत याविषयीं गवगवाही झाला असावा. त्याला उद्देशून कॅन्डी साहेब, ज्ञानोदयांत लिहितो, " प्रभाकर कर्त्यानें व त्यांस पत्रें पाठविणारांनीं कितीएक महिन्यांपासून प्रभाकरपत्रांत कॅन्डी साहेब यांची निंदा चालविली आहे. तर या विषयावर मी थोडेसें लिहितो. या देशांतील लोकांस ज्ञानप्राप्ति व्हावी व त्यांचें कल्याण व्हावें या हेतूनें मी जीव लावून मेहनत करीत आहे. असें माझे मन मला साक्ष देतें. यामुळे 'प्रभाकर' पत्रांत माझेविषयीं जो घोर द्वेषभाव प्रगट केला आहे तो पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें. मराठी भाषांतरें तपासण्याचें काम मजकडे बहुत वर्षांपासून आहे. या भाषांतरकारांपैकीं बहुतेकांना इंग्रजी भाषेचें ज्ञान आहे खरें, परंतु त्यांनीं आपल्या जन्म भाषेचा अगदीं अभ्यास केलेला नाहीं. त्यामुळे परकी भाषेतील ज्ञान स्वभाषेंत सुंदर रीतीनें आणतां येत नाहीं. हें भाषांतर कर्ते इंग्लिश भाषेचें ज्ञान प्राप्त झाले आहे तेवढ्यानें विलक्षण फुगून गेले आहेत. त्यांच्या ग्रंथांत मी अशुद्ध काढलीं त्याचें त्यांस अर्थातः फार वाईट वाटलें. 'प्रभाकर' कर्ता लिहितो कीं पंडितांच्या मदतीवांचून कॅन्डी साहेबास दोन ओळीचें देखील भाषांतर व्हावयाचें नाहीं. तर प्रभाकर कर्ता पुढें येऊन मजबरोबर भाषांतर करण्याचा प्रसंग करील तर मी सिद्ध आहे. फार लांब नको. माझी निंदा करतांना प्रभाकर कर्त्यानें ज्या वाक्यानें आपल्या मनांतील अर्थाचें उद्घाटन केलें आहे तें वाक्यच किती दुष्ट आहे पहा. तो लिहितो, 'त्याच्यानें दोन ओळी भाषांतर करतां यावयाचें नाहीं.' हें वाक्य अगदीं अशुद्ध आहे. शुद्ध लिहिण्याचे दोन प्रकार आहेत. त्याच्यानें करवणार नाहीं किंवा त्यास करतां यावयाचें नाहीं. या चुका परक्या देशांतून येऊन आपली भाषा शिकणारे लोक काढतात ह्या गोष्टीची प्रभाकरकर्त्यास लाज वाटावी. दोन ओळी भाषांतर हेहि बोलण्याचे चालीस विरुद्ध आहे. दोन ओळीचे भाषांतर अशी लोकांत बोलण्याची चाल आहे." (ज्ञानोदयाची पहिली शंभर वर्षे पृ. १८७-८८) आहे कीं नाहीं साहेबी ऐट ! शेवटीं कॅन्डी लिहितो, " आतां इतकेंच

सांगतो की ज्या भाषांतर करणाऱ्याविषयी मी वर लिहिले आहे ते इंग्लिश भाषेतल्या चालीप्रमाणे मराठी लिहिले आहे त्याच्यावर. ते इंग्लिश भाषेतल्या चालीप्रमाणे मराठी लिहिणे जर सोडून देतील तर त्यांचे ग्रंथ चांगले आहेत असे मी आपले मत देण्यास अगदी तयार आहे.” कॅन्डी साहेबाची ही तक्रार अगदीच निराधार नव्हती. राजभाषेची तेजी तळपत असल्याने देशभाषांकडे लक्ष देण्याचे सुशिक्षितांना अगत्य वाटेनासे झाले होते. मातृभाषेची उपासना केल्याने व्यावहारिक कोणताच लाभ पदरी पडण्याचा संभव नव्हता. आणि म्हणूनच गुंजीकर चिपळूणकर यांना या अनावस्थेविरुद्ध जोराचा प्रचार करावा लागला.

स्वतःच्या नित्याच्या व्यवहाराच्या भाषेपेक्षां परकी मुद्दाम शिकलेली जी भाषा तिच्यांतांल चुका माणसाच्या अधिक त्वरित लक्षांत याव्या हा सर्वांचा अनुभव आहे. परकी भाषा शिकतांना ती शुद्ध स्वरूपांत आत्मसात करण्याविषयी मुद्दाम प्रयत्न केला जात असतो व ती वापरतांनाही सावधगिरीने वापरण्यांत येते. यामुळे कॅन्डीच्या दृष्टीत भाषांतरकाराच्या चुका विशेष खूपत असल्या तर नवल नाही. कदाचित् तो विशेष चोखंदळही असेल. थोडा आढ्यतेखोरही असावा. पण असल्या चोखंदळाच्या तोंडूनही गौरवोद्गार काढविणारा भाषांतरकार निघालाच ! त्याची योग्यताहि तशीच होती. म्हणून त्याचा ग्रंथ भाषांतर असूनहि आपल्या गोड भाषेमुळे इंग्रजी अंमलांतील मराठी ग्रंथांपैकी महत्वाचा उल्लेखनीय ग्रंथ म्हणून मान्यता पावला आहे. हे भाषांतरकार मुंबईत बाळकेश्वरी राहणारे कोंकणस्थ ब्राह्मण सदाशिव काशिनाथ छत्रे हे होत. यांचे-विषयी लिहितांना कॅन्डी लिहितो, “इसापनीति व बालमित्र या ग्रंथाचे भाषांतर-कर्ते जे सदाशिव काशिनाथ छत्रे ह्यांस मी इतके मोठे मानतो कीं हल्लींच्या मराठी लोकांत त्यांसारखा भाषांतर करणारा दुसरा कोणी नाही असें मला वाटते.” मात्र पुढे लगेच कॅन्डी लिहितो की “छत्रे किंवा बाळ गंगाधरशास्त्री यांचे ग्रंथ उत्कृष्ट खरे. तरी त्यांत अनेक प्रकारचे दोष होते. ते दोष काढून टाकण्या-विषयी मी फार परिश्रम केले. या श्रमाचे सार्थक झाले किंवा नाही हें मी त्या ग्रंथाच्या ज्या प्रती छापल्या त्या पूर्वीच्या प्रतीशीं ताडून पाहिल्या असतां लोकांस

समजेल ” (पृ. १८८). आपण शोधलेल्या ग्रंथावरील मुखपृष्ठावर मेजर कॅडी यांनी शोधला असा जाड्या ठशांत उल्लेखही करण्याची कॅडी दक्षता घेई ! असो. आतां कॅडीच्या कठीण परिक्षेस उतरलेले श्रेष्ठ भाषांतरकार जे छत्रे यांचेकडे वळू.

छत्रे यांचे विशेष गाजलेले असे भाषांतर म्हणजे बाळमित्र भाग १ हें होय. त्यांतहि विशेष असा की, छत्रे यांना इंग्रजी व संस्कृत या दोन्ही भाषांचें ज्ञान बेताचेंच होतें असें देव सांगतात. त्यांच्या नांवापुढें शास्त्री हें उपपद नसल्यानें (त्यांचे शिष्य जे बाळशास्त्री जांभेकर त्यांच्याहि पुढें आहे) त्यांचा संस्कृताशी परिचय बेताचाच असावा आणि बाळमित्राचें लेखन चालूं असतां मूळ इंग्रजी पुस्तक समजून घेण्यास त्यांना बाळशास्त्री यांची मदत घ्यावी लागत असे असें देव यांनीं लिहिलें आहे. तेथें आल्यावर ते एका मिशनऱ्याजवळ इंग्रजी शिकले. नंतर ते इंजिनियरच्या ऑफिसांत रैटर होते याचवेळीं इंग्रजांना इंग्लिश शिकलेला व लोकांवर वजन असलेला असा कोणी गृहस्थ असला तर शाळा तपासनास (मुक्तसर) म्हणून हवा होता. आणि योगायोगानें ज्या मिशनऱ्या-पाशीं छत्रे इंग्रजी शिकले हाते त्यानें शिफारस केल्यावरून छत्रे यांचीच या जागेवर नेमणूक झाली.

जर्विस साहेबांनीं जे मराठी ग्रंथ प्रकाशित केले त्यांत त्यांना छत्र्यांची मोठी मदत होती. जर्विस हे नेटिव्ह स्कूल सोसायटीचे सूत्रधार असून छत्रे हे कांहीं काल त्याच संस्थेचे नेटिव्ह सेक्रेटरी होते. १८२९ सालीं त्यांनीं पेन्शन घेतलें. दादोबा लिहितात कीं ‘पेन्शन घेतल्यावर त्यांच्या मनांत उपयोगी इंग्लिश ग्रंथांची मराठी भाषांतरें लोकोपकारार्थ करून आपल्या आयुष्याचा सद्व्य करावा असें होतें. त्या करितां त्यांनीं बाळुकेश्वरी एक स्वतःची धर्मशाळा घेतली. छापखाना घ्यावा असाहि विचार होता.’ पण पेन्शन घेतल्यावर लागलीच पुढील वर्षी त्यांना मृत्यूनें गाठलें. छत्रे यांचेवेळीं पेन्शन लवकर घेतां येत असावें. कारण छत्रे यांनीं पेन्शन घेतलें त्यावेळीं त्यांचें वय अवघें चाळीस एकेचाळीसच्या घरांत होतें. मृत्यूपूर्वीं दोनच वर्षे त्यांनीं चार-पांच पुस्तकें भाषांतरद्वारां मराठींत आणलीं. तीं म्हणजे इसापनीतिकथा, चेताळपंचवीशी, बालमित्र, सिंहासनबत्तिशी शिवाय बोधकथा (ताराचंद दत्तात्रय

पुस्तकाचे भाषांतर) व बोधवचन अशी आणखी दोन पुस्तकांची नोंद प्रो. पोतदार यांनी दिलेली आहे. यापैकीं इसापच्या कथा आणि वेताळपंचविशी या अव्वल दर्जाच्या नीतिकथा म्हणून गाजलेल्या असून जगाच्या वाङ्मयांत समाविष्ट झालेल्या आहेत. बाळमित्र हे ज्याचें भाषांतर आहे तें Berquin's children's friend पुस्तक मात्र फ्रेंच किंवा इंग्रजीमध्येहि विशेष गाजलेलें नाहीं. असें असूनहि ते मराठांच्या पोषाखांत इतकें खुलून निघालें आहे कीं साधासुधा गोड मराठी भाषेचा ऐन इंग्रजी अंमलाच्या प्रारंभीचा नमुना म्हणून दाखवा असें कोणी हटकलें तर खुशाल या पुस्तकाकडे बोट दाखवावें ! पुस्तक इंग्रजी भाषेच्या दडपणांतून अजीबात सुटलें आहे असें नव्हे. 'बोका ज्यास जेवावयास आवंतला होता' किंवा 'असा मनोरथ करून बिदीतून पळूं लागला' असे प्रकार डोकावतातच. तरीही मराठी वाङ्मयांत त्यानें अढळ स्थान पटकावलें आहे.

प्रसिद्ध वैय्याकरणी दादोबा यांना छत्रे यांच्या हाताखाली शिक्षण घेण्याचेंहि भाग्य लाभले होतें. ते आपल्या आत्मचरित्रांत छत्रे यांच्या बुद्धिमत्तेविषयी व भाषासौंदर्याविषयी लिहितात " बाळमित्राचा भाग तयार होऊन त्याचीं पत्रें छापित होते त्यावेळीं मी वरच्या वर्गांत गेलों होतो. मी इंग्रजी स्कूलांत असतां छत्रे आमच्या वर्गांत केंव्हा केंव्हा स्वसंतोषाने येऊन आम्हांस इंग्लिश पुस्तकांचा मराठींत अर्थ समजावून देत. इसापनीतिकथा व बाळमित्र हे छत्रे यांचे दान्द्वां ग्रंथ फार सुरस झाले होते. ती भाषांतरं असे त्या वेळेस कोणाम वाटत नसे. मराठींत सरस रीतीनें लिहीणारे हेंच पहिले. त्यांच्या मागून आम्ही सर्व लिहीणारे झालों. त्या काळीं सदाशिव काशिनाथप्रमाणें इंग्लिश भाषा जाणणारे या मुंबई इलाख्यांत एतद्देशीय लोकामध्ये कोणीच नव्हते. यांनीं कोटून कसे या भाषांचें ज्ञान संपादन केलें हे बरोबर समजत नाहीं." आपल्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेमध्येहि दादोबा लिहितात कीं ' महाराष्ट्र भाषेंत शुद्ध-रीतिनें वाक्य योजना करून रसभरित असे पहिले ग्रंथ सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांनीं रचिले म्हणून त्यास गद्यात्मक ग्रंथांचे जनक म्हटल्यासहि चालेल.' भरतखंडाच्या अर्वाचीन कोशकारांचा अभिप्रायहि असाच ठसठशीत

आहे. “ छत्रे यांस इंग्रजी भाषा जी येत होती व तींच्या योगाने जी विद्वत्ता त्याचे अंगी होती ती आताच्या सवातीन हात किताबवाल्यांच्या बरोबरीची जरी नव्हती तरी तेवढ्यावर जे जे ग्रंथ त्यांनी लिहीले ते इतके उत्कृष्ट उतरले आहेत की किताबवाल्यांच्या हातून अजून एकहि ग्रंथ तसा झाला नाही किंवा नसेल; आणि कदाचित् झाला असल्यास त्याप्रमाणे उत्तमहि उतरला नसेल. ”

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर तर बाळमित्रावर बेहद्द खूष दिसतात ! रसात्मक काव्य हें काव्याचें लक्षण सांगून त्याची उदाहरणे म्हणून बाळमित्रातील ‘ काटेरी झाड ’ आणि ‘ तीन मित्र ’ असं दोन सरस उतारे ते देतात आणि मग लिहितात ‘ हें सगळें पुस्तकच काव्यमय आहे असं म्हटलें असता चालेल. आपल्या मराठींत हें भाषांतर इतके उत्कृष्ट वठलें आहे की तें परभाषेतलें असेल अशी शंकासुद्धा येत नाही. ” असो. अशारातीनें केंडा, दादोबा, निबंधमालाकार अशा भिन्न भिन्न क्षेत्रांतल्या रसिकांकडून ज्यांनी वाहवा मिळविली त्यांची धन्यच म्हटली पाहिजे. आणि छत्रे यांच्या भाषेत ओढवा गोडवा तसा. छत्रे यांच्यानंतर हा गोडवा पुढील ग्रंथकारांत दिसत नाही. निबंधमालाकार तर लिहितात की “ बाळमित्र वाचलें असतां मराठीची दुर्दशा वीसपंचवीस वर्षांत किती झाली हें पुरतेपणीं चित्तावर ठसून फार वाईट वाटतें व पुढील पंचवीस वर्षांकडे नजर देण्यास भय वाटतें. ’ शास्त्रीबोवांचें हें भय निराधार ठरलें हें आज कोणास सांगावयास नको. खुद्द शास्त्रीबोवांनी ज्या भाषेला प्रौढ स्वरूप प्राप्त करून देण्यांत मोठी कामगिरी केली त्या भाषेच्या भवितव्याविषयी निराश होण्याचें कारण नव्हतें. शास्त्रीबोवांच्या पूर्वीहि जांभेकर, लोकाहितवादी, गुंजीकर वगैरे विद्वानांनी मायभाषेची सेवा करण्याचे व्रत चालूं राखलेलेच होते. अर्थात् शास्त्रीबोवांची तक्रार होती ती त्याकाळच्या सुशिक्षितामध्ये जी अनास्था मायभाषेसंबंधी फैलावू लागली होती त्याला अनुलक्षून होती.

मराठी भाषेमध्ये कुवत एकंदर कमीच असं जें छत्रे यांचे मत होते तेंहि जातां जातां नमूद केलें पाहिजे. बाळमित्राच्या प्रस्तावनेंत ते लिहितात की या भाषेत (मराठींत) शब्दसंग्रह थोडा असून, भाषणाची शैलीही प्रौढ नाही. ” असो.

आतां छत्र्यांच्यानंतर विविधज्ञानविस्तारपूर्व कालखंडांत होऊन गेलेल्या आणखी एकदोन भाषांतरकारांची आपण ओळख करून घेऊं. त्यापैकी जे

आपल्या भाषांतरनैपुण्याच्या जोरावर सुप्रीम कोर्टाच्या चीफ जस्टिसच्या हुद्यापर्यंत चढले ते सदगृहस्थ म्हणजे हरी केशवजी पाठारे हे होत. याचे एक छोटे चरित्र त्यांचे चिरंजीव रामचंद्र हरी यांनी लिहिले आहे. यावरून पाहतां हे सोमवंशी क्षत्रीय जातीचे असून यांचा जन्म गिरगावांत १८०४ या साली झाला. यांचे मूलचे उपनांव पुरव असे होते. यांचे आजे गोपाळजी सोनर्जा विद्वान व भक्तिपरायण असून काळपुरुष पाहणे वगैरे विद्या त्यांना अवगत असल्याने अमुक दिवशी आपण इहलोक सोडून जाणार हे त्यांनी आधीच सांगून ठेविले होते. हरी केशवजींचे वडील केशवजी हे शिल्पशास्त्रज्ञ असून पालवाचे रस्त्यावरील शेणव्याचे ठाकूरद्वार हे त्यांनी बांधले. आजोबांनी हरी केशवजींकडून लहानपणीच मोरोपंत वामन यांची कांहीं कवने पाठ करून घेतली होती. त्याचे पुढे रीतसर प्राथमिक शिक्षण रॉबर्टमनी स्कूलमध्ये झाले. रे. कॅनी हे त्यांना इंग्रजी शिकवात व ख्रिस्ती धर्माचे गोडवेही त्यांचे पुढे गात असावेत. कारण या रेवरंडाच्या संगतीत हरी केशवजींची हिंदुधर्मावरील श्रद्धा ढळू लागून ते ख्रिस्ती होण्याच्या बेतात होते. अशा प्रसंगी त्याचे आजे गोपाळजी यांनी ज्याचा स्वतः आपण उपदेश घेतला होता त्या नाथसांप्रदायी ज्ञानेश्वरीभक्त शामराजतात्या केसकर यांची गाठ घालून दिली व त्यांनी हरी केशवजींच्या सर्व शंका निरसन करून त्याची डळमळलेली वृत्ती स्थिर केली. शिक्षण संपल्यावर हरी केशवजींनी जर्जिस साहेबांच्या इंजिनिअरिंग शाळेत चीफ क्लर्कची नोकरी धरली. पुढे चढत चढत वरिष्ठ न्यायालयाचे श्रेष्ठ भाषांतरकार झाले. हरी केशवजींचे आजे व वडील या दोघांनाही ८५।८७ असे मोठे दीर्घायुष्य लाभले होते. त्यामानाने हरी केशवजींना अल्पवयातच म्हणजे वयाच्या ५४ व्या वर्षी १८५८ मध्ये इहलोकची यात्रा संपवावी लागली. याचे कारण कदाचित् दादोबांच्या पुढील उद्गारांत आढळेल. ते लिहितात की, 'हरी केशवजींनी मदीरापाननिषेधक एक लहानसें मौजेचे पुस्तक रचून छापले होते. परंतु दैवगती अशी विलक्षण की, उतारवयांत तेच स्वतः या प्राशनाच्या स्वाधीन झाल्यासारखे होऊन मृत्यु पावले.' हरी केशवजींच्या भाषांतरित ग्रंथापैकी यात्रिक क्रमण या पुस्तकाच्या अनेक आवृत्ति प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. या आवृत्त्यांवर हरी केशवजींचे नांव मात्र छापले जाऊनये हे चमत्कारिक वाटते ! 'यात्रिक क्रमणा'चा

मूळ ग्रंथ Pilgrim's Progress हा असून इंग्रजी भाषेतील धर्मपर वाङ्मयांत बायबलच्या खालोखाल त्याचा दर्जा मानण्यांत येतो. छत्रे यांच्या भाषेइतका गोडवा यांत उतरला नसला तरी भाषांतर एकंदरीने चांगले वठले आहे. पुस्तकाचे नांव यात्रिक क्रमण हे मात्र फारसे सरस नाही. 'परलोकचा यात्रिकरू' किंवा अशासारखे एकादे सुगम नांव हवे होते. यात्रिक हा शब्दही कांहींसा खडबडीतच. तरी एकंदर भाषांतर नीटस आहे. कांहीं कल्पना येण्याकरितां एक लहानसा परिच्छेद वाचून दाखवितो.

'ते समर्थी यात्रिकरू पुसुं लागले, आम्ही या पुण्यभूमिस जाऊन काय करूं ? त्याजवर ते पुरुष बोलू लागले, तुम्ही जे श्रम केले त्यांची तेथें विश्रांतीफळें भोगाल. तुम्ही जो शोक केला त्याच्या आनंदरूप परिणामाचा अनुभव घ्याल. तुम्ही जे पेरलें आहे त्याचा संग्रह कराल; तुम्ही प्रार्थना केल्या, नेत्रांनी आसवे गाळली, व राजाकरितां दुःखें भोगली त्यानिमित्त सुखप्राप्तीचा उपभोग कराल. तुमच्या ठायीं देहसंबंधी दुर्बलता म्हणून तुम्हांस ज्याची सेवा पृथ्वीवर करावयास आयास होत असतात त्याची सेवा तेथें आनंददोषे करून उपकारत्वेनें करून नित्य कराल, आणि जेव्हा तो न्याय करण्यास सिंहासनावर बसेल तेव्हां तुम्हीहि त्याच्याबरोबर बसाल. नंतर तो कर्ण्याच्या शब्दांनीं परत आपल्या नगरास येईल तेव्हा तुम्हीहि परत येऊन त्याच्याबरोबर अक्षय रहाल." (पृ. २६१-६२ यात्रिक क्रमण आ. ४ थी) यावरून भाषांतराची कल्पना येईल. हरि केशवजींच्या चरित्रास विनायक कोंडदेव ओक यांची प्रस्तावना आहे त्यांत त्यांनीं हरि केशवजींच्या भाषांतर नैपुण्याचा एक नमुना दिला आहे तो आजमितीस फारसा सरस वाटत नाही. Great men are more modest than persons of ordinary ability. याचें हरि-केशवजींनीं भाषांतर केलें आहे तें म्हणजे ' बुद्धिवान पुरुष हे अल्पगुणी मनुष्यापेक्षां बहुदा विशेष संकुचित आढळतात.' असें केलें आहे. यांतील Modest याचें भाषांतर विनीत, नम्र, विनयशील अशासारख्या शब्दांनीं आज आपण करतो. त्यामुळे ' मनुष्ये संकुचित असतात ' यांतील संकुचित शब्द कानाला चमत्कारीक लागतो. पण ओक यांनीं नेमक्या याच शब्दाचें विशेष कौतुक केलेलें पाहून मौज वाटते! ओक लिहिनात ' भाषांतर या दृष्टीनें हें किती बरोबर

आहे हें मार्भिक शिक्षकांस सहज कळेल. अगदीं इंग्रजी पद्धती धरली आहे ही त्यांतल्या वाक्यरचनेची गोष्ट एकीकडे असो. (खुद्द ओकांचें हें वाक्य मात्र थेट इंग्रजी धर्तीवर आहे) Modest या शब्दाचें भाषांतर संकुचित या शब्दानें केलेळें आहे तें त्यांच्या स्वतःच्या युक्तीचें आहे. ओकांनीं प्रस्तावना लिहिली तीही १९११ सालीं. माणसें संकुचित असतात या ऐवजीं संकोचीवृत्तीचीं असतात असा तरी प्रयोग हवा होता. असो.

हरि केशवजींच्या ' यात्रिक क्रमणा ' मध्ये कांहीं पर्वेहि आलीं आहेत, आणि त्यांचें भाषांतरहि सरस आहे. उदाहरणार्थ पुढील संध्यावर्णन पहा—

सूर्यास्तीं कपिशांगीं संध्यारमणीं करावया केली
नीलांधकारवसना नेसुनि आकाशमंदिरां ठेली.

हें मूळ पद्याचें पद्यमय भाषांतर गद्यभाषांतरापेक्षांहि अधिक खुलून शोभतें. याचें कारण म्हणजे पद्याची वाट वामनमोरोपंतादिकांच्या पायीं चांगली मळलेली होती. गद्याच्या रानांतहि बखरकारांनीं वाट पाडलेली असली तरी त्या वाटेनें जाणारे मुशाफीर थोडे होते. आणि त्या वाटेची फारशी प्रसिद्धि नव्हती. वामन मोरोपंतादिकांच्या काव्याचें पठण प्रचारांत असल्यानें त्या धर्तीवर श्लोक रचणें हें सुलभ होतें. पण या कवींनीं रूढ केलेली संस्कृतप्रचुर भाषा गद्यांत समावण्यासारखी नव्हती व त्यामुळें गद्य अवघड वाटलें असावें. तरीही ' सिद्धपदार्थ विज्ञान विषयक संवाद ' ' रसायनशास्त्र विषयक संवाद ' ह्या दोन भौतिकशास्त्रविषयक ग्रंथाचा उल्लेख केला पाहिजे. हे दोन्ही ग्रंथ गुरुशिष्यसंवादरूपानें लिहिले असून हरी केशवजींची विषय सभजावून सांगण्याची पद्धति फार सुगम आहे. हे दोन्ही ग्रंथ चांगले प्रौढ चार पांचशें पानांचे असून त्यांतील शास्त्रीय उपकरणांच्या आकृति मोठ्या सुबक आहेत. ह्या शास्त्रांची वाढ अलिकडे ज्ञाप्यानें होत असल्यानें एतद्-विषयक पुस्तकें कालोघाबरोबर मागें पडणें स्वाभाविक आहे. पण एरवीं आजहि पुस्तक वाचण्याजोगीं आहेत. शंभर वर्षांपूर्वीं १८३३ व ३७ सालीं जेव्हां ती प्रथम प्रसिद्ध झाली त्यावेळच्या वाचक वर्गाला तर तें एक अभ्युत्तरम्य स्वप्न वाटण्याजोगे होतें. हरी केशवजींनीं फेरिश साहेबाकडून हे शास्त्रीय विषय चांगले समजावून

घेऊन आत्मसात करून त्यांचे सुबोध भाषांतर मराठीत वठवावे हें फारच प्रशंसनीय आहे. हरि केशवजींची ही पुस्तके डोळ्यापुढे असतां न्यायमूर्ती रानड्यांनीं आपल्या ६७ सालच्या मराठी पुस्तकावरिल अहवालांत There is not a single text book good or bad on Natural Science असा शेर मारला आहे. त्यावरून त्यांच्या नजरेतून हे ग्रंथ सुटले असावे असे वाटते ! दादोबा लिहितात ‘ हे दोन्ही ग्रंथ हरि केशवजींच्या हातून फार सरस झाले. ते अथवा त्यांचे कर्ते यांची मी लिहितां आहे या कारला १८५१ मध्ये थोड्यांस माहिती असेल. ’

शास्त्रीय पुस्तकांची भाषांतरें करतांना पारिभाषिक शब्दांची उणीव ही मोठीच अडचण असते. या बाबतींत हरि केशवजींनीं हायड्रोजन, ऑक्सिजन असले पदार्थावाचक पारिषिक शब्द मूळ इंग्रजीच कायम ठेवले आहेत. आणि त्यांचे तें धोरण योग्य असेच होतें. पारिभाषिक शब्द तयार होईपर्यंत वाट पहात ते बसते किंवा उमज पडण्यास अवघड असे नवेच पारिभाषिक शब्द हर ठिकाणीं बनविते तर मराठी भाषेत नवनवे भौतिक शास्त्रीय विषय उतरतेच ना. आज देखील अखिल भारतीय शास्त्रीय परिभाषा सिद्ध आणि संमत होई-पर्यंत जरूर तेथें जरूर तेवढें मूळ इंग्रजी कायम ठेऊनहि शास्त्रीय विषयांचे ज्ञान मराठी भाषेत उपलब्ध करून देणें सर्वस्वां इष्ट आहे. हरि केशवजींच्या नंतर सुमारे ५० वर्षांनीं रसायन शास्त्रावर मराठीत ग्रंथ रचना करणारे बाळाजी प्रभाकर मोडक लिहितात कीं “ मराठी पारिभाषिक शब्द साधारण लोकांच्या कानीं पडल्यानें त्यांचा परीचय त्यांस ज्यास्त लवकर होण्याचा संभव आहे व असले शब्द ऑक्साइड, क्लोराइड या अपरिचित शब्दापेक्षां फार लवकर तोंडास लागतात. परंतु ही गोष्ट केव्हां संभवनीय होईल ? जेव्हां सृष्टिज्ञान व रसायनशास्त्र यांचा अभ्यास सर्वत्र चालू होऊन हे शब्द शेंकडों लोकांच्या तोंडीं ऐकूं येऊं लागतील तेव्हां. ज्या पदार्थास मराठी नांवें आहेत किंवा संस्कृत भाषेच्या आधारे सहज देतां आलीं तीं दिली आहेत. बाकी शब्द इंग्रजीच ठेवले आहेत. कारण पोव्याश, फॉस्फरस वगैरे शब्द लोकांच्या तोंडीं फार बसून गेले असून हे पदार्थ विकणारे लोक इंग्रजच असल्यानें त्यांच्या-बांधून चालत नाहीं. ”

या शास्त्रीय पुस्तकाशिवाय १९३८ सालीं एका इतिहासविषयक इंग्रजी पुस्तकाचें इंग्लंडचा वृत्तांत म्हणून भाषांतर केलें आहे. मूळ पुस्तकाचें नांव दिलेलें नाहीं. वरील शास्त्रीय ग्रंथ हे संवादात्मक आहेत तर ह्या इतिहासाच्या ग्रंथाचें वैशिष्ट्य म्हणजे तो पत्ररूपानें मांडिला आहे. पहिले पत्राची सुरवात अशी आहे—

‘चिरंजीव राजश्री गोविंदपंत मुक्काम पुणें या प्रत काशिनाथ विठोबा मुक्काम मुंबई अनेक आशिर्वाद उपरि. तुम्ही येथून गेला त्यावेळीं विनंतां केली होती त्याप्रमाणे मी तुम्हास सदैव पत्र पाठवित जाईन आणि तुमची बुद्धि वाढावयाजोगे वर्तमान लिहीत जाईन. ते वर्तमान कोणते तर इंग्लंड देशींचें लोक आतां येथें राज्य करतात ते जेणे करून इतक्या चातुर्यास व वैभवास पावले त्या गांधी समजल्या असतां मोठ्या उपयोगी पडतील याकरितां तो वृत्तांत मी लिहावयास आरंभिला आहे तो वाचात जावा.’ हरी केशवजींचा आणखी एक भाषांतरित ग्रंथ म्हणजे Chamber's Moral Classbook चें मराठी भाषांतर ‘नीतिग्रंथ’ हा होय (१८४६) यातील पुढील चार वाक्यें पहा—‘आपण ज्या देशात जन्मलों व आपले पालन पोषण झालें त्या देशाची प्रीति करणें ही एक आपल्या स्वाभाविक वृत्तीतीलच एक वृत्ति होय. आपला देश इतर लोकांस कितीहि तुच्छ वाटो, परंतु ही प्रीति प्रायः सर्व देशी जन्मलेल्या मनुष्याच्या मनांत वागती. ही वृत्ति लोकांचे ठायी आपल्या भूविषयी आस्था उत्पन्न करितो. लोकांस त्या भूमेवर इतर देश चढ करू लागले असतां त्याजपासून तीचा बचाव करावयास प्रवृत्त करितो ’ (पृ. २१८) याशिवाय हरी केशवजींनीं मंडलीकांच्या सहाय्यानें मिसेस मोसेंट व मिल यांच्या ग्रंथाधारे देशव्यवहारव्यवस्था हा अर्थशास्त्रीय ग्रंथ तयार केला (१८५१) व स. रा. दीक्षित व विष्णु अमृतराव यांनीं तयार केलेलें शास्त्रीय ज्ञानदर्शन हें तपासून दिलें.

हरी केशवजींच्या नंतर भाषांतरकार म्हणून ज्यांनीं कीर्ति संपादन केली ते लेखक म्हणजे ज्यांच्या बुद्धिमत्तेवरून त्यांचे गुरुजी त्यांना बृहस्पती म्हणून संबोधित असत ते कृष्णशास्त्री चिपळूणकर होत. हरी केशवजींप्रमाणे हेही सरकारी नोकरीत कांहीं काल भाषांतरकार म्हणून होते. आपल्या कालखंडांत

पडणारा यांचा भाषांतरीत सुप्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे 'अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी' हा होय. या ग्रंथाने मराठी वाङ्मयांत अढळ स्थान मिळविलेलं आहे. ग्रंथ मोठा असल्याने शास्त्रीबोवांच्या हातून त्यांतील पहिले पांच भाग तेवढे उतरूं शकले. पण सुदैवाने तो पुरे करणारे दोन लेखक लाभल्याने मराठीत तो आता संपूर्ण स्वरूपांत उपलब्ध आहे. या दोन गृहस्थांपैकी पहिले शास्त्रीबोवांचे खुद्द चिरंजीव व सुप्रसिद्ध निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री हे होत. त्यांनी सातव्या भागाचे भाषांतर केले. त्यांच्या हातून राहिलेला भाग त्यांचे शिष्य पुणे येथील किताबखान्याचे मालक हरी कृष्ण दामले यांनी पुरा केला. कृष्णशास्त्री यांनी प्रथम रुढरीतीप्रमाणे संस्कृत शास्त्रांत प्राविण्य मिळविले पण मग बदलता काल लक्षांत घेऊन इंग्रजीवरहि प्रभुत्व संपादन केले. त्यांचे भाषांतर मोठे सरस उतरले आहे. हा ग्रंथ सुप्रसिद्ध व सर्वत्र उपलब्ध असल्याने त्यांतील एकांदे अवतरण वाचून मी आपला वेळ घेत नाहीं. प्रस्तावनेतील चार वाक्ये मात्र उद्धृत करतो. त्यावरून भाषांतराकरितां एकादा प्रौढ विचारसमृद्ध ग्रंथ निवडण्याएवजीं करमणुक करणारा हा सुरस गोष्टींचा ग्रंथ का निवडला या विषयी शास्त्रीबोवांची विचारसरणी लक्षांत येईल. ते लिहितात 'देशांतल्या करमणुकीची सुधारणा होणे हे एकंदर देशसुधारणेतील मोठेच कलम समजले पाहिजे. कोणी म्हणेल विद्याकलाकौशल्य या विषयीचे ग्रंथ वाचल्यापासून मोठा लाभ खरा. पण सुरस व चमत्कारिक खऱ्या पण कल्पित व खोड्या अशा गोष्टी वाचल्यापासून काय नफा आहे? या शंकेवर असे उत्तर आहे कीं या गोष्टी क्वचित कल्पित असल्या तरी त्यांतील मनुष्यस्वभावाविषयीं वगैरे वर्णन खरे असते व त्याच्या ज्ञानापासून चातुर्य प्राप्त होते. असल्या गोष्टी वाचक उत्कंठतेने वाचतो व जलद वाचण्याची संवय होते.' शास्त्रीबोवांचे जॉनसनच्या 'रासेल'चे भाषांतरही प्रसिद्धच आहे.

या कालखंडात पडणारा शास्त्रीबोवांचा आणखी ग्रंथ म्हणजे मिलच्या ग्रंथाधारे लिहीलेला अर्थशास्त्रपरिभाषा हा ग्रंथ होय. (१८५५) प्रस्तावनेत शास्त्रीबोवा लिहीतात 'प्राचीन कालच्या बहुतेक ग्रंथकारांचे असे लेख आहेत कीं संपत्ति ही जगांत मोठ्या अनर्थास कारण आहे. परंतु वास्तविक पहातां असे अनर्थ होतात म्हणून धन उत्पन्न करूं नये असा उपदेश करणे म्हणजे अजीर्ण

होऊन लोक मेले किंवा घरास आग लागून त्यांत जळाले म्हणून शहाण्याने जेऊं नये व घरांत राहू नये असा उपदेश करण्यासारखे होय. ” शास्त्रीबोवांच्या ग्रंथापूर्वी या विषयास लक्ष्मीशास्त्र नांव देऊन एक पुस्तक लिहिलें गेल्याचें ऐकिवात आहे असें ग. ज. आगाशे यांनीं आपल्या ‘अर्थशास्त्राची मूलतत्वे’ (१८९१) या भाषांतरित ग्रंथाच्या पहिल्या पानाच्या तळटापेंत म्हटलें आहे. (नेने: अर्वाचीन मराठी साहित्य: ओतूरकर) शास्त्रीबोवांच्या पुस्तकापूर्वी दोन वर्षे (१८५३) ‘संपत्तिविवेचन’ नावांचे पुस्तक ना. बा. पटवर्धन यांनीं दक्षिणी भाषेंत पुस्तकें प्रसिद्ध करणाऱ्या मंडळीच्या आज्ञेवरून केलें. त्याच्या प्रस्तावनेंत ग्रंथकार लिहिता ‘मूळ इंग्रजी ग्रंथात प्रतिपादित जो विषय त्याची भाषा पाहिली असतां केवळ आठ वर्षांच्या मुलासहि समजाया जोगी आहे. परंतु मराठी भाषा अगदीच कोती तेंव्हा हा ग्रंथ मूळ इंग्रजी प्रमाणें उतरला नसेल हें काय सांगावयास पाहिजे ? ’ (अर्वाचीन मराठी साहित्य पृ. ४५५)

छत्रे, हरि केशवजी, कृ. चिपळूणकर या तिघांच्या नंतर आणखी कांहींचा उल्लेख करून पुरे करतो. त्यापैकीं पहिले छत्रे यांचे शिष्य बाळशास्त्री जांभेकर हे होत. अत्यंत तैल बुद्धीचे, अनेक भाषाकोविद, देवनागरी लिपीचे अभिमानी व सार्वजनिक कामाची हांस असलेले म्हणून यांची प्रसिद्धी होती. नेटिव्ह असल्यानें रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे सभासद म्हणून स्वीकार झाला नव्हता मात्र. त्यांचे प्राचीन शिलालेखावरचे लेख सोसायटी आपल्या मासिकांत छपाईत असे ! (जीवन-वृत्त खंड २ पृ. ५२१) पण त्यांच्या हातून इतिहास, भूगोल, व्याकरण, गणित, किरकोळ शालोपयोगी भाषांतरापेक्षां अधिक कांहीं ग्रंथरचना मराठींत झाली नाहीं. त्यांचे प्रमुख लिखाण भाषांतराचें नसून मूळ इंग्रजीतच तें लिहिलें गेलेलें असल्यानें भाषांतरकारांच्या प्रस्तुत आढाव्यांत त्याचा पुसटता उल्लेख करतो म्हणजे पुरे. दुसरे भाषांतरकार महादेवशास्त्री कोल्हटकर हे होते. हे कांहीं काळ पुणें कॉलेजात मराठीचे प्राध्यापक होते. त्यांनीं शेक्सपिअरच्या अथेन्लीचें मराठींत भाषांतर केलें आहे. पण समग्र होण्यापूर्वीच त्यांना मृत्यूनें गाठल्यामुळें त्यांचे भाषे ज. स. ग. गाढगीळ यांनीं प्रसिद्ध केलें. या नाटकांत मुळांतील पात्रांची अथेन्ली वगैरे नांवें तशीच कायम ठेवली आहेत. पुढील कालांत शेक्सपिअरच्या

बहुतेक सर्व नाटकांची भाषांतरें झाली त्यासंबंधी आज कांहीं बोलावयास नको. कोल्हटकरांचा दुसरा एक ग्रंथ म्हणजे कोलंबसाचा वृत्तांत हा होय. हा रोबेर्सन-कृत अमेरिकेच्या इतिहासाच्या द्वितीय पुस्तकावरून महाराष्ट्र भाषेत केला. (सन १८४९ शिक्षा मंडळाच्या आज्ञेवरून) हे भाषांतर सरस आहे. त्या मानाने अथेल्लोचें भाषांतर थोडे बोजड वाटते.

वरीलशिवाय ग्रँड डफच्या पुस्तकाचे बाबा साने कृत भाषांतर व मॅग्लीक कृत इतिहास भाषांतर वर्गरे अनेक भाषांतरें याच कालखंडांत मोडतात. पण आतां आपला अधिक वेळ न घेतां येथेंच थांबतो. *

* १९४४ मध्ये मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाने चालविलेल्या गुंजीकर शताब्दि व्याख्यानमालेतील एक पुष्प.

: एकोणीस :

रसचर्चेचें चर्वितचर्वण !

गेल्या दोन तीन वर्षांत रसचर्चेचें चर्वितचर्वण बरेच चालू आहे. रस हा चर्वणाप्राथम्य असल्याने त्याचें चर्वितचर्वण झालें तर रसिकाला संतोषच होईल ! पण रसाचें चर्वण निराळे आणि रसचर्चेचें चर्वण निराळें. हें चर्चेचें चर्वण सर्वांना गोड लागेलच असें मात्र नाही. गोड लागवयाचें तर राहूंच या, पण चोखतां चोखतां त्यांतील रस नाहीसा होऊन आतां नुसतां त्यांत चोथा उरला आहे, तेव्हां तो शुष्क चोथा चघळत बसण्यापेक्षां फेकून दिलेलाच बरा नाही का असेंही अलीकडे कांहींना विचारावेसें वाटूं लागलें आहे. दुसऱ्या कांहींनीं जुन्या रस-कल्पनेत नव्या रसांची भर घातली तर रस-कल्पनेला नवी गोडी उत्पन्न होईल असा उपचार सुचविला आहे. तिसऱ्यानें काव्यांतील रस पिळून निघान्यानें चोयठ्या चघळीत बसण्यापेक्षां काव्यांतील सुगंध आतां आपण सेवन करूं या, असें मत प्रदर्शित केलें आहे. चौथे विचारतात कीं, रस व सुगंध हे दोन्ही आनंदाचे प्रकारच ना ? मग रस किंवा गंध हे पर्यायशब्द वापरण्यापेक्षां त्या सर्वांपामून मिळणारा जो आनंद तोच रस असा व्यापक शब्दच कां वापरूं नये ? व रसांचे वीर, करुण वगैरे वर्गाकरण करण्याचें सोडून देऊन रसिकाला जर सर्वच रसापामून आनंद होतो तर काव्याचा प्राण हा रस मानण्याऐवजीं आनंद हाच मानणें अधिक युक्त नाही कां ? आणखी एक मत तर असें आहे कीं, रस, रीती, अलंकार वगैरे जीं काव्याचीं आंगोपांगें म्हणून चर्चिलीं जातात तीं सर्वच सोडून विशदीकरण किंवा प्रगटीकरण Expression हेंच काव्याचें वैशिष्ट्य म्हणून कां मांडलें जाऊं नये ? अशी ही भिन्नभिन्न विचारसरणींची गुंतागुंत आपल्यापुढें सध्यां उभी करण्यांत येत आहे. या गुंतागुंतींत संस्कृत काव्य-

मीमांसकांनी काव्याचा आत्मा म्हणून ज्याचा पुरस्कार केला आहे ते रसतत्व-गुदमरून गेल्यासारखे दिसू लागले तर त्यात आश्चर्य कसलें ?

या गुदमरलेल्या अवस्थेतून रस-कल्पनेला मोकळेपणा द्यावयाचा तर तिच्या भोंवतीं वर उल्लेखिलेली जी गुंतागुंत माजलेली आहे ती मोकळी केली पाहिजे. ही गुंतागुंत मोकळी तर व्हावयाची नाहीच पण खुद्द रस-कल्पनेचा गळाच उत्तरोत्तर दाबला जाणार आहे अशीही विचारसरणी मांडली जात आहे. तेव्हां प्रथम तिचाच उल्लेख करूं. ही विचारसरणी प्रो. पंगू यांनी मांडली आहे. ते लिहितात की, 'आजच्या बुद्धिवादी जीवनांत कोणतीच भावना स्थिर होणे मुश्किल. तेथे स्थायीभाव उत्कटलेला जाऊन रसस्वाद घेणे ही फार दूरची गोष्ट आहे असें माझे मत आतां झालें आहे.' (साहित्य फेब्रु. १९४८) हे उद्गार म्हणजे एखाद्या निराश झालेल्या मनांतून उमटणाऱ्या उद्गारासारखे दिसतात. पण इतके निराश होण्यासारखी परिस्थिति खरोखरच आजकाल प्राप्त झाली आहे का ? आजच्या काळीही जनतेसमोर जयजयकार गरजणारे कुसुमाग्रजासारखे कवी आपल्यांत वावरत आहेतच ना ? संस्कृतीच्या विकासाबरोबर कविप्रतिभेचा संकोच होत जाईल असें जे भविष्य मेकॅलिन शंभर वर्षांपूर्वीच मांडलें होतें, तें फोल ठरलें असेंच गेल्या शतकाचा इतिहास सांगत उभा आहे ना ? मग बुद्धिवादाच्या गळचेपानें भावनेचें उत्कटत्व जाऊन ती पंगू हात चालली आहे असा पक्ष मांडणें म्हणजे वस्तुस्थितीकडे सुद्धा डोळेझाक करणें नव्हे काय ? वरील विचारसरणीला कविवर्य काळिले यांनी पुढील अंकांतच उत्तर दिले असल्याने त्यांतील उद्गार उद्धृत करून आपण पुढें जाऊं. कविवर्य लिहितात की, "आमची भावना आतां बुद्धिनिष्ठ झाली म्हणून भिण्याचें कारण काय ? आमच्या भावनांची पिकलेली पानें जळत असलीं तरी नवीन धमारा जोरांत फुटत आहे, तेव्हां रसयुग संपलें नही." आणि तें कधीच संपावयाचें नाही !

बुद्धि, कल्पना व भावना ह्या ज्या मनोव्यापारांच्या तीन पद्धती त्यांत व्यक्तीपरत्वे व परिस्थितीपरत्वे भरीवपणांत फरक पडेल. पण बुद्धिच्या प्रकाशाचा कितीही प्रचंड झोत भावनेवर पडला तरी भावना ह्या वितळून जात नाहीत तर त्या निरनिराळीं आश्रयस्थानें पाहून प्रतिष्ठित होतात एवढेंच.

अलीकडे धर्मभावनेला ओहटी येऊं लागलेली दिसत असली तर राष्ट्र-भावनेला भरती येत चाललेली आपण आपल्या डोळ्यासमोर पहात आहोंतच ना ? बुद्धीचा जोरकसपणा वाढत जाईल तशा भावना व कल्पना लुल्या होत जातात असे नव्हे, तर होईल तें येवढेंच कीं भावना व कल्पना यांना वारंवार मोकळी सुट्टी न देतां त्या प्रत्यक्ष व्यवहारिक जीवनाशीं अधिक जुळत्या मिळत्या द्वातील अशा करण्याकडे मानवतेचा कल वाहूं लागेल. म्हणजे इहलोकीं अलभ्य वाट-णाऱ्या आनंदपूर्ण जीवनाचें स्वर्गीय स्वप्न रंगविण्यांत रंगून न जातां इहलोकीचें जीवनच स्वर्गमय कसें करता येईल यांत काव्यप्रतिभा अधिकाधिक मोहून जाईल.

मात्र असें होत असतां काव्य हें वेदान्त व विज्ञान यांत विलीन होत जाऊन त्याला स्वतंत्र असें स्थानच रहाणार नाही अशी भीति वाळगण्याचे कारण नाही. अशी भीति नाही तरी निदान संशय उत्पन्न होण्यासारखे विचार मात्र पाश्चात्य कलामीमांसक क्रोचे यांनीं मांडले आहेत तेव्हां त्याच्याकडे वळूं या. त्यांनीं कलेची व्याख्या दिली आहे ती अशी कीं, कला म्हणजे व्यक्तीकरण अथवा विशदीकरण होय. विशदीकरण कशाचें हें स्पष्ट करण्याचें महत्त्व त्याला वाटत नाही. कारण त्याच्या मते कला म्हणजे सुव्यक्तीकरण, अथवा निराकाराचे साकाराकरण, आणि काव्यांत निराकाराला साकाराचें रूप देण्यांत येतें तें भाषेच्या रूपानें देत असल्यानें काला, प्रगटीकरण व भाषा ही सर्व एकरूपी होत.

The identification of language and poetry is unavoidable having established the conception of art as intuition and intuition as expression and therefore implicitly its identity with language. (Aesthetics पृ. ५१).

विदर्भ साहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणांत डॉ. देशमुख यांनीं या सुव्यक्तीकरणाचा अथवा Expression चा उल्लेख केला आहे. तेथेहि नुसत्या Expression या शब्दाच्या त्या उल्लेखामुळे गैरसमज होण्यासारखा आहे. ते लिहितात “ पाश्चात्य काव्यमीमांसके वळल्यास काव्याच्या मुळाशीं असलेलें तत्व म्हणजे Emotion, feeling किंवा Expression असें त्यांनीं म्हटलेलें आढळून येतें. या सर्व कल्पनांचा समावेश व्यापकतेनें ‘भाव’ या संज्ञेतच होणार

नाहों का ? ” यापैकी Emotion व Feeling हे भाव या अर्थाचेच शब्द आहेत तेव्हा समावेशाचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. पण Expression ह्या शब्दाला भाव ’ या संज्ञेत कसे सर्वस्वी बसविता येईल ? Expression म्हणजे प्रगटीकरण, अथवा सुव्यक्तीकरण. पण सुव्यक्तीकरण कशाचें हें स्पष्ट केलें पाहिजे. कल्पना, भावना व विचार या सर्वांनाच आपण भाषेच्या द्वारे तोंड फोडीत असतो. मग जेथें सुप्त मनःपिडाना वाचा फोडली आहे त्या सर्वच ठिकाणी कला उसळून बाहेर येत आहे असें म्हटलें तर वेदान्त, विज्ञान आणि काव्य या सर्वांचे प्रांत सर्वस्वी एक होतात ! या तिन्ही प्रांतांना कांहीं भाग समान असतो हें मान्य पण प्रत्येकाचें वैशिष्ट्य सांगतांना त्याच्या प्रभावा प्रांतावर भर द्यावयाचा असतोना ? तसा भर न दिल्यास व कला म्हणजे विशदीकरण असेंच ठांसून सांगितल्यास कलेचे स्वरूप म्थूल व ढोबळ केलें जातें. असेंच स्वरूप वर उल्लेखिलेल्या इटालियन कलामीमांसक कोचे यानें मांडलें आहे. पण तसें करण्यांत वेदान्त, विज्ञान आणि कला ही एकस्वरूपी होत असा पक्ष मांडून त्यानें घोटाळा मात्र उत्पन्न केला आहे. त्याचें सूत्र एवढेंच दिसतें कीं सुप्तता वाचा फोडणें हेंच कलेचे ध्येय. मग ती वेदांताची असो, विज्ञानाची असो वा कलेची असो ती सर्व एकस्वरूपांची असें त्यानें प्रतिपादन केलें आहे. घोटाळा उत्पन्न केला आहे असें म्हटलें आहे तें सहेतुकच म्हटलें आहे. म्हणजे असें कीं त्याला कांहीं निराळें तत्व मांडावयाच आहे असें नाही. कलेची व्याख्या करतांना तो लिहितो कीं, कला ही स्वयंस्फूर्तीच्या पोटी जन्मास येत असते. Art is intuition. पुढें स्पष्टीकरण करतो तें असें कीं, ‘ स्फूर्तीला एकसूत्रीपणा आणि असंडता आणण्याचें काम मात्र भावनेचें आहे. What gives coherence and unity to the intuition is feeling. म्हणजे भावनेला या नाही त्या दवाजानें स्फूर्ति-मंदिरांत आणून महत्वाचें स्थान द्यावेंच लागतें. आणि मग प्रगटीकरणावरच जो जोर दिला जातो तो कांहीसा ठिसूळ होतो. प्रगटीकरणावरच जोर दिला म्हणजे काय प्रगट केलें जातें याचें महत्त्व लुलें होतें. पण उत्कृष्ट काव्यामध्ये भावना व त्या प्रगट करण्याची शैली या दोन्हींनाही महत्त्व असते. असें जर आहे तर प्रगटीकरणास अधिक महत्त्व देण्यांत मिळविलें काय ? ‘वागर्थौ इह संपृक्तौ’ या भाषेत कालिदास शब्द आणि अर्थ या दोहोंनाहि महत्त्व देतो, नुसत्या शब्दाला अथवा अर्थाच्या

प्रगटीकरणास महत्त्व देत नाही. पण क्रोचेसाहेब प्रगटीकरणास अधिक महत्त्व देतांना आढळतात. ते म्हणतात की, ' शब्द आणि अर्थ हे अभिन्न असल्याने कला म्हणजे स्फूर्ति व स्फूर्ती म्हणजे तिचें भाषेत प्रगटीकरण ' *Art is intuition & intuition is expression.** पण प्रगटीकरणावरच भर दिले म्हणजे काव्य, विज्ञान, वेदान्त यांतील भेदच नाहीसा होईल. कारण सर्वच ठिकाणी प्रगटीकरण हेंच ध्येय असलें तरी कशाचें प्रगटीकरण यालाही स्वतंत्र स्थान आहेच ना ? क्रोचेनें याला महत्त्व न देतां काव्य आणि वेदान्त या दोहोना एकाच स्वरूपाचें लेखिले आहे (पृ. ७५) वेदान्त, विज्ञान व काव्य ह्या सर्वानाच सुप्त मनःस्थितीला भाषेच्या द्वारे व्यक्त स्वरूप द्यावयाचें असतें. पण प्रत्येकाची दृष्टि भिन्न असते, आणि त्यांतच त्यांचें वैशिष्ट्य समावलेलें असतें. स्फूर्ति व प्रतिभा ही वेदान्त, विज्ञान व कला या सर्वानाच जन्म देत असते. पण एकाच आईच्या पोटी जन्मास आलेलीं भावंडें स्वतंत्र असें कांहीं वैशिष्ट्य घेऊनच जन्मास येतात. यामुळेच त्यांना व्यक्तित्व येतें. तोच प्रकार वेदान्त विज्ञान व काव्य यांचा ! त्यांचा जन्म प्रतिभेच्या पोटीच होत असतो. पण असें असतांही त्या प्रत्येकाला स्वतःची म्हणून कांहीं आत्मीयता असतेच. वेदांतील ' द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया ' अशा आत्मा परमात्म्याच्या रूपकांत वेदान्त हा काव्याला हाताशी धरून नेत आहे तरी प्रमुख स्थान वेदान्तालाच आहे, तात्पर्य प्रगटीकरणावरच नुसता भर देऊन काव्य विज्ञान व वेदांत ही सर्व एक आहेत असा पक्ष जो या तत्वज्ञानानें मांडला आहे तो अतिरंजित आहे हें सांगावयास नकोच.

असाच कांहींसा प्रकार डॉ. देशमुखांच्या भाषणांत दिसतो. ते लिहितात ' नवे जुने काव्यमीमांसक रससिद्धांत हा संपूर्ण काव्यसृष्टीला पर्याप्त नाही हें अंधुकपणें जाणत असूनही त्याचेंच चर्चितचर्वण करतांना दिसतात. याचें मुख्य कारण रस हा काव्याचा आत्मा होय हें भ्रामक गृहित तत्त्व होय. ' प्रथम असें सांगितलें पाहिजे कीं, रसाशिवाय इतर आनंदाच्या प्रकाराचीही जाणीव, नुसती अंधुक नव्हे तर स्पष्ट जाणीव संस्कृत काव्य मीमांसकांना नाही असें नाही. ' रीतिः आत्मा काव्यस्य '

असा रसोत्कटता आणि कल्पना विलास या दोहोंनाही स्वतंत्र पण उच्च असे स्थान दिलेले आहे. डा काव्यशास्त्रकार मम्मटाच्या काव्यप्रकाशावर प्रदीप नांवाची टीका लिहिणारा गोविंद हा होय. काव्यप्रकाशातील काव्याच्या व्याख्येवर भाष्य करतांना तो लिहितो की, ' तददोषौ शब्दार्थो अनलंकृतिः पुनःकापि ' याचा अर्थ " नीरसे स्फुटालंकारविरहिणि न काव्यम् यतः रसादिः अलंकारश्च द्वयं चमत्कार हेतुः " असा घेतला पाहिजे. या मतांत रस आणि अलंकार म्हणजेच भावना व कल्पना या दोहोंनाही त्याने महत्व दिलेले आहे. मग असे असतां भावनोत्कटतेला म्हणजे रसालाच आत्मा म्हटले जाते ते कां तर कल्पनाविलास व भावनोत्कटता या दोहोंची तुलना करितां कल्पनाविलासापेक्षाहि भावनेला अथवा रसाला अधिक महत्व दिले पाहिजे याकरितां. पण ते तरी कां ? तर भावनेचा जेथे अविष्कार नसेल तेथे कल्पनाविलासाला संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळेल, पण भावनेला अथवा रसाला प्राधान्य असेल तेथे कल्पनेला भावनेच्या तोंडाकडे पाहूनच आपली पावले टाकावी लागतात. आणि यामुळेच रसाला महत्व दिले असल्याने त्या मताची नुसते भ्रामक या मताने बोलवणी करणे युक्त होणार नाही.

पण याहापेक्षा डॉ. देशमुखांच्या भाषणांत घोटाळा झालेला दिसतो तो हा की रससिद्धांताला भ्रामक म्हणून एकीकडे नावे ठेवीत असतांना दुसरीकडे ते काव्यांत भावनेला प्राधान्य देतातच. फक्त सर्व कला प्रांताला समावेषक अशी एखादी मूर्त संज्ञा हवी असल्यास भावगंध ही नवीन संज्ञा सुचवितो असे म्हणतात. आता ही गंधसंज्ञाही संस्कृत काव्यमीमांसकांना सुचली नव्हती असे नव्हे ! या गंध संज्ञेचाहि उल्लेख भरताचार्यानं प्राचीन कालीं केलाच आहे ! म्हणजे गंध आणि रस या दोन्ही कल्पना भरताच्या पुढे होत्या. ' लोकेच प्रसिद्धं हि गंधेन रसेन वा सर्वमेव भावितम् इति ' त्यापैकी रसाला त्याने प्राधान्य दिले व तेंच चर्वणाप्राण या रसाच्या कल्पनेने पुढे रुढ झाले ते रास्तच होय. आतां सर्व कलांना भावरसापेक्षां भावगंध ही कल्पना अधिक लागू आहे असे देशपांडे यांनी मांडले आहे पण याचें समर्थन करतांना गंध ही संज्ञा अतिरिक्त व्यापक अर्थाने त्यांना योजावी लागली आहे. म्हणजे संगितापासूनचा आनंद हा शब्दगंध,

शिल्पापासूनचा आनंद हा स्पर्शगंध, चित्रापासून रूपगंध ! गंध शब्दाची व्याप्ति इतकी जर पातळ केली तर त्यांतला गंधपणाच नाहीसा होईल. यापेक्षा या ठिकाणी अधिक काय म्हणू ? प्राचीन आचार्यांनी आपल्या रस या शब्दाचा रूपकावरचा नजर कायम ठेवून त्याचा अतिरेकी उपयोग केला नाही हेच योग्य नव्हे कां ? रस त्या कल्पनेला कमीपणा देण्याकरितां ' रस इत्यादिक साहित्यांतील दगडांचा चूर ' ही ' बी ' कवींचा ओळ उद्धृत करून रसध्वनीचे सर्व पाठबंधोर फोडून टाकणारी 'पिंगा' 'चांफा' वगैरे काव्ये आहेत असें मत देशपांडे यांनी मांडलें आहे. पण रसाला दगडाच्या चुराची उपमा देणाऱ्या ' बी ' कवींनी ' गंधालाही ' अशीच एखादी उपरोधक उपमा दिली नसती काय ? देशमुख लिहितात कीं, डॉ. माधवराव पटवर्धन यांना रसव्यवस्थेचे वैयर्थ्य जाणलें. त्यांतील सर्व अडचणी जाणूनहि तिच्यांत सुधारणा सुचविल्या. पण विधायक मार्ग सुचविला नाही " हें वाक्य वाचून डॉ. देशमुख तरी विधायक मार्ग सुचवतील अशा अपेक्षेनें वाचक पुढे वाचू लागतो पण त्यांनीं सुचविलेला विधायक मार्ग कोणता ? तर रसाच्या ऐवजीं गंध हा होय ! तुम्ही म्हणाल कीं नुसता गंध नव्हे भावगंध ही संज्ञा त्यांनीं सुचविली आहे. तेव्हां त्याहीसंबंधीं खुलासा असा केला पाहिजे कीं भाव हा शब्द संस्कृत काव्यमीमासकांनीं वापरला आहे तो रसाचें बांज या अर्थी. त्याचीच परिणती रसांत होत असतें असे ते प्रतिपादन करीत असतात. भरतालाही हेंच अभिप्रेत आहे. ' न भावहीनोऽस्ति रसः न भावो रस वर्जितः ' हें भरताचें वचन उद्धृत करून देशमुख लिहितात कीं, भरतानें रसाची योग्यता देतांना भावाची महती ओळखली असाबां ' पण इतके चुचकारून लिहिण्याची आवश्यकताच काय ? एकट्या भरतानेंच कशाला रसाचा चर्चा करणाऱ्या सर्वच शास्त्रकारांनीं भावाला डोळ्याआड कधींच केलेलें नाही. भाव पुष्ट झाला म्हणजे त्याचा रसस्वाद घेतां येतो अशीच उपपत्ती मांडली गेली आहे. मग वाद उरतोच कोठें ? देशपांडे लिहितात कीं ' भरतानें भाव कल्पनेस रसाहून कोणत्याही बाबतींत कमी दर्जा दिलेला नाही ' पण यांत दर्जा देण्याचा प्रश्न नाही. बीजातून वृक्ष निर्माण होतो असें म्हणतांना बीजाला कमीपणा कां आपण देत असतो ? पण बीजांतून उंसाचें कांड तयार होईल तेव्हांच त्याचा रस आपणास चाखतां येतो. बीजांतहि उसाचे रसादि सर्व गुण सुप्त रूपानें असलेच पाहिजेत पण

त्याची चव आपणांस कशी चाखतां येणार ? म्हणूनच आस्वादकालीं बीजाचा उल्लेख न करितां उसाचें बीं चाखीत बसतो असें म्हणण्यापेक्षां ऊस चाखीत बसतो असें आपण म्हणतो त्यांत उसाच्या बियांना किंवा 'डोळ्यांना' कमीपणा देण्याचा प्रश्न नसतो. यास्तवच भावरस अशा संज्ञेऐवजीं रस ही एकेरी संज्ञा वापरण्यात प्राचीनांना भावाचें विस्मरण झालें आहे असें मानण्यास जागाच नाही. तेव्हां रसाच्या ऐवजीं नुसती गंध अशी संज्ञा न वापरता भावगंध अशी संज्ञा सुचविल्यानें भावाला जें योग्य स्थान पूर्वाचार्यांनी दिलें नव्हतें तें नव्यानें प्रथमच दिलें जात आहे अशीही समजूत करून घेण्याचें कारण दिसत नाही.

असो, देशमुखांच्या अध्यक्षांय भाषणाविषयीं अधिक न लिहितां शेवटी एवढेच लिहितो कीं रसचर्चा ही अपुरी आहे हें दाखविण्याकरितां रसाऐवजीं फक्त गंध हा शब्द त्यांना सुचवावयाचा आहे येवढेंच. तो शब्दाह भरताला सुचलेला होता त्याचा उल्लेख वर केलाच आहे. पण 'पिंगा' किंवा 'चाफा' ही काव्ये जर रसाचे पाटबंध फोडतात असें प्रतिपादन करावयाचें तर तीच काव्ये गंधालाही दूरवर फेकून नामशेष करतात असें नाही कां म्हणतां येणार ? 'सतारीचे बोल' किंवा 'झपुझा' यांत रस नसतो असें एकीकडे प्रतिपादन करीत असतां दुसरीकडे त्यांत गंध मात्र असतो असें सुचविलें तर तें टिकेल का ? होईल तें येवढेच कीं काव्यरस या रूपकाच्याऐवजीं काव्यगंध हें रूपक योजल्यानें रसव्यवस्थेचें वैद्यर्थ असे शब्द योजण्याऐवजीं गंधव्यवस्थेचें वैद्यर्थ असे शब्द योजावे लागतील येवढेंच काय ते !

तसेंच 'जेथें जीवन-मूल्येच बदललीं तेथील नव्या काव्याला जुने सिद्धान्त ते किती म्हणून ताणणार' असाही प्रश्न देशमुख यांनी टाकला आहे. रस हें जुनें रूपक फेकून गंध हें नवें रूपक योजल्यानें जीवनाच्या नव्या बदललेल्या मूल्याची एक अभिनव व्यवस्था लावता येते ह्या कल्पनेतील फोलपणा आपण आतां पाहिल्या. तसेंच जीवन-मूल्येच बदललीं आहेत हें विधानही पारखलें पाहिजे. कारण जीवनाचीं मूल्येच बदललीं आहेत हेंही विधान सर्वस्वी टिकण्यासारखें नाही. सामाजिक जीवनाचीं मूलभूत मूल्ये सर्वस्वी बदललेली आहेत का ? तीं हजारों

वर्षे स्थिरच आहेत. 'सर्वे नः सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः' हें वेदवाक्य, अथवा 'परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्' हें भारतांतील उद्गार, किंवा 'अहिंसा सत्यं अस्तेयं शौचं इन्द्रियनिग्रहः' हा स्मृतिकाराचा आदर्श आज हजारों वर्षे ओटली तरी पहिल्या इतकाच धगधर्गात आहे ना ? विज्ञानाच्या वार्तामुळें जावनाकडे पहाण्याची दृष्टी बदलत असून स्वर्गीय सुखाच्या कल्पनेत रमण्यापेक्षां इहलोकीचें जीवनच स्वर्गमय करूं अशी आकांक्षा मानव आतां बाळगूं लागला आहे व 'सर्वे सुखिनः' यांतील सर्व शब्द आता अस्पृश्य व निग्रो यांच्या सकट सर्वांना उद्देशून वापरण्यांत येऊं लागला आहे हें स्पष्ट आहे. एवढ्या मर्यादित अर्थी जीवनाचें मूल्य बदलत आहे असें म्हणतां येईल. पण वर उल्लेखिल्याप्रमाणें 'परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनं' हीं जीवनमूल्यें तर बदललेलीं नाहींतच फक्त ती अधिक व्यापक होत चाललीं आहेत. 'सर्वे नः सुखिनः सन्तु' असे उपनिषद-कार म्हणतात तेव्हां त्यांच्या डोळ्यापुढें सर्वे या शब्दानें जो लोक-समुदाय येत असेल त्यापेक्षा आजच्या कवींच्या पुढें अधिक व्यापक समुदायाचें चित्र उभें रहात असेल. पण याही बाबतींत आजचा काल फार पुढें गेला आहे असें नाहीं. सहाशें वर्षांपूर्वी 'हें विश्वचि माझें घर' असें चित्र ज्ञानेश्वर रेखाटत होतेच ना ? वाहतुकीचीं साधनें प्रचंड प्रमाणांत वाढल्यानें आज 'विश्वचि माझें घर' हें विधान सार्थ होण्याच्या मार्गावर येत चाललें आहे. पण रशिया आणि अमेरिका हीं दोन बलिष्ठ राष्ट्रे जोंपर्यंत एकमेकांवर गुर्गुरत आहेत तोंवर 'हें विश्वचि माझें घर' ही कल्पना प्रत्यक्ष व्यवहारांत उतरण्याचा काल आजही दूर क्षितिजावरच पहावा लागत आहे. तेव्हां अलीकडील कालांत जीवनमूल्येंच बदलूं लागली आहेत म्हणून नव्या काव्याला जुने सिद्धान्त लावतांना ते किती म्हणून ताणणार असा प्रश्न विचारण्यांत स्वारस्य नाहीं. आणि रसाच्या रूपकाच्या ऐवजीं गंधाच्या रूपकानें नवीन जीवनमूल्यें अधिक सार्थकतेनें सुचविलीं जातील ही कल्पना तर बिनबुडाची होय हें वर दाखविलेंच आहे.

दुसरें एकजण असें सुचवितात कीं रसाचें चर्वितचर्वण आतां उमाग झालें रसापासून रसिक वाचकही, तुम्ही आनंदच लुटणार ना ? मग आतां रस कल्पनेचा न्थोथा अधिक चघळत न बसतां मूळ रसाच्या गोडीवर, आनंदावरच अधिक

भर देणें उचित होणार नाही का ? प्रा. वा. ल. कुलकर्णी या प्रश्नासंबंधी लिहितात की “ कोणत्याही कलाकृतीच्या परीक्षीलनानें रसिकाला होणाऱ्या आनंदाला रस ही पदवी देण्यास हरकत नसावी. त्या रसाला कोणतें नांव द्यावयाचें हा प्रश्न गौण आहे, अनावश्यक आहे. वर्गाकरणानें व नामकरणाच्या अट्टाहासानें आपण रसाच्या विविधतेला बाध आणीत आहों. रसांची गटवारी करून त्यांचा संकोच करणें तरी सोडून दिलें पाहिजे, ” (साहित्य डिसेंबर १९४९) वर्गाकरणाच्या व नामकरणाच्या अट्टाहासालाच विरोध कराव्याचा असेल तर तो मान्य होण्यासारखा आहे. कारण अट्टाहासानें पाऊल पुढें पडणें कठीणच. पण रसाला नांव कोणतें द्यावें हा प्रश्न गौण आहे येवढेंच सांगून न थांबतां नांव देणें अनावश्यक आहे असा पक्ष जेव्हां मांडला जातो तेव्हां मात्र तो चिंत्य ठरतो. कारण वर्गाकरण व त्याला सूचक असें नामकरण हा शास्त्रीय विचारसरणीचा मूलभूत पायाच होय ! मग तें शास्त्र रसायनशास्त्र असो अध्यात्मशास्त्र असो अथवा काव्य शास्त्र असो. सर्व शास्त्रांची याच वाटेनें पाउलें पुढें पडत चाललेली आढळतात ना ! या वाटेनें भौतिक शास्त्रांनीं फार मोठा पल्ला गाठला आहे. तो पल्ला गांठायला मानसशास्त्राला किती काल वाट पहावी लागेल याचा अंदाज करण्याइतकीही वाढ या शास्त्राची झालेली नाही. पण म्हणून त्या दिशेनें प्रयत्न चालूं आहेत ते झिडकारून कां द्यावयाचें ? उदाहरणार्थ मॅगडुगलसारख्या मानसशास्त्रांय अभ्यासकानें मूलभूत भावनांची कांहीं संख्या सुचविली आहे. तीं सर्वनां मान्य आहे असें मुळींच नाही. पण त्या दृष्टीनें प्रयत्न सोडून देणें इष्ट मानून तो प्रयत्नच टाळला तर मानसशास्त्राची प्रगतीच थंडावेल ! तोच प्रकार काव्य-शास्त्राचा. रसांत परिणत होणाऱ्या भावनांचें वर्गाकरण करून धीररस करुण-रस ह्या प्रकारें त्यांचे भेद मानणें यानेंच निरनिराळ्या काव्यांतील वैशिष्ट्यें दर्शविण्यास झाली तर मदत होईल. तसेंच आनंदास्वादाकरितांच रसिक काव्याकडे वळत असला तरी आनंदाचे सर्व प्रकार एकच स्वरूपाचे नसतात हेंही विसरत कामा नये. फळाफळांमध्ये कांहीं समान गोडीचा धर्म असला तरी प्रत्येकाच्या गोडीचे स्वतःचें म्हणून वैशिष्ट्य असतेंच ना ? आम्र आणि द्राक्ष ही दोन्ही गोडच. पण या दोहोंची गोडी सर्वस्वी एक नव्हे. आम्र आणि द्राक्ष यांच्या चर्बीत जसा फरक असतो तसा त्यांच्या आकारांत, रंगांतही असतो व त्यावरूनच त्यांचें स्वत्व दर्श-

विण्याकरितां अनेक नांवे योजावीं लागतात. गुणांचे आणि अलंकारांचेहि स्वतंत्र नामकरण याच दिशेने होत चाललेलें आहे. सर्वच गुणांत आणि अलंकारांत मूलरूपाला आकर्षक करण्याचे धर्म असतातच; पण तेवढ्याच कारणाकरितां सर्व गुणांचें व अलंकारांचें एकच गुण अथवा अलंकार या शब्दानें वर्णन करावें असें म्हणणें रास्त होईल कां ? अलंकारांतील सूक्ष्मभेद दाखविण्याच्या भरांत कांहीं संस्कृत काव्यमीमांसक अतिरेकाला गेले आहेत हें निराळें ! पण म्हणून अलंकारांतील उपमा, विरोध, उत्कर्ष, वगैरे भेद न पाहतां सर्वच अलंकारांना नुसतें अलंकारच म्हणून थांबावयाचे असेल तर काव्यशास्त्राचें क्षेत्रच संकुचित होऊं लागेल. तोच प्रकार रसाच्या प्रकरणीं लागू आहे. सर्व रसास्वादांत आनंद असतो हें मान्य. पण हें मान्य म्हणजे तो आनंद सर्वस्वी एकच स्वरूपाचा असतो हें मान्य नव्हे. शृंगाररसांतील आनंद आणि करुण रसांतील आनंद हें सर्वस्वी एक स्वरूपाचे नव्हेत. उत्तररामचरितांतील वज्राला पाझर फोडणारा करुण रसाचा आस्वाद घेत असतां वाचकांच्या डोळ्यांतून अश्रू गळूं लागतात तें सर्वस्वी आनंदाचे निदर्शक नसतात. रामाशीं समरस होऊनच वाचक अश्रू गाळीत असतो. रामाशीं समरस होतांना स्वतःचे व्यक्तित्व तो सर्वस्वी विसरत मात्र नाही. यामुळें शोकरस हा आस्वाद्य असला तरी तो शृंगाररसाशीं सर्वस्वी एकरूप ठरत नाही. सांजा आणि श्रीखंड दोन्ही चविष्ट पण श्रीखंडांतील चवींत गोडीच्या जोडीला आंबटताही असते. म्हणूनच त्याची चव निराळी. तोच प्रकार शृंगार, वीर, करुण वगैरे रसांचा. या सर्वांत आनंदाचा कांहीं भाग समान आहे. पण तो असूनहि प्रत्येकाचें वैशिष्ट्य आपणांला हटकल्याशिवाय रहात नाही. मानसशास्त्रालाही नुसता भावना ही संज्ञा वापरून न थांबतां शोक, क्रोध वगैरेंत त्यांचे प्रत्येकाचें स्वत्व प्रगट करणें आवश्यक होते. तोच न्याय काव्यशास्त्राला लागू. मूलभूत भावना कोणत्या याविषयीं एकमत नसतांही प्रत्येक मानसशास्त्रज्ञ त्या कोणत्या असाव्यांत याविषयीं आपले विचार मांड-याचा प्रयत्न चालू ठेवतोच ना ! मग काव्यशास्त्राला मात्र रसांच्या नामांची वर्गीकरणाची आवश्यकता नाही हे प्रतिपादण्यांत स्वारस्य काय ? किंवा भारतीय काव्य मीमांसक भोज व शर्मण्य, विदेशीय मीमांसक फ्राइड यांनीं शृंगार व तैगिकता यांचें माजविलेले अतिरेकी एककल्ली स्तोम स्वीकारण्यांत हंशील काय ?

आतां रसांतील भावना या पूर्वीसारख्या तुटक व एकस्वरूपी न राहतां त्या अधिक अधिक मिश्र व संघटनात्मक होत चालल्या आहेत म्हणून त्यांचे पृथः-करण व वैशिष्ट्य पूर्वीसारखे रेखाटणे अवास्तव होईल या मुद्यावरही ते झिडकारण्याचे कारण नाही. कां ? तर भावना संघटित व व्यापक झाल्या तरी ज्या प्रमुख भावनेभोंवतीं त्या संघटित असतात त्या प्रमुख भावनेचे नांव रसाला देणें अयुक्त होणार नाही. 'प्राधान्येन व्यपदेशः' हें सूत्र इतर क्षेत्रांत लागू पडतें तसेंच काव्यशास्त्रालाही लागू करणें अवास्तव ठरणारें नाही. तात्पर्य मानसशास्त्र ज्याप्रमाणें भावनांचे प्राथमिक, संमिश्र वगैरेचे आपल्या तऱ्हेनें वर्गीकरण करीत असते, तसेंच काव्यशास्त्रानेही रसांच्या वर्गीकरणाचा प्रकार चालू ठेवणेंच इष्ट होय. हें वर्गीकरण कळल्यानें काव्याच्या आस्वादांत भर पडेल असा पक्ष मांडावयाचा नाही हें सांगावयास नकोच ! पण काव्यशास्त्राची भूमिका ही काव्यापासून निराळी असल्यानें काव्यरसाच्या स्वरूपाचा, वर्गीकरणाचा, नामकरणाचा प्रस्ताव सोडून देणें मात्र इष्ट नव्हे.

तो सोडून न देतां व केवळ जुन्या सकुंचित गटवारीला चिकटून न राहतां त्यांत नवी सुधारणा सुचवावी अथवा भर टाकावी असे जे प्रयत्न चालू आहेत त्याकडेच आतां वळू या. त्यापैकीं कविवर्य अनिल यांनीं आपल्या नभोवार्णांतील भाषणांत सुचविलेल्या प्रक्षोभ रसाची गांठ घेऊं या. पूर्वाचार्यांनीं आठ किंवा नऊ रस मानले म्हणून आपण तेवढेंच मानावे किंवा पूर्वीच्यांतला एक वगळला तर तेवढीच भर टाकून संख्या कायम ठेवावी असा पक्ष मला मांडावयाचा नाही हें येथें सांगावयास नकोच. काव्याच्या विकासाचा मागोवा घेत काव्यशास्त्रानें पाउलें टाकली पाहिजेत ह्या बाबतींत दुमत होण्याचे कारण नाही. भक्तिरसानें जनतेच्या भावना उचंबळून येत असतां केवळ पूर्वाचार्यांनीं तो रस मानला नाही म्हणून आपणही मानणें युक्त नव्हे हा स्वतःला 'तर्केषु कर्कशधी' मानणाऱ्या जगन्नाथ पंडिताचा तर्कही मान्य होण्यासारखा नाही. प्राचीनांनीं आठ रस मानले म्हणून नववा मानूच नये असा दावा शांतरसाच्या बाबतींत पूर्वी मांडला गेला असावा. पण बौद्ध धर्मानें निवृत्ति व निर्वाण यांचा जारीनें पुरस्कार केल्यावर जे वाङ्मय निर्माण झाले त्यांतील रस हा शांतरस या नांवानें स्वीकारला गेलाच ना ? त्याच दृष्टीनें भक्तिरसाचा पुरस्कार करणें योग्य ठरेल. 'घोटवार्ज

लाळ ब्रह्मज्ञाना हातीं मुक्ता आत्म स्थिती सांडवीन ' अशा एकनिष्ठेने ज्या भक्ति भावनेचा पुरस्कार करण्यांत आला तिने असंख्य भक्तगणांची हृदये थारून गेलीं. नसतीं तरच आश्चर्य. अशा रसाचा शृंगार-रसांत अंतर्भाव करणे अशक्य होते. ' विराणी ' सारखे काही अभंग वरवर पहातां शृंगाराचा वेश धारण करताना दिसले तरी मराठी वाङ्मयापुरते पाहतां त्यांची संख्या अल्प असून ते विंठाई माउलीच्या पुढे फिकी पडणारी आहे. तेव्हां शृंगाराचा एक पोटभेद म्हणून भक्तीचा अंतर्भाव त्यांना करणे योग्य झाले नसते. पण दुसरा एक पर्याय सुचविण्यांत आला आहे तो मात्र अधिक व्यापक स्वरूपाचा आहे. तो म्हणजे रसाचे शृंगार हें रूढ नांव बदलून त्याच्या जागीं प्रेम हें नांव रूढ करणे हें होय. प्रेम या संज्ञेत पतिप्रेमाबरोबर मातृप्रेम, देवप्रेम (भक्ति) राष्ट्रप्रेम या सर्व प्रेममय जिव्हाळ्याच्या भावनांचा समावेश होऊं शकेल. राष्ट्रप्रेमाला राष्ट्रभक्ति हा शब्द रूढ झाला तो यथार्थच होय. कारण राष्ट्रभक्तीत राष्ट्रकरितां तिळतिळ तुटणाऱ्या आपुलकीच्या भावनेवर भर असतो. ' ने मजसि ने परत मातृ-भूमीला । सागरा प्राण तळमळला ' अशा काव्याचे या ठिकाणीं सहज स्मरण होईल. म्हणूनच पति, माता, ईश्वर, जनता, राष्ट्र या सर्वांविषयीं वाटणारी आपुलकीची व आकर्षक भावना व्यक्त करण्याकरितां व पूर्वीच्या शारिरिक आकर्षणाच्या जोडीला मानसिक आकर्षणाची भर पडत चालली आहे हे सुचविण्याकरितां रसचर्चेत शृंगाराच्या जागीं प्रेम ही संज्ञा रूढ झाल्यास ती अधिक व्यापक व शास्त्रीय ठरेल असें मला वाटते.

आतां तुतारीसारख्या काव्याकडे वळूं या. म्हणजे वीररस ही संज्ञाही व्यापक अर्थी रूढ करणे संयुक्तिक होईल हें पाहूं. तुतारीचा आस्वाद घेत असतां तेथें मनावर संस्कार होतो तो वीरवृत्ति जागृत करण्यासारखाच असतो. ' गत शतकाचीं पापे घोर । क्षालायला तुमचीं रुधिरें । पाहिजेत रे स्त्रेण न व्हा तर । हें जें कवींचें आव्हान आहे तें जनतेच्या मनांतील सुप्त वीर वृत्तीला उफाळून काढणारेच आहे ना ? शूर हे प्रत्यक्ष रणांगणावर शस्त्रांनीं लढणारे असोत अथवा लेखणांच्या फटकाऱ्यानें शत्रूवर हल्ला करून त्याकरितां तुरुंगवास पत्करणारे असोत. ज्याच्या रक्तांत वीर्य नसेल त्याला शत्रूवर चालणारी तरबार जशी झेपणार नाही तशी तुरुंगवासाची

शिक्षा ठोठावणाऱ्या सरकारवर उघडपणें लेखणी फिरविण्याचेंही धैर्य होणार नाहीं. यामुळें शस्त्रांनं झगडणारे शिवाजी व बाजीराव, आणि लेखणी व वाणीचे फटकारे मारणारे टिळक व गांधी हे वीररसाचे पुरस्कर्ते मानणें अयोग्य ठरूं नये. म्हणूनच केशवसुतांच्या तुतारीसारख्या काव्याकरितां प्रक्षोभाची नवीन भावना मानण्यापेक्षा प्रक्षोभ हा वीरवृत्तीचेंच एक स्वरूप मानणें युक्त होणार नाहीं कां ? दुसरें असें कीं जनतेची जी सुप्त भावना प्रक्षुभित केली ती तरी झगडण्याची म्हणजे वीर्याचीच ना? आतां झगडा भिन्न भिन्न स्वरूपाचा असला तरी वीरवृत्तीसंपन्न असणाराच झगडा देऊं शकतो; भीरु देऊं शकणार नाहीं. म्हणून तुतारीचा उत्साह हा वीर वृत्तीच्या इतका निकट येतो कीं त्याला स्वतंत्र्य असें फारसें उरतच नाहीं. उलट पूर्वाच्या मीमांसकांनीं वीराचे दानवीर धर्मवीर हे जे प्रकार मानले आहेत त्यांचा अन्तर्भाव वीर रसांत करणें म्हणजे वीर रसांतील वीर्य अगदींच पातळ करणें असे मला वाटतें ! त्या पेक्षां तुतारी काव्यांतील रस हा वीर रसाशीं पुष्कळच अधिक जुळता आहे. प्रक्षोभरस हा वीररसाशीं अगदीं जुळता असल्यानं त्याला स्वतंत्र स्थान देण्याचे कारण दिसत नाहीं असा पक्ष मांडण्यांत पूर्वाचार्यांनीं मानलेल्या रस संख्येत नवीन भर टाकण्या सारखें काव्यच निर्माण झालेले नाहीं असें मला सुचवायचे नाहीं हें सांगायलास नकोच. तसे काव्य निर्माण होत आहे. तुतारी सारखे काव्य मात्र या रीतीनं नवें नव्हे. आतां तुतारी काव्यनिर्मात्या केशवसुतांच्याच 'झपुझा' या काव्याकडे वळा म्हणजे एक निराळाच काव्य प्रकार दृष्टी समोर उभा राहील. यातील रस कोणता ? 'हास्य निमाले' । अश्रु पळाले । प्रकाश गेला । तिमिर हरपला । या मानसिक अवस्थेतले हे चित्र आहे. अशी काव्ये प्राचीनकाळी आपल्याकडे नव्हतीच असे नव्हे. उपनिषदांत असली काव्ये आहेत याची मुद्दाम आठवण करून देण्याचीही अवश्यकता नाहीं. मग त्यांच्याकडे काव्यशास्त्रकारांची दृष्टी कां वळली नाहीं ? एकतर उपनिषदांत काव्य असलें तरी त्यांचा भर तत्त्वज्ञानावर आहे हें सांगायलास नकोच. पण याहीपेक्षां अधिक महत्वाची बाब म्हणजे रसचर्चेला ज्यानं प्रथम प्रौढ स्वरूप दिलें त्या नाट्यशास्त्रकार भरताला नाटकांतील पात्रांच्या भावनांचीच चर्चा करावयाची होती. व त्या भावना बहुजन समाजाला सुलभ व आकर्षक अशा असावयाच्या तर बहुजन समाजाच्या रोजच्या जीवनांतीलच भावनांना नाटकांत

प्रगटविणें योग्य होतें. द्रष्टांतीत अशी औपनिषदिक वृत्ति बहुजन समाजाला पच-
विण्याला कठीण आणि नटाला ती रंगभूमिवर उठवून दाखविणें त्याहूनही कठीण.
यामुळेच अशा प्रकारची नाटकें लिहीली गेली नाहीत, आणि म्हणून नाट्यशास्त्र-
कार भरतानें उपनिषदांत प्रगट होणाऱ्या उदात्त रसाचा अन्तर्भाव नाट्यशास्त्रा-
च्या रसचर्चेत केला नाही हें सहाजिक हातें. पुढील काळांतील काव्यशास्त्रां
कारांनीं याकडे वळावयास पाहिजे होतें. पण पुढील काळांत उपनिषदासारखी
काव्यमय वेदान्तचर्चा सामान्यपणें जी मागें पडली ती पडलीच. तात्पर्य
' झपुर्झा ' सारख्या काव्यांतील रसाचे नामाभिधान करतांना प्राचीन औपनिष-
दिक काव्याकडेही दृष्टी वळवून पूर्वाचार्यांनीं मानलेल्या रससंख्येत उदात्तासारख्या
रसाची भर टाकणें इष्ट होईल.

रस संख्येंत भर टाकणें शास्त्रविरुद्ध नव्हेच. पण ती भर टाकतानां नव्या
रसांतील नाविन्य कसांशीं पारखूनच स्वीकारलें पाहिजे याकडे मात्र लक्ष
वेधलें पाहिजे. आणि तें वेधण्याकरितां आचार्य जावडेकरांनीं सुचविलेल्या
नव्या क्रांतिरसाकडे आतां वळ्या. ('नवभारत' जुलै १९५० पहा.) झपुर्झाकडून
क्रांतिरसाकडे वळण हें सहज सुचण्यासारखेच आहे. कारण जावडेकरांनीं क्रांति-
रसाचें वर्णन करतांना ' सुखदुःखे समेकृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ' ही स्थितप्रज्ञाची
लक्षणे क्रांतिकारक कर्मयोग्याला लागू पडतात असें म्हटलें आहे. त्यांचें हें मत
पारखून घेतलें पाहिजे. कारण स्थितप्रज्ञ क्रांतिकारक जरी घेतला
तरी क्रांति येईल तेव्हां येवो म्हणून थंड बसणारा नसतो. तसा
असेल तर युद्धाला प्रवृत्तच होणार नाही. स्वतःच्या वैयक्तिक स्वार्था-
साठीं क्रांति घडवून आणण्याकरितां तो धडपडत नसला तरीही जनतेच्या
कल्याणाकरितां म्हणा कीं उच्च ध्येयवादाचा पुरस्कार करण्याकरितां म्हणा जर
तो क्रांति घडवून आणण्याकरितां झगडत असेल तर त्या झगडण्याच्या रसांतच
म्हणजे वीररसाच्या भावनेंतच तो रंगलेला दिसेल. क्रांति हे वीराच्या झगड-
ण्याचे अंतिम पर्यवसान होय. त्यांत रस नसून तें टोंक गांठण्याकरितां वाटेल त्या
संकटांना धडाडीनें तोंड देण्याच्या वीरश्रींच्या भावनेंतच वीररस आहे. वीरश्रीनें
अखंड झगडण्याचें पर्यवसान क्रांतीत होत असतें. या पर्यवसानांत रस नसून

त्याकरितां कराव्या लागणाऱ्या झगडण्यांत रसचर्वणा असून ती चर्वणा वीर-रसाचीच होय. 'सुखदुःखे समे कृत्वा' ही जी गीतेतील क्रांतिकारकांची मनोवृत्ति म्हणून उद्धृत केली आहे तीही क्रांतिकरतां झगडणाऱ्यांना लागू पडणारी नसून फक्त फारच उच्च पातळीवरच्या स्थितप्रज्ञांना लागू पडण्यासारखी आहे. आणि त्याही बाबतीत स्थितप्रज्ञ हा यशानें दूरकून जाणाऱ्या किंवा अपयशानें निराश होणाऱ्या भावनेच्या पलीकडे गेलेला असला तरी क्रांति घडवून आणण्याकारितां आपली सर्व शक्ति वाहून घेण्याच्या भावनेच्या पलीकडे गेलेला नसतो हेही विसरून चालणार नाही. त्याचें पर्यवसान क्रांतीत होवो अथवा न होवो. स्थितप्रज्ञ हा यश-अपयशाच्या पलीकडे गेलेला असला तरी क्रांतिकरतां झगडा देण्यांतच तो रमलेला असतो. हें मान्य केलें पाहिजे. आतां रमलेला असतो हें वर्णनच स्थितप्रज्ञाला लागू नाही असें म्हणावयाचे असेल तर अधिक विवेचनास जागाच उरत नाही. कारण सर्वच भावनांच्या पलीकडे जो मेला व जो सर्वस्वीं द्वंद्वातीत झाला तो क्रांतीच्या भावनेच्याही पलीकडे गेला असें म्हणावे लागेल. तेव्हां द्वंद्वातीताचा अर्थ या मनः-स्थितीच्या बाबतीत मर्यादितच घेतला पाहिजे. म्हणजे क्रांति होवो अथवा न होवो. जय मिळो अथवा न मिळो. ध्येयाकरितां झगडण्यांतल्या आनंदांत दंग असणारा तोच स्थितप्रज्ञ अशा अर्थाच द्वंद्वातीत हा शब्द घेतला पाहिजे. स्थित-प्रज्ञ हा स्वार्थाच्या पलीकडे गेलेला असला तरी आनंदाच्याहि पलीकडे गेलेला असतो असा पक्ष मांडला तर ब्रह्मास्वाद या शब्दानाही अर्थ राहणार नाही. अद्वैताच्या अवस्थेंत भावनाच जेथें सुप्त होते तेथें ब्रह्मानंद या शब्दाला तरी अर्थ कसा उरणार ? म्हणूनच भक्तिरसांत अखंड मुरलेल्या तुकोबांना 'घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं । मुक्ता आत्मस्थिति सांडवीन । अशा रीतीन भक्तिरसाचा पुरस्कार करावा लागतो.

भक्तिरसाच्या बाबतीतही जावडेकरांची विचारसरणी पारखूनच घेतली पाहिजे. भक्तिरसाच्या संबंधी जावडेकर जे लिहितात कीं "अलीकडे मानसशास्त्रांत आत्मा, आत्मसुख हे शब्द लिहिणें अशास्त्रीय मानलें जातें, पण त्याचबरोबर भक्तिरसाची महती गाण्यांत येते ही परस्पर विसंगति आहे " तेथेही माझ्यामते यांत विसंगति मानण्याचें कारण नाही. कारण अजुन ज्या ईश प्रेमांत किंवा

भक्तीत रंगलेला असतो ती भावना मानसशास्त्राच्या कक्षबोहेरील नाहीच. भक्ति हा प्रेमादराचाच प्रकार आहे. प्रेम व भक्ति ह्या भावना वास्तविक व कल्पित अशा दोन्ही विषयावर केंद्रित होऊं शकतात. मानवता राष्ट्रीयता अशा भावनाही मनःकल्पित ध्येयावरच आधारलेल्या असतात ना? तशीच आत्मा व ईश्वर या कल्पनावर उभारलेली भक्ति ही भावना. भक्तिरसपूर्ण काव्य लिहिणाऱ्या संतांचा आत्मा व ईश्वर यांच्यावर विश्वास होता हे स्पष्टच आहे. पण भक्तीची व प्रेमाची भावना ही मानवी मनाची भावनाच आहे. तिचा विषय जो ईश्वर तो श्रद्धेने वा कल्पनेने मनापुढे उभा केला जातो. संतांची ईश्वर श्रद्धा होती म्हणूनच त्यांच्या वाणीतून उत्कृष्ट काव्य निर्माण झाले. ती श्रद्धा आतां पूर्वीसारखी उरली नाही. म्हणून त्या प्रकारचे काव्य-हा मागे पडले आहे. तथापी आजही आपण संतांच्या अभंगांची गोडी चाखू शकतो याचे कारण भक्तांने ईश्वर प्रसन्न होईल किंवा नाही ही श्रद्धा डळमळली असली तरी भक्ताची देवावरील भक्ति ही मुलाच्या आईवरील भक्ति सारखीच उत्कट अमते हें होय. भक्ति ही भावना इतर भावनाप्रमाणेच असून तिचा विषय हा देशभक्ति, जनताभक्ति, मानवताभक्ति या प्रमाणेच ईशभक्ति हा होऊं शकतो. भक्तिरसाला मान्यता देणे म्हणजे आत्मा परमात्मा यांना मान्यता देण्यासारखेच होय असेही प्रतिपादन करता येणार नाही. आत्मा परमात्मा या नुसत्या कल्पना मानल्या तर त्या खऱ्या मानून त्यांत संत व विरंगतो हें मान्य केलेंच पाहिजे. आणि असे जर आहे व आधुनिक वाचकही कल्पनेने संतांच्या भावनेशीं एकरूप होऊं शकतो हें जर मान्य केले तर भक्ताची आस्वादक वृत्ति ही. मानसशास्त्रास अमान्य होण्याचे कारणच नाही. भक्त रंगतो ते विषय वास्तविक कीं काल्पनिक हें तपासण्याचें कार्य तत्वज्ञानाचें, मानसशास्त्राचें व विज्ञानाचें. रासिक हा श्रृंगार वीर नगरे रसस्वादांत जसा रंगतो तसाच भक्तिरसांतही रंगतो. रंगण्याच्या भावनेच्या पाठीमागे आत्मा गृहीत धरला पाहिजे असा पक्ष मांडला म्हणजे तो सर्वच रसांना लागू होईल व मग आचार्य जे म्हणतात कीं 'आत्मा आत्मसुख याचें विवेचन करणारें निराळें अध्यात्मशास्त्र मान्य करून त्या आधारें शांतरस, भक्तिरस व कांतिरस यांची मीमांसा केली पाहिजे' त्यालाही अर्थ उरत नाही. 'मन रामी रंगले' ही भक्ताची वृत्ति जी भावना

दर्शविते ती भावना मानसशास्त्राला अमान्य होण्याचे कारण नाही. थ्रद्धाही भावनाही मानसशास्त्राला मान्यच. थ्रद्धावानाला आत्म्याचें जें स्वरूप पटतें ते कल्पित कीं वास्तविक याची चर्चा करण्याची काव्यशास्त्राला आवश्यकता नाही. भक्तिभावना, प्रेमभावना या मानवी मनाच्या भावना आहेत. त्यांचे विषय आत्मा, ईश्वर, जनता, कांहीं असो. भावना ही सत्यच होय. त्या करितां आत्म्याशीं तिचा संबंध लावला पाहिजे असा निष्कर्ष निघत नाही.

ज्या क्रांतिरसाच्या अनुपंगानें हा विषय उपस्थित झाला त्या क्रांतिरसाकडे पुन्हां एकदां वळून मला असें प्रतिपादन करावयाचें आहे कीं, क्रांति हा रस नसून तिच्याकरितां झगडण्यांत जो रस निर्माण होतो तो वीररस होय. वीराच्या पराक्रमाचा अंत क्रांतीत होत असतो. त्या क्रांतीकरतां झगडण्यांमध्ये अनुभवास येणारा आनंद हा वीररसाचा आनंद होय. झगडणारी वृत्ति ही वीरवृत्ति, मग तो झगडा शस्त्रास्त्रांनीं झगडला जावो वा विचारांनीं व भावनांनीं लडला जावो. क्रांति हा झगडा नसून झगड्याचा शेवट आहे. म्हणूनच त्याचें रसत्व मानणें युक्त दिसत नाही. वीररसापेक्षां क्रांतिरस हा स्वतंत्र आहे हें सिद्ध करण्याकरितां जावडेकर लिहितात कीं, 'केशवसुतांच्या काळांत नव्या व जुन्या विचाराचा कलह चालूं होता. दोनही पक्ष स्वतःला देव व प्रतिपक्षाला दानव म्हणत असत. यापैकी खरे देव व खरे दानव कोण यांचा विवेक करण्यात केशवसुतांचे क्रांतिकारकत्व दिसून येते.' म्हणजे केशवसुतांचा विचारसरणी क्रांतिकारक असेल, पण रसाचा आस्वाद रसिक घेतो तो मुख्यतः या विचारसरणीचा नसून त्या विचारसरणीशीं सलग्न असणाऱ्या भावनेचा. ती भावना झगडण्याची अथवा वीरत्वाची होय. जावडेकर पुढें लिहितात कीं, 'केशवसुत केवळ वीररसाचेच भोक्ते असते तर ते जुन्या पक्षास देवपक्ष म्हणून गौरवू शकले असते. पण ते वीररसाचे केवळ अंध भोक्ते नव्हते.' जावडेकर यांना या ठिकाणीं नक्की काय प्रतिपादन करावयाचें आहे हें मला तरी नीट उमगत नाही. केशवसुत हे वीररसाचे केवळ अंधभक्त नव्हते असें म्हणण्यांत जुने काव्यशास्त्रकार जेव्हां जेव्हां वीररसाची उदाहरणे देतात तेव्हां तां केवळ अंध भक्तानेंच देतात असें कां जावडेकरांना मुचवावयाचे आहे ? वीररसाचे सर्वमान्य

मुप्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे लंकेहून सीतेला सोडवून आणण्याकरितां झगडणाऱ्या श्रीरामचंद्राच्या वीर भावनेचें. रामाचा हा झगडा सत्याकरितां होता अंध भोक्त्याचा नव्हता. तेव्हां रामाचा झगडा हा समाजाच्या उत्कर्षाकरितां तसाच केशवसुतांचाही समाजाच्या उत्कर्षाकरितांच म्हणूनच वीररस हाच क्रांति घडवून आणण्यांत वीरांच्या भावनांतील रस मानणें सयुक्तिक नव्हे का ? त्याचा स्थायी भाव, उत्साह हा भरतानें दिला आहे. उत्साह ही भावना सर्व झगड्यांच्या मुलाशीं असते. उत्साहा ज्याकरितां झगडतो तें ध्येय कालपरत्वेन व्यक्तिपरत्वेन बदलेल, पण वीररस हा उत्साहाच्या भावनेवर अधिष्ठित असून त्याचें पर्यवसान क्रांतींत होत असतें. संतांच्या उत्कट भक्तिभावनेचें पर्यवसान मोक्षांत-अद्वैतांत म्हणजे ईश्वराशीं एकरूप होण्यांत होतें. पण ही शेवटची क्रांति हा चर्वणाप्राण रस नसून तें अंतिम ध्येय साध्य होण्याच्या पूर्व कालांतील ' घालीन लोटांगण वंदीन चरण ' अशा भक्तिभावनेंत तो चर्वणाप्राण आहे. जावडेकर लिहितात " केशवसुतांच्या क्रांतिरसाचा आस्वाद घेणाराला ज्ञान योग्याची शांति, भक्तियोग्याची प्रीति आणि कर्मयोग्याची वीरवृत्ति यांचा रूप-योग नवी समाजसुष्टी निर्माण करण्याकरितां येईल हें दाखवून दिले आहे. " म्हणजे वीरवृत्तीच्या जोडीला शांति आणि भक्ति यांची जोड दिली म्हणजे त्या वृत्तींतून क्रांतिरस निर्माण होतो अशी आणखी एक पुस्त्या त्यांनीं जोडली आहे. पण क्रांतीची वृत्ति ही शांती व भक्ति यांच्या माहचर्यानें पुष्ट होते कशी याचा मला तरी उलगडा होत नाहीं.

आतां हें चर्चितचर्चण आटोपतें घेण्याच्या शेवटी एका गोष्टीचा उल्लेख करावयाचा तो म्हणजे भाव, विभाव व व्यभिचारी भाव या भरतानें रुढ केलेल्या संज्ञांचा. पैकीं व्यभिचारी हा शब्द तर मराठी साहित्यशास्त्राला खटकल्याशिवाय राहणार नसल्यानें तो सोडून देणेंच युक्त, पण मला याही पुढें जाऊन असें सुचवावयाचें आहे कीं विभावादि संज्ञा मराठी काव्यशास्त्रानें सर्वस्वीं स्वीकारण्याचें कारण नाहीं. रंगभूमीवर तेथील चित्ररंगीत पडदा, नटांचा पोशाख, त्यांचे हावभाव ह्या सर्वांनीं मिळून नटाच्या ठिकाणीं नायकाचा आभास निर्माण करावयाचा असतो. उलट काव्यांत वा कादंबरींत दोन पात्रांची नुसती संभाषणें वाचत असतांही वाचक त्यांच्याशीं तद्रूप होत असतो. त्या पात्रांचे रूप वेष वगैरे वर्णन न केलें

तरी चालते. कारण वाचक आपल्या कल्पनेने त्या पात्रांची चित्रे आपल्या मनःचक्षुपुढे उभी करीत असतोच. म्हणून नाट्येतर ललित वाङ्मयांतील आस्वादस्वरूपाच्या चर्चेत विभाव, अनुभाव यांना विशेष महत्त्व उरत नाही. नाट्याच्या रसस्वरूपाच्या चर्चेतही आजच्या मराठी वाचकाला सुलभ वाटतील अशा संज्ञा योजणे युक्त असल्याने विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव या संज्ञांपैकी अनुभाव ही कायम ठेवून विभाव व व्यभिचारी भाव यांना उद्दीपनभाव व संचारीभाव अशासारख्या संज्ञा रूढ करणे इष्ट होईलसे वाटते. अलंकार संख्येची सूक्ष्म पिंजण्याने झालेली अवाढव्य वाढ व मराठी वाचक वर्गाला अपरिचित अशी त्यांची नावे या दोहोंतही सुधारणा अवश्य आहे याची चर्चा मी काव्यलोचनांत केलेलीच आहे. तसेच विभाव व्यभिचारी भाव या संज्ञा बदलाव्या असे येथे सुचवीत आहे.

असो रस हा चर्वणाप्राण असला तरी रसचर्चा ही अधिक चघळत बसता बंचव होत असल्याने येथेच आता थांबतो.

